

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
ТАРАЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE TARAZ STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY**

№4 (36)

2018

Қазақстан Республикасы мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті, Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы
Қуәлік №5763-Ж (алғашқы тіркелген уақыты 23.02.2005 ж. №5763-Ж. Астана қ.)

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ
ISSN ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫ**

С Е Р Т И Ф И К А Т

Юнеско, Франция, Париж қ. сериялық басылымдарды тіркейтін ISSN
халықаралық орталығында тіркеліп, халықаралық нөмер берілген (22.01.2013ж.)

ISSN 2306 – 8167

**Халықаралық стандарт ИСО 3297 – 98 «Ақпараттау және құжаттау (ISSN)
сериялы басылымның халықаралық стандартты нөмері», мемлекетаралық стандарт
ГОСТ 7.56-2002 «Сериялы басылымдардың халықаралық стандарттау нөмері»**

Журнал гуманитарлық ғылымдар: тарих, (отан, жалпы), философия, саясаттану, әлеуметтану, дінтану, мәдениеттану, этномәдениеттану, құқықтану, экономика, педагогика, этнопедагогика, психология, дефектология; филология (тіл және әдебиет): қазақ, орыс, шет тілдері; жаратылыстану ғылымдары: математика, физика, информатика, география, биология, химия, экология ғылымдар бағыты бойынша өзекті тақырыптардағы мақалаларды жариялайды.

Журнал Қазақстан Республикасында жоғары педагогикалық білім беруді жаңғырту жағдайында жаңа мамандар дайындау және тәрбиелеуде ескіні өзгертіп, жаңа формаларды жасауға бағытталған.

Редакция алқасы

Әмірбекұлы Е.

экономика ғылымдарының докторы, профессор, (бас редактор),
ТарМПУ ректоры

Гр. Джейсон Белл

PhD, Томаш Батя университеті, Чехия Республикасы

Энвер Капаган

PhD, Карабюк университеті, Түрік Республикасы

Мустафа Кундакчи

PhD, Карабюк университеті, Түрік Республикасы

Сийка Чавдарова-

PhD, профессор, София университеті, Болгария Республикасы

Костова

Дүйсенова Н.Т.

аға оқытушы, ТарМПУ

Қарымбаева К.М.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ТарМПУ

Бұзаубаева К.Ж.

педагогика ғылымдарының докторы, ТарМПУ

Мүлдеков И.О.

техника ғылымдарының докторы, профессор, ТарМПУ

Мұратбеков М.Б.

физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, ТарМПУ

Төлеубаев Ж.С.

ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор, ТарМПУ

Абдыкадырова Т.Р.

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ТарМПУ

Тұрарова А.Н.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ТарМПУ

Шуканов А.Г.

филология ғылымдарының кандидаты, профессор, ТарМПУ

Тоқбергенова З.С.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ТарМПУ

Исабекова Г.Б.

PhD, доцент, ТарМПУ

Ғылыми басылым

ТарМПУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет жарыққа шығады

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, ғылыми-педагогикалық журнал, 2018

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТАРИХ (ОТАН, ЖАЛПЫ), ФИЛОСОФИЯ,
САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ДІНТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ,
ЭТНОМӘДЕНИЕТТАНУ, ҚҰҚЫҚТАНУ, ЭКОНОМИКА**

УДК: 658 (575.1)

**АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИ ХАРАЖАТЛАРИНИ БОШҚАРИШ
САМАРАДОРЛИГИНИ БАХОЛАШ УСУЛЛАРИ**

Абилова Г.С.

**Ўзбекистон Давлат санъат ва маданият и институти
Нукус филиали ўқитувчиси**

Самарадорлик буйича иқтисодчи олим Г.А.Шавкун¹ шундай деб таъкидлайди “Самарадорлик-барчамизга маълумки бошқарилувчи тизим ва бошқарувчининг биргаликда ишлаши жараенини ва тизимининг яъни, бошқарув жараени компонентларининг биргаликдаги харакати натижадорлигини ифодалайди.

А.А.Агарковнинг¹ изоҳлашича бошқарув самарадорлиги аниқ бошқарув тизимининг натижавий фаолиятини сон ва сифат кўрсаткичлари бўйича нисбий хусусиятидир. Самарадорликни бошқарув органининг режалаштирилган натижага молиявий, меҳнат, моддий ресурслар ва бошқа харажатлардан оптимал фойдаланилишида яъни, бошқарув субъекти ва объектларининг сон ва сифат кўрсаткичларида ифодаланишида кўришимиз мумкин. Шу боис харажатларни бошқариш самарадорлиги ва уни баҳолаш муоммолирини юзага чиқариб келади. Ушбу муоммо бўйича изланишлар олиб борган олимлар П.В.Иванюта ва О.П.Луговскаяларнинг³ таъкидлашича харажатларни бошқариш самарадорлигини баҳолашда маҳсулот сотишдан тушимнинг ҳажми билан баҳолашни таклиф қилган. Корхона харажатларни бошқариш мақсадига қанчалик эришганлиги унинг самарадорлик кўрсаткичида ўз ифодасини топади ва баҳоланади.

Мавжуд бошқарув самарадорлигини баҳолашнинг назарий ва амалий ендашувларини қуйидаги турларга ажратишимиз мумкин.

1. Бошқарув самарадорлигининг иқтисодий кўрсаткичлари.

2. Корхона ва жамият мақсадларини бирлаштиришни таъминлайдиган ички ва ташқи ижтимоий сиесат самарадорлиги.

3. Ўз ўзини тартибга солиш тизимини бошқариш самарадорлиги.

4. Ахборот тизимининг самарадорлиги.

Биринчи навбатда иқтисодий самарадорликни баҳолаш лозим, унга фойдалилик, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, фойдаланилган ресурслар самарадорлиги каби кўрсаткичлар асос бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқариш самарадорлигини қуйидаги формула буйича ифодалайдиган бўлсак.

Си/ч=Соф даромад/Харажат(операцион харажатлар);

Ишлаб чиқариш самарадорлиги сохаларнинг ўртача рентабеллик кўрсаткичидан паст бўлса, демак корхона харажатларини бошқариш самарасиз, агар акси бўлиб қанчалик юқори бўлса самарадорлик шунчалик юқори деб ҳисоблаймиз.

Микро даражадаги харажатларни бошқаришнинг ижтимоий самарадорлигини баҳолашда қуйидаги курсаткичларни эътиборга олиш мумкин:

- корхоналарда ходимларнинг қунимлилиги;
- ўртача иш ҳаққи ҳажми;
- жароҳат олиш даражаси, иш вақтини йўқотилиши;

¹ А.А.Агарков. Эффективность управления: как ее измерить, оценить и достичь. Волгоград.2018.

- ишчиларнинг малакасини ошириш.

- иш шароити ва бошқалар

Макро даражада корхона харажатларини бошқаришнинг ижтимоий самарадорлигини қуйидаги кўрсаткичлар бўйича баҳоланилади:

- ифлословчи ва буғловчи воситаларни ташлаш;
- ифлосланган сувларни очиқ сув хавзаларига оқизиш;
- келиб чиққан ва утилизацияланган чиқиндилар;
- атроф мухитни муҳофаза қилишга харажатлар ва бошқа экологик харажатлар.

Россиялик тадқиқотчи И.А.Сынковнинг² фикрича харажатларни бошқариш самарадорлигини баҳолашда тизимнинг динамик ва самарали функциялаштирилганлиги билан баҳолашни такидлаб ўтган.

Иқтисодчи олим А.А.Исмагилованинг² такидлашича маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларини бошқариш самарадорлигини нисбий аниқлашнинг коэффицентли усулини таклиф қилган. Бунинг учун бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларининг нисбий коэффиценти ҳисоблаб чиқилиши лозим ва шу асосда харажатларни бошқарув самарадорлиги баҳоланилади.

Харажатларни бошқариш функциясини бажариш самарадорлигини баҳолаш, яъни харажатларни бошқариш тизимини ривожлантирилиш даражасини баҳолашга эътибор берилиши зарур. Сабаби амалиётда мавжуд ишлаб чиқариш корхоналарнинг харажатларни бошқариш функциянал тизими тахлил қилинганида, муоммолар ҳар бир функцияни алоҳида баҳолашни кўриш мумкин. Маҳсулот таннархини бошқариш масаласида самарадорликка комплекс ҳаракатларни амалга ошириб бориш натижасигақараб эришиш мумкин. Бунда фикримизча, харажатларни бошқаришнинг функционал тизимини кучли ва заиф томонларини аниқлаб, ривожлантириш даражасини баҳолай олишимиз мумкин. Бу даражани баҳолашда менеджментни баҳолаш модели олимлар Д.В.Маслов, П.Ватсон, М.Чилиши³ томонидан таклиф қилинган бўлиб, бу моделнинг моҳияти харажатларни бошқаришнинг функционал тузилишини баҳолашда эксперт хулосасидан фойдаланишни илгари сурган. Бунда беш асосий мезонлар бўлиб улар яна баҳолашда аниқлилик киритилиш учун кичик мезонларга ажратилади. Харажатларни бошқаришнинг функционал тузилишини баҳолашда бошқарувнинг режалаштириш (башорат қилиш), ташкиллаштириш, мотивациялаш, назорат ва координациялаш фунияларидан фойдаланилади.

Харажатларни бошқариш самарадорлигини баҳолашда ахборот самарадорлигини баҳолаш ҳам асосий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Корхона харажатларини бошқаришнинг ахборот самарадорлигини баҳолашда у аввал қуйидаги амаллар бажарилиши зарур:

- Корхона фаолияти жараени тўлиқ ахборот тизимида жойлаштирилган бўлиши;
- Тизимдан фойдаланувчилар сонини кўпайтира олиш ва янги дастур ва аппаратлар ўзгартирилганда ахборотларни қайта иш имконининг мавжудлиги;
- Ахборот тизими бўлимларининг бирга ишлашларида аниқлик, такрорланишнинг йўқлиги, ахборотларни олшда тўсиқларнинг минималлиги;
- Тизимнинг ички ва ташқи омилларга чидамлилиги;
- Тизимнинг очиқ меъерларга мос келиши ва уни кенгайтириш имконинг мавжудлиги;
- Тизимнинг ҳар бир бўлимига оператив ахборотларнинг етиб бориши;
- Тизимни функциялаштиришни режалаштириш, назорат ва тахлил қилиш учун ускуналар ва имконларнинг мавжудлиги.

² А.А.Исмагилова. Оценка эффективности управления производственными затратами в сельскохозяйственных предприятиях.

³ Д.В.Маслов, П.Ватсон, М.Чилиши. Функциональная оценка менеджмента: новая модель для совершенствования системы управления. Качество. Инновации. Образование.-2005. №2. 15-22стр.

• Тизимнинг функционалигини оширишга ва мукамаллаштиришга имконият ва ускуналарнинг борлиги;

• Ахборот тизимининг корхонанинг хар бир ривожланиш босқичига мос келиши.

Демак, юқоридагиларни тахлил қилган холда корхонанинг харажатларни бошқариш тизимини самарадорлиги даражасини баҳолашга эришиш мумкин ва самарадорлиги тўрт кўрсаткич билан баҳолашни таклиф этамиз, яъни самарали-бунда барча босқичлар ижобий, самарадорликка яқинлашмоқда-битта босқичда салбий, самарасиз-иккита, учта боқич салбий, умуман бошқарув йўқ-барча босқичда салбий натижалар қайт этилганда баҳоланилади.

Корхонанинг кўп қиррали фаолиятига харажатларни бошқариш жараени ўз таъсирини кўрсатар экан, ўз навбатида корхона кўрсаткичларига қай таризда таъсир кўрсатиши билан ҳам корхона харажатларини бошқариш тизимининг самарадорлигини аниқлашлаймиз мумкин.

Корхона ишлаб чиқариш фаолиятига харажатларни бошқаришнинг таъсири натижасида олинадиган ресурсларнинг иқтисод қилинган ҳажми самарадорликка олиб келади.

Харажатларни бошқаришнинг умумий кўринишда иқтисодий самарадорлиги қуйидаги формула ердамида аниқланилади:

$$C_x = \frac{I_c}{X}; \quad (1)$$

Бу ерда, I_c -иқтисодий самарадорлик; X -бошқариладиган харажатларнинг йиллик йиғиндиси.

Иқтисодий самарадорлик (I_c) корхона йиллик операцион фаолияти давомида иқтисод қилинган ресурсларнинг йиғиндисини ўзида акс эттиради:

$$I_c = \sum_{i=1}^n I_i - I_n * V_y \quad (2)$$

Бу ерда I_i - i -инчи турдаги ишнинг иқтисоди, I_n -самарадорликнинг меъерий коэффиценти (0,15), n -бажариладиган ишлар сони.

Харажатларни бошқариш самарадорлиги ишлаб чиқариш фаолияти кўрсаткичларини ифодалайди.

$$I_c = K_i / V_y, \quad (3)$$

Бу ерда, I_c - i -инчи турдаги ишнинг иқтисоди, K_i - i -инчи кўрсаткич буйича ишнинг натижаси.

Харажатларни бошқариш ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг меҳнат сиғимини қисқартиришга, фаолиятнинг бир меъерда амалга оширишга, асосий ишлаб чиқаришнинг моддий-техник таъминотини оширишга ўз таъсирини кўрсатади. Шу сабабли бу кўрсаткичлар харажатларни бошқаришнинг самарадорлигини кўрсатади.

$$I_c = M_y / B_x \quad (4)$$

Бу ерда, I_c -меҳнат унумдорлигини ошиши хисобига харажатларни бошқаришнинг иқтисодий самарадорлиги, M_y -меҳнат унумдорлиги.

Харажатларни бошқариш ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархини пасайтиришга айниқса ўзгарувчи харажатларга таъсир кўрсатади ва қуйидаги формула буйича аниқланиши мумкин.

$$I_c = P_p / B_x \quad (5)$$

I_c -маҳсулот таннархи таркибидаги ўзгарувчи харажатларни пасайтириш хисобига бир йиллик иқтисодий самарадорлик, P_p -ўзгарувчи харажатнинг йиллик иқтисоди.

Фойданинг ўсиши суръати буйича харажатларни баҳолашнинг самарадорлигини баҳолашда йиллик фойдани харажатларни бошқаришга сарфланган харажатга нисбити кўринишида аниқлашимиз мумкин.

$$I_c = C_f / B_x \quad (6)$$

Корхона фаолиятини модернизациялаш натижасида иқтисод қилинган харажатлар ҳам корхона харажатларин бошқариш самарадорлиги кўрсаткичи қаторига киритилади.

$$C_v = ((\phi_1 / \phi_2 - 1) C) M_x \quad (7)$$

Св-ишчиларнинг иқтисод қилинган вақт ҳисобига самарадорлиги, ф1,ф2-модернизациядан олдинги ва кейинги битта ишчининг иш вақти фонди, С-ишчилар сони, Мх-ўртача йиллик бир ишчининг иш ҳақи.

Харажатларни бошқариш самарадорлигини баҳолашда асосан ишлаб чиқаришда сарф қилинган харажатлар самарадорлиги кўзда тутилади. Фикримизча, бошқарув фаолиятини тўғри ташкил қилиш билан бирга кам сарфли ташкил ҳам корхона харажатларининг самарадорлигига таъсир қилувчи омиллардан. Корхона фаолиятини таҳлил қилинганда бошқарув харажатларининг хажмининг кўплигини давр харажатларининг хатто ишлаб чиқариш харажатларидан ҳам ортиб борганлигини кўриш мумкин.

Бошқарув харажатларининг самарадорлиги жорий йилда ишлаб чиқарилган маҳсулот хажмининг жорий йилдаги бошқарув харажатлари хажмига нисбатан аниқланилади.

$$C_{\text{бх}}=M_x/B_x;(8)$$

$C_{\text{бх}}$ - бошқарув харажатларининг самарадорлиги, M_x -жорий йилда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, B_x -жорий йилдаги бошқарув харажатлари хажми.

Йиллик бошқарув харажатларига ахборот тизими ходимлари ва ишчилар иш хақи харажатлари, моддий харажатлар, компьютер (бошқарув техникалари) эксплуатация харажатлари ва шунга ўхшаш бошқа турдаги харажатларни ҳисобга олинишини таклиф этамиз.

Юқоридаги формулалардан иқтисодий самарадорликни кўрсатиб берувчи корхона якуний кўрсаткичи ҳисобланадиган рентабеллик кўрсаткичи харажатларни бошқаришнинг самарадорлигини ифодалаб баҳо берувчи умумий кўрсаткичини кўришимиз мумкин.

Ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти самарадорлик кўрсаткичи унинг шу фаолиятни амалга ошириши ҳисобига эришилган натижаси ва шу фаолиятни амалга ошириш учун қилинган сарфларга нисбати билан баҳоланишини юқорида келтирилган таърифларда кўришимиз мумкин. Янада аниқроқ ва таҳлилий енадашадиган бўлсак харажатларни бошқариш самарадорлигини баҳолашда корхона фойдаси ва рентабеллиги динамикасини солиштириш орқали, яъни баҳоланаётган йилдаги фойда ва рентабеллик кўрсаткичларини базис йил билан таққослаш орқали баҳолашимиз мумкин. Юқорида келтирилган харажатларни бошқариш самарадорлигини баҳоловчи кўрсаткичлар шу икки курсаткичда ўз ифодасини топади.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда харажатларни самарали бошқаришни баҳолашда кўйидагиларни эътиборга олишимиз зарур:

- мақсадни аниқ қуйиш ва унга эришиш режасини ишлаб чиқиш , унга амал қилиш;
- аниқ ҳисоб-китобларга таяниш ва оғишларни ўз вақтида бартараф қилиш захираларини ғамлаб қўйиш;
- ресурсларни тўғри таҳсимлаш;
- функцияларни тўғри таҳсимлаш;
- қарорларни тўғри ва оптимал қабул қилиш;
- ахборотларни ўз вақтида етказилиши;
- вақтни тўғри таҳсимлаш;

Биз томондан харажатларни бошқариш самарадорлигини баҳолаш усули амалиётда қўлланилиши натижасида бошқарув харажатларини ошиб боришни камайиши ва уни самарадорлигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Шавкун Г.А. Подход к оценке эффективности функционирования системы управления затратами промышленного предприятия. Вестник ВГУ. Серия: Экономика и Управление. 2017. №1
- 2.Агарков А.А. Эффективность управления: как ее измерить, оценить и достичь. Волгоград.2018.
- 3.Иванюта П.В. ва О.П.Луговская. Управление ресурсами и затратами. Учебное пособие. Киев. 2008. 320стр
- 4.Сынков И.А. Оценка эффективности системы управления затратами предприятия. Вестник Воронежского государственного технического университета.2010. 112стр
- 5.Исмагилова А.А. Оценка эффективности управления производственными затратами в сельскохозяйственных предприятиях. 2017.27стр
- 6.Маслов Д.В., Ватсон П., Чилиши М. Функциональная оценка менеджмента: новая модель для совершенствования системы управления. Качество. Инновации. Образование.- 2005. №2. 15-22стр.

Резюме

В этой статье исследуется концепция производительности и методы ее оценки. Предлагаемые способы оценки эффективности управления расходами, в частности предложения об эффективности управления расходами акционерных обществ.

Summary

This article explores the concept of performance and methods for its evaluation. Proposed methods for assessing the effectiveness of cost management, in particular, proposals on the efficiency of managing expenses of joint stock companies.

Резюме

Бұл мақала өнімділік тұжырымдамасын және оның бағалау әдістерін зерттейді. Шығындарды басқару тиімділігін бағалаудың ұсынылатын әдістері, атап айтқанда, акционерлік қоғамдардың шығындарын басқарудың тиімділігі туралы ұсыныстар.

ӘОЖ 142.1(574)

ҰЛТТЫҚ-ДІНИ САНА ҚАЛЫПТАСПАЙ РУХАНИ ЖАҢҒЫРА АЛМАЙМЫЗ

¹Алпысбаев Б.Қ., ²Сүлейменова М.К.

¹Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

²Н.Ақшабай атындағы орта мектебі, Байзақ ауданы, Қызыл жұлдыз ауылы

Ақиқатын айту керек, қазақ мәдениетін - совет өкіметінің езгісінде болған ел. Өзінің дәстүрлі дүниетанымынан ажырап қалған. Алаш баласының психологиясына, этнографиясына, ұлттық дүниетанымына, тұрмысына, дін ұстану салтына оңалмастай соққы берді. Бірақ аса қатты өкінудің қажеті жоқ. Әліде біздің қорда жатқан рухани тарих тұрғыдан қолжазба қиссаларды, діни дастандарды, батырлар жырларды қазіргі қазақ тіліне бейімдеп және ғылыми айналымға түсіру өзекті жұмыстардың бірі.

Қазақ халқының тарихын зерттеуде материалистік көзқарастың сай келмейтінін ғалым Ж.Артықбаев былай тұжырымдайды: «Біздің байқағанамызыдай, тарихи қазақтанудағы басты кемшілік пен шектеулілік тарихқа бір жақты материалистік тұрғыдан талдау жасауға байланысты болып отыр және ол қоғам мен мемлекеттің тарихилығымен байланысты. Тарихты материалистік тұрғыдан зерттеу евроцентризммен, маркстік методологиялық түсініктермен, тікелей байланысты» [1], – дей келе тарихи таным

өзегінде материалдық көрсеткіштер емес, қоғамның рухани және әлеуметтік-мәдени құндылықтар сияқты факторлар айтылуы тиіс. Өйткені қазақ халқы әр кезде өзінің рухани дүниесін, иман-сенімін малынан да, жанынан да артық қойған білеміз.

Осыған орай, Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласында айтылғандай «Архив-2025» жеті жылдық бағдарламасы аясында қазақ халқының рухани тарихына байланысты отандық және шетелдік мұрағаттарды зерттеу жұмыстары жүргізіледі деп сенеміз. Рухани тарихты жоғару оқу орнының білімгерлердің саналарына сіңіру арқылы мемлекетшілдік, ұлтжандылық сезім қалыптасады.

Осы жаһандану дәуіріндегі қазақ халқының болашағы қандай болмақ және сыртқы күштерге қарсы қоятын рухани ауызбіршілігіміз қандай деңгейде? Қазақ елінің өте күшті ұлттық санасы мен біртұтас ұлттық мәдениеті, тілі мен ділінің беріктігі қайда кетті? деген сұрақ соңғы кезде ойландыруда. Оның қайта оралтудың кілті – ұлттық рухты қайта жаңғырып оянуына басымдық беріп, қолдап отыруда жатыр [2].

Қазақ халқының ұлттық құндылықтарын жоюға бағытталған астарлы саясатқа жем болмай, ұлттық-рухани дүниесін қалыптастыруға көмектесетін ұлттық идеологияны жаңғырту қажеттілігі туып отыр. Ендігі мәселе жастарды тәрбиелеу барысында ұлттық және мемлекетшіл сананың іргетасын қалай қалаймыз?

Біздің қоғамда әсіресе жастар ақша тапсам болды бақытқа жетем деген түсінік қалыптасып кетті. Егер адал жолмен баюға мүмкіндігі болмаса, қара жолмен де ақша табуға мәжбүр болады. Ал ондай жолда жүрген жастар әрине азғындалып, ұсақталып және болашақ өмірі бұлыңғыр болатыны күмәнсіз. Алаш зиялысы Ахмет Байтұрсынұлы:

Ақшаға абыройын, арын сатып,
Азған жұрт, адамшылық қалмай сыны.
Жаны ашып, жақын үшін қайғырар ма,

Жаны – мал, жақыны – мал, малдың құлы?! Осындай аталы сөздер ғасырлар бойы адамның санасын оятып, жігерлендіріп отырған. Отаншыл, мемлекетшіл ұрпақты тәрбиелей алған елдердің болашағы баянды екендігін әлем тарихы да ұдайы дәлелдеп келеді. Ол үшін тәрбие, насихат және идеология негізінде ең бірінші кезекте қазақ ойшылдардың дін тұрғысындағы ой-пікірлері, ұлттық-діни бірегейлікті, дін мен дәстүрдің сабақтастығын насихаттау жұмыстарын жаңғырту керек. Мәселен, В. Франкл «Ұрпақты дұрыс тәрбиелеудің төте жолы жалғыз. Ар-ұятты тоқтаусыз қайрап, егеп, өткірлей берудің жолдарын жастарға үздіксіз үйретуіміз керек. Басқасы бос сөз. Ар-ұят феномені кісіні Тәңірге жалғап тұратын жалғыз көпір» деген идеяны қайталаудан жалықпаған.

Қазақстанның бүгінгі өмірінде ислам факторы үлкен мәнге ие. Бұл бір жағынан қуантса, екінші жағынан ислам дінін өз мүдделерін жүзеге асыру жолында қолданғысы келетін діни радикалды топтардың белсенділігі де алаңдатпай қоймайды. Біз жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, әрине олардың артында басқа бір мүдде мен құндылықтардың тұрғанын естен шығармау керек. Соңғы кездері қоғамда іріткі салып жүрген кейбір діни топтардың пікірлері ешқашан біздің мүддемізге сай келмейтін тұстары да бар. Оларда діни мүддеден гөрі, саяси мүдде басым екендігі соқырға таяқ ұстатқандай анық нәрсе! Уды у қайтарады демекші оларға өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз.

Идеология – жүректен кіріп, денені бойлай, қан тамырлар арқылы мидың нейрондарына тікелей шабуыл жасайтын, тіпті адамның өзі байқамай қалатын құдіретті қару. Ол адасып бара жатқан сананың нағыз қорғаушысы, сақшысы [3]. Жан тазалығы мен ар түзейтін ғылымына негізделген ұлттық және рухани құндылықтарымызды жаңғыртып, оларды ғылыми жүйесіне енгізіп кеңінен насихаттау арқылы радикалдық идеологияға тосқауыл қоюға болады. Әрбір адамзат дін арқылы қоғамды түзетемін деп емес, дін арқылы өз жан дүниемді тазартамын деген ниетте болса, сонда ғана қоғамда тұрақтылық болар еді.

«...Дін тазасын діннен ізде,
Дін шатағын сынға сал.

Анық айна өзіңізде,

Айда ақылды қаттырақ» - деп Шәкәрім атамыздың айтылғандай әр адамның өзінің кемелдену шарты болу керек [4].

Сол үшін қазақ халқының рухани-мәдени құндылықтарды қайтадан қалпына келтірмейінше, рухани тоқыраушылық пен құлдық психологиядан құтқару мүмкін емес. Ә.Бөкейханов «Ұлтына, жұртына қызмет ету білімнен емес, мінезден» дегендей, қазақ халқының ұлттық мінезін қалыптастыруда діннің де, білімнің де орны ерекше болғандықтан, демек, діни уағызды да, білім беру жүйесін де осы бағыт – қазақтың ұлттық санасына сай бұратын кез келді деп санаймын.

Қазақтың ұлттық-діни бірегейлікті насихаттаған ойшылдар А.Құнанбай, Ш.Құдайбердіұлы, М.Көпейұлы, Ғ.Қараш, С.Ғылмани қазақ халқының рухани тарихында ұлттық ар-ождан кодексі ролін атқарып, моралдық қағидаларды қалыптастыра білген. Сондықтан, бұл ғалымдардың шығармашылығын қарастырғанда Құран аяттары мен пайғамбар хадистеріне үндестігіне назар аударуымыз қажет. Өйткені, діни мәтіндерді терең түсініп, халықтың талабы мен қажеттілігіне сай, тұшымды тілмен жеткізе білгендігінің өзі олардың ерекше тұлға, заманының тілін білген ғалым болғандығын айғақтайды. Олардың туындыларының негізгі өзегінде ұлттық сана, діни көзқарас, тәрбие, адамгершілік мәселелері жатыр деген сөз. Мысалы, Садуақас Ғылмани өз заманының келеңсіздіктерін де сынай білген:

Обал сауап аты өшті,

Ұятсыз қаулап жан кешті.

Ары да жоқ, тілеу жоқ,

Гулеген өңкей жарым есті.

Ал, кеңестік кезеңде жыраулар поэзиясы жан-жақты зерттелгенімен тәуелсіздік идеясы, өзге идеологияға қарсы күрес мәселесі зерттеу объектісіне енген жоқ. Жыраулар қазақтың басынан өткен небір кезеңдердегі әртүрлі тарихи оқиғаларды, тәуелсіз, еркін ел болуды армандағаны ұлттық идеологияға тікелей қатысы бар әдебиет, сөз өнері болды. Ұлттан тыс тұратын әдебиет жоқ, сол әдебиетті жасаушылардың бірі-жыраулар болса, ұлттық рух пен сананың негізін олар толғауларында анық көрсете білген. Сонымен қатар, Шәді Жәңгірұлының 400 беттен тұратын «Назым Сияри Шәріп» еңбегі пайғамбардың өнегелі өмірін қазақ жұртына қазақтың құнарлы тілінде сөйлетті. 1914 жылы Ташкентте жарық көрген бұл еңбек он жыл ішінде Қазан қаласында төрт-бес рет қайта басылып, қалың елге кеңінен таралып рухани шөлді қандыра білген. Шәді Жәңгірұлының өзінің замана толғауында:

«...Бабалар салған сара жол

Имам – Ағзам мәшабы,

Халқымның салт – дәстүрін

Шариғатпен ұштады.

Асыл текті Аталар

Дінін берік ұстады,

Аманат етіп ұрпаққа

Тура жолды нұсқады.

Арада жылдар өткенде

Қатты батты жаныма,

Замананың қыспағы

Ата жолдан адастық.

Осы емей немене

Бастан бақтың ұшқаны,

Жолын таппай шатасып

Халқым кетті адасып...» [5]. Демек, тәрбиенің тиімді болуы үлгі-өнеге көрсететін адамдардың беделіне де байланысты. Бедел өте ықпалды рухани құбылыс екендігінде О. Сүлейменов: «Жырау – халық жыршысы ғана емес, ол дана идеолог. Бұл адамдарды ұлы

тұлғалардың соңынан еруге үндей алатын жауынгер жыршы» және ф.ғ.к. Ғабит Тұяқбаев "Жыраулар - түрлі деңгейдегі ұлт -азаттық көтерілістердің рухани көсемі болды" -деген болатын.

Сондықтан, өнердің осы түрін дінтану, тарихтану, әдебиеттану ғылымдары тұрғысынан және бір-бірінен ажыратпай салыстырмалы түрде зерттеп, ақпараттық-түсіндіру жұмыстарына енгізу керек. Алла деген зар болмас, ақтың жолы тар болмас дегендей қазақтың дәстүрлі діни танымында өскен жас ұрпақ ешқашан радикалдық топтарға бара қоймайды. Сонымен қатар, діни экстремизмге қарсы тұратын алдын-алу жұмыстарының бірі. Рухани тәжірибесі бай қазақ халқы тек рухани тарихты жаңғырту арқылы өзінің бірегей болмысын сақтап қала алады.

Ғылым жүйесіндегі жоғарғы және орта оқу орындарында факультатив түрінде өтілетін «Дінтану негіздері» сабағын саяси, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымы бағытындағы білім алатын барлық мамандықтарға міндетті пән ретінде міндеттеу керек. Жастарға толыққанды мәліметтер беріліп отырса, ұлт тарихы мен рухани әлемінің тұтастығы, мемлекет пен дін арасындағы зайырлылық ұстанымы, діни таным мен ғылыми таным арасындағы тепе-теңдігі, қазақ халқының мұсылмандық болмысы, рухани құндылықтардың терең сабақтастығы мен тамырлығы жөнінде шынайы, дұрыс түсініктер қалыптасар еді.

Қазіргі таңда дінтанушы ғалымдар мен ҚМДБ қызметкерлері тарапынан жастардың дәстүрлі діни сананы қалыптастыруына және де қазақ халқының мұсылмандық діни танымын, діни тәжірибесін ғылыми аспектімен байланыстыра отырып, көптеп айту керек. Болашақта біздің ортақ мақсатымыз – ұлттық рухымызды жаңғыртып, о бастағы рухани қайнар көздерімізге қайта оралып, ұлттық идеологиямызды қалыптастыруда жатыр. Оған бірнеше ұсыныстар қосуға болады:

- ұлттық, тарихи, мәдени ерекшеліктерді ескере отырып қазақ халқының тарихындағы дәстүрлі мұсылмандық білім берудің орны мен рөлін анықтау;

- дін ғұламаларымен бірге муфти, ахун, мүдәрріс, қазы, хәзірет, абыз, пір, ишан, сопы, жырау және т.б. дін қайраткерлерінің қоғамдық қызметтері туралы мәліметтерді жинақтау, дәстүрлі ислам негізінде олардың өнегелік іс-әрекеттері мен қызметтерін саралау;

- Ханафи-матуридилік мектеп ұстанымдарының қазақы діни түсініктің қалыптасуына тигізген ықпалын көрсете білу мақсатында Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Ғұмар Қараш, Ақан Сері, т.б. секілді қазақ ойшылдары еңбектеріндегі көріністерінен мысалдар молынан келтіру;

- орталық Азия мен Қазақстан аумағына ислам дінінің таралу, орнығу және даму кезеңдерін зерделеу, ислам дінінің орнығуына негіз болған саяси, әлеуметтік, рухани факторларды саралау.

Елбасының айтқанындай: «Жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек» [6] екенін атап көрсеткендей халықтың рухын қалыптастырған алаш тұлғасы **Әлихан Бөкейхановтың ой-толғамдары өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге болуға тиіс.**

«Құдайды ұлық деп ұқса...»

Неғұрлым Құдайды жоғары деп, биік деп, ұлық деп ұқса, соғұрлым жақсырақ танымақшы. Жақсырақ таныған сайын, Құдайға жақынырақ болмақшы. Жақын болуының мағынасы – рақметін көріп, рақымды болмақ, мейірбандығын көріп, мейірімді болмақ... Сауап ең ақырғы пайғамбар Мұхаммед жолында.

«Жанкештілік болмаса...»

Бөтен кісі қазаққа еш қайдан жақсылық әкеп бермейді. Торғайдың ақ үрпек балапанынша ауызды ашып, біреуге жалынып-жалпая бергеннен түк шықпайды, іс өнбейді. Жапонда кісі қажетіне жаратылмаған алақандай жер жоқ. Онда мұндай ыждаһатты жанкештілік болмаса аштан өлесің. Зауыт ісі жұрттың жалпы шебер, көнбіс, ұста болуына байлаулы. Әр нәрсенің амалын біліп, өз орнына жұмсағанда ғана іс

көркейеді. Қазаққа өз жағдайынды өзің ойлап, өлмес қамынды істе деп отырғанымыздың мәнісі осы...

«Тәрбиеміз кем болса...»

Қазақтың ұлт болып өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін, ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістету керек. Өнер-білім керек, онан да керегірегі – тәрбие. Қанша оқысақ та, тәрбиеміз кем болса, қасиетіміз аз.

«Тарихын жоғалтса...»

Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, не істеп не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн тауашағына көз жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Қазақтың көбі оны шежіре деп айтады. Бұ заманның ғалымдары тарих ең оңды мұғалім деп түсінеді. Дүние де өңге жұрттар қатарында кім қор болмаймын, тұқымым құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін имани дәрежеде ұғып білуге тиіс болады... Бұл кеудесінде көзі бар адам көп ойланарлық жұмыс.

«Тізе қосып іс қылса...»

Қазақ баласы бірігіп, тізе қосып іс қылса – халықтық мақсат сонда орындалады. Бірліктен айырылған ел қаңғып қалады. Қазақтың оқыған азаматтары, қазаққа осындайда қызмет етпегенде қашан қызмет етіп пайдамызды тигіземіз?! Міне, Әлихан Бөкейхан «қазаққа сөз үйретіп жатыр» деп айтады. Мен қазаққа сөз үйретпесем... Менің не керегім бар еді. Қазақ жоғалып кетеді, «бұған жер неге керек» деп оттаған дұшмандар бар. Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Ол үшін осы ғасырдағы әлем жарығына қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай, және өзіміздің шарқ әдетіне ыңғайлы қылып «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан «қазақ әдебиетін» тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы...

«Кім шебер болса...»

Тіршіліктегі жүйріктік – ақылда, ұсталық пен жанкештілікте... Қазақ сияқты халық байлық пен қазына мал кіндігінде деп біледі. Аустралия қойының еті төрт ай мұхитта кемемен жүріп келіп, Петербор базарында сатылады. Малы көшіп жүр, адамы қала болып отыр. Профессор Күлешовтың жазғанына қарасақ, қазақтың қойының етіндей жер үстінде ет жоқ... Кім шебер болса, жалықпай талмай ізденсе, бірігіп-тізе қосып әдіс қылса – ғұмыр бәйгесі соныкі.

«Алла» деп іске кіріселік...

Азаттық таңы атты! Тілекке құдай жеткізді! Күні кеше құл едік – енді бүгін теңелдік! Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық ісін ұғынбаса – тарих жолында тезек теріп қалады. Кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере жүрер алдымызда зор шарттар бар! Осыны аңғар, жұртым қазақ! Бұл болып тұрған заман – Алаштың азаматына зор жүк. Ұлық іс ұсақтан ұлғаяды. Кірпіш зор емес, қаласаң қандай зор үй шығады. Шөпшектеп жиып шөмеледей илеу істейтін құмысқаны көрмейміз бе? ...Құдай сәтін салғай «әмин» деп қол жайып «Алла» деп іске кіріселік [7]!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жандарбек З. «Ясауи жолы және қазақ қоғамы» Алматы: «Ел-шежіре», 2006ж.
2. Мырзахметұлы М. «Түркістан тараз арасы...» Астана: Білге, 2002-432 бет.
3. <https://abai.kz/post/82253>
4. Құдайбердиев Ш. Шығармалары /Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/. Алматы, 1988.– 339 б.
5. «Ясауи феномені» Отбасы хрестоматиясы. Орхон баспай үйі. 2017ж.
6. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы. 2017ж.

7. Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең: халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары: 3-5 қараша 2008 ж. – Семей. – 2008. – 366 б.

Түйіндеме

Бұл мақалада дәстүрлі емес діни ағымдардың идеологиясын алдын-алуына байланысты ұлттық сана қалыптастыру жолдары баяндалады.

Резюме

В этой статье описываются способы формирования национального сознания путем предотвращения идеологии нетрадиционных религиозных движений.

Resume

This article deals with the ways of forming of national consciousness by the prevention of non-traditional religious movements ideology.

УДК 433

1917-ЖЫЛҒЫ РОССИЯДАҒЫ ФЕВРАЛЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫ ЖЕҢИСИНЕН КЕЙИНГИ ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ СИЯСИЙ ТУРМЫС

Утепбергенова А.К.

**Преподаватель кафедры социально-гуманитарные и искусствоведении
Нукусский филиал государственного института искусств и культуры
Узбекистана**

Түркстан генерал-губернаторлығы Әмиүдәрья бөлімінің начальнигі 1917-жылдың басында «Россиядағы болып атырған сиясий жағдайлар, хақыйқат шынлық түрінде тек русша дереклерден ғана белгили болмай, сондай-ақ таралып атырған англичан, түрк дереклеринен де Хийўа ханлығындағы жасаўшыларға аттан анық белгили», - деп жазды. Сиясий жағдайдың шийеленисиўинен қәўипленген патша администрациясы Хийўа хәм Петроалександровск қалаларында қорғаныў пунктлерин дүзиў, хат-хабарлаўға цензура орнатыў, қолға түскен «терсекей» адамларды жазалаў шараларын көрди [2,120 б].

1917-жылдың басында Шымбай участкасында жиберилиўге тийисли адамлардан қалғанларын мардикарға алыўға қарсы күшли қозғалаң жүзеге келди. Кетиўге тийисли мардикаршылар Шымбайға жыйналыўдан бас тартты. Мардикарға кеткенлердің үш ай он күнде қайтып келмегенлиги себепли халық болыс хәм ақсақаллардың сөзлерине де исенбеди, оларға қәўип туўдырыў кушейди. «Ендиги мардикарға алынғанлар урыс фронтларына алынады», - деген хабар халықты гүреске тағы да жигерлендирди. Әмиүдәрья бөліми начальнигі мардикаршыларды жыйнаў ушын солдат жиберилўге мәжбүр болды. Мардикаршылар буған қарсы қураллы отрядқа бирикти. Солдатлар қозғалаңшылар отрядын халық қуўатлағанлықтан бағындыра алмады, мардикаршылардың шаңарағын, оларды ақшаға жаллаўшыларды тергей баслады. Бул гейпара мардикаршылардың отрядтан шетлеп үйлерине қайтып келиўине, қозғалаңның әззилеўине тәсир жасады. Январь айының екінши ярымында ғана мардикаршылар отрядының басшысы Кокаражановтың зорға қолға тусиўине ерисилди, бирақ бул хәрекетти тоқтата алмады.

Мардикаршылар мардикарлыққа барыўдан бас тартып, жазалаўшы солдатларға барынша қарсылық көрсетти. Олар «урыста қаза тапқанша, лашымыздың туўған жерде қалғаны мақул» деп есаплады. Мардикаршыларды топлаўшы солдатлар оларды

жазалаушы оренбургли казак жүзликлери менен алмастырыу илажлары да олардың қарсылығын сындыра алмады. 1917-жыл 19-февральде Әмиүдәрья бөлими начальниги Туркстан әскерий округи комитетине «шашау жайласқан, күшли қарсылықлар көрсетип отырған Шымбай участкасы мардикаршыларын белгиленген ўақытқа топлау қыйын», - деп хабарлады [2,120 б].

1917-жылдың март - апрель айлары Туркстан үлкесиниң сиясий турмысында ояныу дәуири болды. Махмудхожа Бехбудий (1875-1919), Муновварқори (1978-1931), Убайдулла Хожаев (1882-1938), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Файзулла Хожаев (1896-1938), Мустафа Чуқаев (1890-1941), Мұхаммеджан Тынышпаев (1879-1939), Шерали Лапин (1868-1919), А.З.Валидий (1890-1970), Обиджан Махмудов (1858-1936) хәм басқалар үлкеде жаңадан дузилген «Шура-и- Исламия» (1917-ж. март), «Шура-и- Улома» (1917-ж. июнь), «Туран», «Иттифоқи Муслимин» (1917 ж. сентябрь) сиясий партияларының дузилиўинде жетекшилик етти.

1917 жыл февралы ақырында «жас хийўалылар» «ақ патша»ның тахтан аударылыўын зор кейпийат пенен еситти. Бул ўақытта Асфандиярхан Бухара әмири Алимхан менен Ялтада дем алып атырған еди, олар тезлик пенен журтына қайтты. Ханның Хийўаға келгенин еситкен жадидлер халықты демократия ушын гуреске шақырды.

Туркстан үлкесиндеги 1917-жыл февраль аударыспағына шекем даўам еткен қатаң әскерий тәртип те халықтың азатлық хәрекетин ирке алмады. Усылай етип, 1917-жылдың басларында пүткил Россия империясы сыяқлы, Туркстанда, қарақалпақ үлкесинде де, миллий-азатлық хәрекетин жанландырыўға ылайық жағдай қәлиплести.

1917-жыл 4-март күни Петроградтағы февраль аударыспағының жеңиси хәм Россиядағы патшашылықтың қулағаны туўралы хабар Әмиүдәрья бөлими орайы Петроалександровск қаласына да мәлим болды.

Февраль аударыспағы нәтийжесинде қарақалпақ үлкесинде де демократиялық шөлкемлер дүзиле баслады. 1917-жылы 6-март күни Петроалександровск қаласы хәм қалаға жақын жердеги жәмәтшилик Петроалександровск жумысшылар депутатлары Советин дүзди. Петроалександровск қаласындағы әскерий гарнизон хәм Әмиүдәрья флотилиясы солдат хәм матрослары Петроалександровск солдат хәм матрос депутатлары Советин дүзди. Бул Совет қурамына А.Киршевский, А.Сурков, Д.Кондратьев, Н.Маркилов, И.Пермяков, А.Понятов х.т.б. 738-ши Симбирск пияда дружинасы солдатлары кирди. Бир неше күннен соң Хийўа ханлығындағы рус солдатлары арасында да солдат депутатлары Совети хәм дружина комитетлери дүзилди.

1917-жыл 7-март күни Петроалександровск қаласында Россия Ыақытша хукиметиниң органы — Әмиүдәрья бөлими жәмийетлик қәуипсизликти сақлау комитети хәм Әмиүдәрья бөлими атқарыу комитети дүзилди. Оның қурамына қала белсендилери Самборский, Шапошников, ПАмшев, Берсудский х.т.б. сайланды.

Әмиүдәрья бөлими жәмийетлик қәуипсизликти сақлау комитети бөлимде тынышлық хәм парахат турмыс кешириу ушын жағдай қәлиплестириу, зәрүрли азық-ауқат түрлерине баха белгилеу, жергиликли хәкимият органларын, Петроалександровск қалалық думасын дүзиу, «Мусылманлар аўқамын» шөлкемлестириу, сондай-ақ «жас хийўалылар хәрекетин қолап-қуўатлау» хәрекетин дүзиу және тағы басқа шараларды бәжерий ўазыйпасын өз қолына алды [3, 76-79 б].

1917-жылы 16 апрель күни Петроалександровск қалалық Думасына сайлаулар болып өтип, оның қурамына 8 европалы, 4 жергиликли миллеттен – барлығы болып 12 адам сайланды. Дума депутатлары арасында пахта заводы ийелери Щапов, Першин, А.Равилов, ири саўдагерлер Ширинский, М.Курбаниязов, А.Диваев, Н.Мусабеков, Р.Турапов, Н.Қазақбаев, К.М.Кузьмин, Ж.Аллакулов х.т.б. бар еди [4, 46 б].

Әмиүдәрья бөлими орайындағы сиясий жағдайды 1917-жыл 13 мартта Төрткүл баспаханасы ийеси К.В.Новиков Туркистан генерал губернаторына жазған хатында төмендегише тәрипледи: «Петроалександровск қаласында турыўшылар хәзирги ўақытта

балға менен сандал арасында, яғный солдатлар республикасы менен жергиликли халық арасында турыпты. Әскерий дружинаны (738-ши Симбирск пияда дружинасы – Ред.) басқа бир қалаға жиберіу ямаса хәттеки фронтқа жиберіу, оның орнына басқа бир дружина жиберіу жөнінде қаланың гейпара адамлары хәм өз атымнан жоқары мәртебели изден өтиниш етемен».

Петроалександровск қаласы турғынлары саны 1917-жыл апрель айында 2659 адам болып, соның ишинде 299 рус, 535 ураллы казаклар, жергиликли миллетлер 669, әскерий гарнизонда 1156 адам болды [5, 23-24 б].

1917-жыл 4-апрель күни Хийўа қаласы көшелеринде көп мың адам қатнасқан митинг болып, оған қатнасқанлар “Жоқ болсын зорлық, жәбирлик, зулымлық”, “Жасасын азатлық” сүренлерин ортаға таслады.

1917-жыл 5-апрель күни жәдидлер ўәкиллери сыпатында Асфандиярхан қабыллаўына барған Палўанияз хажы Юсупов хәм Назир Шоликаров жас хийўалылар талапларын баян қылды [6, 36 б]. Қыйын шараятты есапқа алған хан «хуррият» хәкқындағы манифестке қол қойыўға мәжбур болды. Хан қол қойған хәм «хуррият» жәрияланған хұжжет 7 баптан ибарат болып, онда былай делинген: “Тарийх хижра мың жүз отыз бесинши жыл, мелодий жылдың бир мың тоғыз жүз он жетинши жылы апрель айының бесинши күнинде, мен, Хийўа ханы Саид Асфандияр Бахадырхан төмендеги жазылған өзимнің пәрманымды жәрия қыламан. Әўеле, мениң садық пуқараларыма “Идораи Машрутия” бердим, олар өзлери қәлегенинше мәмлекетти шариатқа муўапық хәм заман бағдарына қарап басқарсын. Өзлери қәлеўи менен пуқаралардың мәсләхәти бенен сайлаў өткерип, хұкимет ислерине өзлери қәлеген әдил адамларды қойсын” [7,17 б].

Шәхәр майданына топланып турған халық «манифестти ханның өзи оқысын» деп талап етти. Халық алдына шыққан Асфандиярхан хұжжеттиң 2-3 қатарын оқып, көзине жас толып, тамағы буўылып қалды. Хан жанында турған Назир Шоликаров оның қолындағы манифестти тартып алып, өзи ақырына шекем оқып берди: “Усы күннен баслап Хийўа ханы аўдарылып, жаңа хұкимет дүзилди”, дегенде хан жерге қарады. Қозикалон Худайберган ахун, Хикматулла ахун хәм Иброҳим ахунлар хұжжетке өз мөрлерин басты.

“Идораи Машрутия”ға баслық болып жас хийўалылар жетекшилеринен бири Палўанияз хажы Юсупов хәм Нозирлар кеңесине баслық болып Хусаинбек Мухаммадмуродов сайланды. Жас хийўалылар хәкимиятты өз басымшалық бенен басқарыўға шек қойыў, ханға, шахзадалар, беклер хәм ўәзирлерге қараслы артық пуллар хәм мал-мүлклерди қазнаға алыў, хан тәрәпинен тартып алынған жерлерди дийханларға қайтарып бериў, ири жер ийелери жерлкринен кәмбағаллардың турмыс тәрзини жақсылаўда пайдаланыў, өнимдарсыз жерлерди суғарыў ушын арықлар қазыў, ўақым жерлеринен алынатуғын дәрәматларды шариат хуқимине сәйкес халық билимлендириўине сарыплаў, балаларға бийпул тәлим бериў ушын барлық жерлерде мектептер, бийпул кеселханалар хәм емханалар ашыў, хан пайдасы ушын мәжбүрий мийнетти бийкар қылыў, жоллар хәм көпирлерди дүзетиўге кирисиўди режелестирген еди.

Жас хийўалылар дәслеп мәмлекеттиң дәрәмат дәптерин қолына алды. Тез арада пуқаралардың хан тәрәпинен тартып алынған мал-мүлклерин қайтып бериў усынылды. Дийханларға жер бериў, ўақым жер, мектеп, билимлендириў бойынша демократиялық шаралар әмелге асырыла баслады. “Идораи машрутия”да түркменлер хәм қарақалпақлар ўәкиллери болыўы мәселелери додаланды.

Әмиўдәрья бөлими хәм Хийўа ханлығында қос хәкимиятлылық кескин гүрес жағдайында усылайынша жүзеге келди.

1917-жыл март айының екінши ярымында Әмиўдәрья бөлими жәмийетлик қәўипсизликти сақлаў комитети Россия Ыақытша хұкиметине: «Әмиўдәрья бөлиминде жасаўшылардың кейиплери адам жаны титиркенерлик дәрәжеде», деп хабарлады [8, 27 б]. Әмиўдәрья бөлиминде азық-аўқаттың жетиспеўшилиги, бар азық-аўқаттың дурыс

бөлистириў тәртибининң бузылыўы, ажыратылған ақшаға шеттен ғалле сатып алып келиўдинң созылыўы, ашаршылық қәўпининң жүзеге келиўи, суўдынң там-тарыслығынан егин жумысларынынң кешигиўи, қымбатшылықтынң ен жайыўы, әмелдарлардынң хызмет орынларынан пайдаланып, паракорлығынынң артыўы пайда болды. 29-апрель күни Шорахан участкасында митинг болып өтип, қатнасыўшылар жер хәм суў мәселесин халықтың мәплерине ылайық шешиўди, Әмиўдәрья гарнизоны командирлерининң хәм Хийўа ханлығындағы әскерий басшы генерал-майор Мирбадаловтынң бийбастақлық хәрекетлерин шеклеўди, жәхән урысын тоқтатыўды талап етти. Митинг қатнасыўшылары Әмиўдәрья бөлими жәмийетлик қәўипсизликти сақлаў комитети баслығы Самборкийдинң митинг қатнасыўшылары алдындағы «Әмиўдәрья бөлиминде улыўма тынышлық сақланбақта» деген хабарын жокқа шығарды.

Пайдаланылған әдебиятлар.

- 1.Каримов И. Ана журтымыз бахты ығбалы хәм уллы келешеги жолында хызмет етиў-ең уллы бахыт. Ташкент.2015-21-22 бетлер.
- 2.Айымбетов Қ. Өткен күнлерден елеслер. Нөкис, 1872. — 82-бет.
- 3.Төреев А. XIX әсирдинң ақыры XX әсирдинң басында қаракалпак үлкесинде дийханлар хәрекети. —Нөкис, 1991. — 137-бет.
- 4.ҚР ОМА, 16-фонд, 1-опись, 17-дело, 46-лист.
- 5.ҚР ОМА 16-фонд, 1-опись, 3-дело, 23-24-листлер.
- 6.Полвонниёз Хожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (хотиралар). Урганч: Хоразм, 1999.

Аннотация

Бул мақалада 1917-жылғы Россиядағы февраль революциясынынң соңғы дәўирде Қарақалпақстандағы социал-сiясий экономикалық жағдайлар ҳаққында кең жүрiтiлген.

Резюме

В статье рассматривается социально-политическая и экономическая обстановка Каракалпакстана в период после февральской революции России 1917 года.

Summary

In the present article deals with social-political and economical situation of Karakalpakstan during the February revolution of Russia in 1917.

**ПЕДАГОГИКА, ЭТНОПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ,
ДЕФЕКТОЛОГИЯ**

**SOME INCLUSIVE ASPECTS FOR CHANGING EDUCATIONAL PARAMETERS
IN LITHUANIA AND KAZAKHSTAN**

Vilkeliene A.

Vytautas Magnus University, Academy of Education, Vilnius (Lithuania)

The change in the philosophical paradigms of the inclusive education, aimed first of all at the social integration of personality of the disabled, at the right of every child to learn with others, is based not only on the development of society, the growth of its economic and social culture, but also on the strategic documents, affecting education. Only in the middle of the 20th century, the important laws were introduced in Western Europe and the United States to define the integration of the students, who are different from those of normal development, such as people with disabilities, into a common education system. In 1959, the Declaration of the Rights of the Child was published, proclaiming the need to educate children with disabilities, in 1975 the Education for All Handicapped Children Act was adopted in the United States, etc. The Convention on the Rights of the Child, adopted in 1998 by the United Nations, and its ratification in various countries, has mandated, at the state level, to provide these people with diversified upbringing, treatment and education. In Lithuania, the Education Strategy for 2003-2012 set the strategic goals, enabling the reduction of social exclusion, and the Law on the Amendment of the Law on Education of the Republic of Lithuania (2011) consolidated the most important provisions of the Law on Special Education (1998). At the same time, in order to achieve the coherence of the general and special education, the modified and adapted programs have been abandoned, and the General Education Curriculum, updated in 2013, has already provided that the student with special needs shall be educated in accordance with the individual program, prepared by the teacher, in consultation with the Child Welfare Commission, located in each general education school, considering the individual development, personal features and abilities of the student. This was done not only for organizational, but also for educational ethics purposes - every public accent on disability or disorder creates a negative attitude towards the learners with special educational needs, diminishes the self-esteem of the family members and undermines the tolerance of society. The Kazakhstan Convention on the Rights of Persons with Disabilities was signed in 2008. Since then, the country has been focusing more attention on the students with special educational needs. The government program "The National Program of Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020" also highlights the priority of inclusive education and provides for the separate stages of integration towards inclusion. The legal preconditions for integration and inclusion have raised many questions for the educational strategists, scientists and practitioners; therefore, in this article, it is important to analyze what problems are encountered in humanizing the inclusion of the students with the special educational needs? The aim of this article is to reveal some aspects of inclusive education. The object is the aspects of inclusion under the change of educational paradigms. The methods: analysis of literature and documents.

As the experience of the world shows, in order to humanize society, the outdated concepts of the inclusive education and the special pedagogy are changed. The terms that violate human dignity are abandoned, looking for milder and more ethical names of disturbances, for example, the terms "oligophrenia", "mental disorders" are replaced by the term "intellectual disabilities", and, at the same time, the importance of the student's individual abilities, the development of his personal features comes up, when not special, but individual educational needs are considered to be the most important in the sense of both terminology and personalized education. As well as looking for new, humanistic names for people who have been called invalids. Thus, in the Lithuanian education strategy documents, the concept "students with the special educational

needs", "socially vulnerable individuals", "socially sensitive groups of persons", "extraordinary students", "other children" has emerged. When studying the available literature sources, it is noticeable that the terms used in Kazakhstan at the present time, in particular the inclusive education, do not yet reflect the tendencies of humanization of the society. Pedagogues-practitioners, who publish articles, identify the students with the special educational needs differently: "the students with learning difficulties", "the students with limited abilities", "mentally disordered students", "the students with developmental disorders" [3]. It should be assumed that the change in terms is related not only to the emergence of the new laws, but also to the suggestions of the scientists and the level of humanism in society. According to the aforementioned authors, there are almost 140,000 of students with the special educational needs, of which nearly 10,000 children are educated at home. There are over 100 special schools in the country, they study in the special groups, special classes. Thus, the development of the inclusion processes must help to strengthen human dignity. On the other hand, it is important to clearly define what the "inclusion" is. Over the past decades, many changes have taken place in different countries, not just in terms of terminology. Gradually moving from isolation, segregation toward integration; and recently there has been widespread debate about the inclusion processes in education. The fact that some Kazakh practitioners talk about "special corrective education" in organizations [3, p. 2] shows that the understanding of the inclusion is inaccurate. This opinion is supported by the Nazarbayev University Graduate School of Education (NU GSE) Associate Professor Tsediso Michael Makoelle, acknowledging that "In Kazakhstan, as in many other countries, understanding inclusive education is still centered on disability" [2]. For clarity, it should be said that integration is not identical to inclusion. The integration of the student into a general education class intends to slightly modify the student, adapt him to the existing "standard" programs and "raise" up to the level of all students, regardless of whether he succeeds or he will feel well in that class [5]. In the case of inclusion, each student is viewed individually, adapting only the methods appropriate to that student, and at the same time, it is not intended to change the student by equating him with the achievements or level of communication of other students. The students, who are not necessarily disabled, but also highly gifted, coming from other countries, without or with poor language skills, hardly fitting in another culture, are educated in inclusive class as well [6]. The inclusive education is based on the new philosophic ideas that are not limited to knowledge [9]. That's what the scientists, like M. Jadrina[4], and the practicing specialists agree with: "Education as a process of knowledge and skill acquisition is an integral part of social and psychological adaptation and integration of disabled children in the society" [3, p. 3]. The philosophy concepts of modern scholars have a strong idea of knowledge, however, according to the authors, the development of science and technology and the imbalance between the nature and the human relationship make the educators turn to the other - a constructivist path, where knowledge is holistic and the teacher, instead of the knowledge provider, becomes a consultant, educator and teacher's assistant. In this way, under the assimilation process, the aim is to integrate the new material with the already known, and the new knowledge is acquired by means of accommodation, after the restructuring of the old one. It essentially changes the relationship between the educated and the educator. If previously, the pedagogy was focused on what the teacher would say, which way he would indicate to the student, then the postmodern pedagogy vector is directed to the child. The student, gaining knowledge, learns to discover them, to critically assess and to create. Social constructivism, evolving in the context of education at the turn of the 20-21 centuries, as a precondition for knowledge and new construction, justifies the meaning of social relations. It is the interaction of the learner's experience and cognition, which helps to create the new structures for interaction between people and relationship with oneself. Based on this interaction, the process of inclusion from the medical correction model goes to the social integration model, and the philosophy of independent living becomes the keystone [1].

The teaching process is directed towards the student, and what we call feedback is just the guideline for the teacher's further activities. Meanwhile, other scholars believe that the teacher

learns from their students by monitoring, reflecting and constructing further activities. He learns, perhaps not in a literal sense, i.e. knowledge, but methods, content selection, pedagogical communication and the ways of integration into society. After all, a reflective teacher, in order to better understand his students, needs to deepen and feel what it means to be a student, to sit at one or another lesson, to feel his particularity, special educational needs. The inclusive school also has a need for teamwork. The teacher becomes a partner in education, a consultant, an intermediary between the school and the social environment. He needs to know not only the student, but also the surrounding environment (family, peers, community), so he has to become a member of a team consisting of a special educator, social pedagogue, psychologist, and other subject teachers. To do this, the teacher must also be professionally prepared, accumulate experience in applying a variety of methods, ready to improvise, to modify strategies that correspond to educational situations during the lesson. The European Agency for Special Education and Inclusion [10] has conducted a three-year study at schools in the countries of the European Union in order to find out what competences should be available for a teacher who is preparing to work in an inclusive classroom. The study revealed that the teacher of the inclusive school must: respect the students' diversity; support each student by adapting the methods appropriate to him in the academic, social, practical and emotional fields; cooperate with others – the students' family members, his colleagues, education professionals; continuously improve, that is to say, be ready for the lifelong learning. At the same time, great responsibility is shifted onto the high schools of pedagogical profile, preparing the teachers- contemporary, able to reflect, creatively solve the problems, believing in the importance of their profession. *The majority of authors place high demands on a teacher who teaches the students in an inclusive school. It should be more important for the subject teacher to recognize not the disorder and its clinic, but the individual educational needs of the student. The inclusion teacher faces the necessity of self-analysis and reflection, the need to constantly assess his attitudes, relationships with the students. However, the studies carried out by J. Trinkūnienė and R. Giedrienė[8] showed that the greatest part of the work of a teacher, dealing with very different children, is occupied with the recording of the child's individual progress, work with his parents, raising professional qualifications.* The inclusion process requires greater preparation of the school administration and teachers to create conditions for learning to the individuals with different skills and levels of development. This is confirmed by the studies, conducted by A. Abdina, S. Yeleussizova, M. Kakimzhanova[1] in the schools of the Republic of Kazakhstan.

To sum up, it can be maintained that, under the change of the educational paradigm, the importance of a positive attitude from the side of society and the teacher towards disability and inclusion is emerging. All this prompts the necessity to develop the new terms and to adequately assess the concepts of "integration" and "inclusion". The essence of inclusive education is reflected by the changing attitude of the teacher towards the student and the educational process.

Literatūra

1. Abdina A, Yeleussizova S., Kakimzhanova M., Turgaleyeva A., Zhanarstanova M, Kaskarbayeva Z, (2018). Philosophy of independent living as a basis for inclusive education in Kazakhstan // <http://www.revistaespacios.com/a18v39n23/a18v39n23p17.pdf>
2. Abugaliyeva M. Raising awareness of inclusive education is crucial for its development, says Nazarbayev University professor// <https://astanatimes.com/2018/02/raising-awareness-of-inclusive-education-is-crucial-for-its-development-says-nazarbayev-university-professor/>
3. Denivarova N. V., Abdresheva M. Some Peculiarities of Inclusive Education in Kazakhstan // <http://www.tstu.ru/en/science/st/pdf/2015/denivarova.pdf>
4. Jadrina M. (2007). School Education in Kazakhstan: Possibilities of All Children's Equal Approach to Education// http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Inclusive_Education/Reports/minsk_07/kazakhstan_inclusion_07.pdf

5. Tkachenko O. V. An inclusive approach in the context of modern education// <https://articlekz.com/en/article/14592>

6. Ališauskas A. Vaikų raidos ypatingumų ir specialiųjų ugdymo(si) poreikių pažinimas ir įvertinimas (*Peculiarities of children development and knowledge and assessment of special educational needs*)// Specialiojo ugdymo pagrindai. Sud. ir ats. red. J. Ambrukaitis. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2003, p. 221-259.

7. Kišonienė R, Dudzinskienė R. Mokinių, turinčių specialiųjų ugdymo (si) poreikių, ugdymo turinio individualizavimas (*Personalization of content for student with special education al needs*). Vilnius: Recta, 2007.

8. Trinkūnienė J., Giedrienė R. Specialiojo pedagogo funkcijos bendrojo lavinimo mokykloje (*Special teacher functions in general education school*)//Edukacinės studijos (VI). Jaunųjų mokslininkų darbai. Sud. M. Barkauskaitė ir A. Galkienė. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 239-248.

9. Vilkėlienė A. Specialusis ir įtraukusis meninis ugdymas. (*Special and inclusive arts education*). Vilnius: Edukologija, p. 260

10. <https://www.european-agency.org/projects/te4i/country-reports>

Аннотация

Мақалада инклюзивті білім берудің бірнеше тұжырымдамалары, философиялық парадигмалар мен мұғалімдердің ролі туралы баяндалады.

Аннотация

В статье описаны некоторые аспекты инклюзивного образования, касающиеся концепций, философской парадигмы и роли учителей.

Annotation

The article describes several aspects of inclusive education, concerning concepts, philosophical paradigm and teachers role in it.

ЭОЖ 159.922.7

Б28

ПСИХИКАСЫНЫҢ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫҢ АҚЫЛ -ОЙЫН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Байдаулетова Н.Ж.

Көктал орта мектебі, Байзақ ауданы

Еліміздің Президенті Н.Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» тақырыбындағы жолдауында балалар қауіпсіздігінің маңыздылығын ескеріп, бүкіл мектептер мен балабақшаларды бейнебақылау жүйесімен қамтамасыз етуді, мектеп психологтарының жұмысын күшейтуді және басқа да дәйекті шараларды жүзеге асыруды тапсырды.

Мемлекетіміздің өркендеп-өсуі, өмір сүретін халықтың білім деңгейімен және денсаулығымен тікелей байланысты болғандықтан, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Сондықтан, балалардың танымдық қабілеттерін даму арқылы, өмірдің жаңа жағдайларына бейімдеуіміз керек [1].

Психикалық дамуы тежелген балаларды мінез-құлқындағы теріс үрдістер эмоционалық жеке ерекшеліктерінде болады. Баланың эмоциялық қасиетін білу арқылы баланы мектепке бейімдей аламыз. Көптеген әдебиеттерде ғалымдар эмоциялар туралы теориялық және тәжірибелік жетістіктер жеткілікті, бірақ психикалық дамуы тежелген

балалардағы эмоциялар туралы ойлар біршама аз зерттелген. Осы психикалық дамуы тежелген балалардағы эмоциялар туралы Д. Рассел, И. Гербарт, Б.Г. Ананьеву Н.Д. Былкина, Д.В. Люсина, А.С. Золотнякова және т.б. зерттеген болатын. Сонымен қатар ПДТ-дің пайда болуының себептерін Г.Э. Сухарева келесі формаларын анықтады:

- зиянды қоршаған орта жағдайлары, тәрбиелеу немесе мінез-құлық патологиясы салдарынан зияткерлік қабілетсіздігі;
- соматикалық аурулардан туындаған ұзақ мерзімді жағдайларда интеллектуалдық бұзылыстар;
- есту, көру, сөйлеу, оқу және жазу қабілетінің нашарлауына байланысты екінші зияткерлік құнсыздану;
- қалдық кезеңде және орталық жүйке жүйесінің жұқпалы аурулары мен жаракаттарының ұзақ кезеңіндегі балалардағы функционалдық және динамикалық интеллектуалдық бұзылыстар.

Психикалық дамуы тежелген балалардың ақыл-ойының артта қалу себептері көптеген және әртүрлі. Сарапшылар интеллекттің төмендеу дәрежесі бір немесе басқа патогендік факторға ұшырау уақытына байланысты екенін анықтады. Егер мидың дамуы жүктіліктің алғашқы 3 айында болған болса, мысалы, ана ауруына байланысты болса, онда бұл баланың ақыл-ойының нашарлауына әкеледі. Туғаннан кейінгі даму кезеңінде ұрыққа кері әсер етпейтін патогендік факторлардың әртүрлі түрлері ақыл-ойдың артта қалуына әкелуі мүмкін. Оларға мыналар жатады:

- 1) созылмалы табиғат ішіндегі инфекциялар: сифилис, токсоплазмоз, цитомегалия, листериоз және т.б.;
- 2) вирустық сипаттағы ішек инфекциялары: қызамық, қызылша, тұмау, тауық еті және т.б.
- 3) Жүктіліктің соңында ананың өткір жұқпалы аурулары ұрықтың ішек инфекциясына әкелуі және ішек энцефалиті мен менингоэнцефалитке себеп болуы мүмкін;
- 4) бүйрек аурулары, жүрек-тамыр жүйесі, бауыр және т.б сияқты созылмалы ана аурулары;
- 5) жүктілік кезінде ұрықтың интоксикациясына әкелетін препараттарды қолдану: ұрықтарды шығаратын агенттер, гормондық препараттар және т.б. ;
- 6) бала мен ананың арасындағы Rh факторы немесе қан тобы антигендеріндегі иммунологиялық қақтығыс;
- 7) ананың жаман әдеттері: темекі шегу, алкогольизм, нашақорлық және т.б. ;
- 8) жүкті әйел кезінде зардап шеккен әртүрлі физикалық және психикалық жаракаттар: қауіпті өндірістерде жұмыс жасау, қолайсыз экологиялық жағдайлар (мысалы, ультракүлгін сәулелену, улы заттар).

Ақыл-ой дамуының кедірісі баланың ақыл-ой қызметінің дамуында кем дегенде органикалық мидың зақымдануы салдарынан көрінеді. ПДТ бар балалардағы ақыл-ой функцияларының көбі жай ғана баяу емес, бірақ мүлдем өзгеше. Олар бұзушылықтардың біртұтастығы мен психикалық белсенділіктің әртүрлі аспектілерін қалыптастыруда айқын біркелкі болмауымен сипатталады .

Психикалық дамуы тежелген балалардың ақыл-ой дамуын түзету жұмыстары тұрғысынан жақсы нәтижеге қол жеткізе аламыз. Егер баламен әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалан ортырып, уақыттылы қадағалап жұмыс істей бастасақ мүмкіндігінше жақсы нәтижеге қол жеткіземіз. Өкінішке орай, мектеп жасына дейінгі балалық кезеңде баланы ересектер олардың дамуындағы бір немесе бірнеше ерекшеліктеріне мән бермейді. Олардың жеке қасиеттеріндегі нормалардың кешеуілдеуі дамуды дұрыс деп санайды. Дегенмен мазасыздық тек бірінші сыныптағы балаға оқуға түскен кезде, мектептің оқу жоспарын игере алмай, қажетті мінез-құлық дағдыларын игере алмаған кезде ғана басталады [2].

Психикалық дамуы тежелген балаларды К.Б.Лебединская төрт топқа бөліп жіктеген болатын. Олар:

- бірінші топ - конституциялық шығу тегінің ақыл-ойының баяулауы. Бұл үйлесімді ақыл-ой мен психофизикалық жағынан. Мұндай балалар әртүрлі болады. Олар әлдеқайда нәзік, көбінесе олар орташа биіктіктен аз және олардың бұрынғы жастағы ерекшеліктері сақталады, тіпті олар оқушылар болған кезде. Гармоникалық инфантилизма - бұл барлық салаларда біркелкі көрініс.

- екінші топ - ерте жастағы созылмалы соматикалық аурулармен байланысты болатын ақыл-ой дамуының кешігуі. Бұл ауыр аллергиялық аурулар (мысалы, бронх демікпесі), ас қорыту жүйесінің аурулары болуы мүмкін. Өмірдің бірінші жылында ұзартылған диспепсия дамудың артта қалуына әкеледі.

- үшінші топ - психогенді ақыл-ой дамуының кешігуі. Мұндай жағдайлардың сирек кездесетінін, сондай-ақ соматогенді шыққанның ақыл-ойы артта қалатынын айтуға тиіспін.

- төртінші топ - ең көп - ми-органикалық генездің ақыл-ой дамуының кешігуі.

Психикалық дамуы тежелген балалардың зейіннің, қабылдаудың, ойлаудың, есте сақтаудың, сөйлеудің, қызметтің ерікті түрде реттелуінің және басқа да функциялардың жоғарылауы байқалады. Сонымен қатар, қазіргі даму деңгейінің бірқатар көрсеткіштері. Сонымен бірге олар әлдеқайда үлкен әлеуетке ие. Психикалық дамуы тежелген балаларға арналған арнайы психология бұл фактіні уақытында байқап, баланың мүмкіндігі шектеулі адам ретінде сезінбеуін қамтамасыз ету үшін бар күш-жігерін салады.

Баланың ақыл-ой дамуында кідіріс - белгілі бір жас кезеңіне белгіленген нормалармен салыстырғанда қалыптасқан уақытында кешігіп жатқан есте сақтау мен көңіл аудару процестері, жеке ақыл-ой функцияларын қалыптастырудың қарқынын төмендететін нақтылық. Ақыл-есе артта қалған балалар көбінесе кішкентай нәрестелердің болуымен сипатталады. Мұндай нәрестелерде эмоционалдық саланың жетілмеуі алдынала келеді, интеллектуалды үдерістердің қалыптасуындағы кемшіліктер артта қалады және көрінбейді. Олар көңіл-күйді қайталайды, сыныпта немесе ойын процесінде олар тынышсыздықпен сипатталады, олардың барлық өнертабыстарын тастағысы келеді. Сонымен қатар, оларды интеллектуалды ойындармен қамту қиын. Мұндай балалар өздерінің құрдастарына қарағанда тезірек және тапсырманы орындауға көңіл бөле алмайды, олардың қызығушылығы қызықты нәрселерге аударылады [3].

Психикасының дамуы тежелген балалардың ақыл ойын дамыту үшін мына әдістерді қолданған жөн. «Есте сақта және қайтала» әдісін қолдануға болады. Бұл әдісте 1-10-ға дейін және керсінше санатсыз, баланың есте сақтауын және сөйлеуін дамытасыз. Ал екінші әдісіміз «Тізбек» деп аталады. Бұл жерде балалар шең болып тұрып, белгілі бір тақырыпқа байланысты сөйлем құрап айтады. Баланың ойлауы мен қарым-қатынасын дамытасыз.

Психикалық дамуының кешеуілдеуіне байланысты өз пікірлерін ұсынған М.С.Певзнер, Т.А.Власова баланың эмоционалдық ерік сфераларының қалыптасуына көп көңіл берумен қатар, нейродинамикалық бұзылулардың жеке сипаттамасына да ерекше назар аударған. ПДК бар балалардың кеңістіктік көріністері жеткілікті түрде қалыптаспаған, олардың кеңістікте жүруі қиын. Бұл геометриялық материалды дамытуды қиындатады, бейнелеу өнері сабақтарында, қолмен жұмыс жасайды [4].

Бүгінгі таңда қоғамға жан-жақты дарынды, қабілетті балаларды қажет етеді. Жеке тұлғаның рухани дамуына психологиялық-педагогикалық жағдай жасай отырып, өз ортасында өзін еркін сезіне алатын, жауапкершілік қасиетті сіңірген тұлғаны қалыптастыру заман талабы. ПДТ - бұл клиникалық ауру емес. Керісінше, бұл патология мен норма арасындағы аралық байланыс. Ойлау, сөйлеу, моторлы белсенділік және т.б. сияқты елеулі ауытқулар жоқ. Балалардың балабақшаға немесе мектепке әлеуметтік бейімделуінде көптеген қиындықтары. ПДТ-да ауытқу бар, бірақ ауру деп

қарастырылмайды. Процесс қайта қалпына келтіруге - психологтар маңызды рөл атқарады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Н.Ә. Назарбаев «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы 10 қаңтар, 2018 ж
2. Кушербаев А. Психикалық дамуы тежелген балалармен жүргізілетін түзете дамыту жұмыстарының ерекшеліктері//Дефектология. 2011. №3. 17 б.
3. Кальпебаева Г. Психикалық дамуы тежелген балаларды ақыл-есі төмен балалардан ажырату»//Дефектология №4 2014.
4. Гаврилушкина О.Н. Об организации воспитания детей с ЗПР//Дошкольное воспитание. 2012г.

Аннотация

Бұл мақалада психикасының дамуы тежелген балалардың ақыл -ойын дамыту ерекшеліктері, сөйлеу қабілетінің қалыптасуы, балалармен жүргізілетін түзете дамыту туралы жазылған.

Аннотация

В данной статье изложены особенности развития детей с задержкой умственно-психического развития, формирование речевой способности, коррекционное развитие с детьми.

Annotation

This article describes the features of the development of children with mental-psychical retardation, the formation of speech ability, correctional development with children.

ӘОЖ:37.025

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА «СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Ергалиева Г.А., Ешниязова Н.Ж.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

Қазақстан қоғамының қазіргі даму кезеңінде мемлекеттік әлеуметтік-заң афиналық дамуының құдіретті факторы ретінде білім беру жүйесін модернизациялауға ерекше назар аударылып отыр. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңарту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі» мәселесі қойылады.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың «Қазіргі кезеңдегі басты мәселелердің бірі – жаңа технологиялардың дамуы кезеңінде болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білім алуында ұстаздардың атқаратын рөлі ерекше. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында», - деп атап көрсеткен болатын. Сонымен бірге, «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр» деген еді. Сондықтан да қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп оқытудың жаңа технологиясын

шебер меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады [1].

Жалпы білім беру орталықтарындағы жаңартылған бағдарлама негізінде қолданылатын педагогикалық технологиялардың бірі «Сын тұрғысынан ойлау технологиясы». Сын тұрғысынан ойлау технологиясы – Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық технологиялар қатарына жатады.. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – сабақта оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыра отырып, өз ойың еркін жеткізе білуге және зерттеуге талпындырып, тұжырым жасау немесе ой қозғай отырып, баланың өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау, өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау болып табылады.

Сонымен бірге сын тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Оқушы — ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Ал мұғалім — әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы [2]. Бұл дегеніміз оқытудың әдістемелік жағын жетілдіріп, оқушының өз еркімен оқуға, таңдауға, ізденуге талпынысын арттырады деп түсінуге болады.

Сабақ үстінде мұғалім — әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы. Ең бастысы сын тұрғынан ойлауды дамыту бағдарламасын әлем ғалымдарының бірлескен жұмысы деп қарастыруға да болады. Ғылыми тәжірибені салыстырмалы түрде жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Мереди, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа ала отырып негізделген болатын [3].

Сын тұрғысынан ойлауды дамытудың мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету. Біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, “Сорос-Қазақстан” қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене отырып, қазіргі педагогтар өзінің еңбек жолында бұл технологияны пайдалана отырып көптеген жетістіктерге қол жеткізуде. “Сын тұрғысынан ойлау” ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның ғылыми мәніне үңілу, зерттеу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар. Зерттеуші авторлар ойларынан барлық заттардың шешімін тауып, шығу тегіне салыстырмалы қарап, идеяларды идеяларды жинақтап оларды қайта өңдеп ой елегінен өткізу және өз бетінше шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс екендігіне көз жеткіземіз. Сыни ойлау – дүниеде болып жатырған құбылыстарды ойлау, түсіну, түйсіну - бұл философиялық тұрғыда адамдарға көптеген жолдар мен шешімдер ішінен маңызды әрі пайдалы екенін, тек қажетті ақпараттарды ғана жинақтап, жаңа білімді бұрынғыдан ажырата алуға көмектеседі. Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы – білімнің дайын күйінде берілмеуі болып табылатындығы [4]. Бұл оқушылардың бойында ізденушілікті қалыптастырып, логикалық ойды жүйелі дамытуға көмектеседі.

“Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту” бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беруде маңызды рол атқарады. Бұл қазіргі кезеңде әсіресе білім жүйесін әлемдік деңгейге көтеру, шет тілін меңгерту, сауаттылықты ашу, білім берудің сапасын жақсарту, әдістемелік негізін өзгертуде заман талабына сәйкес туындап отырған қажеттілік. Себебі қазіргі білім беру тенденциясын дамыту тұжырымдамасын жүзеге асыруда жаңа ғылыми жаңалықтарды заман талабына сай тез қабылдап, терең әлеуметтік өзгерістерге ілесіп отыру үшін қажеттілік деп есептейміз. Бұрын оқу үрдісінде мұғалім басты роль атқарған болса, қазір оқушының белсенділік көрсететін кезі туындады. Оқушы білімге деген құштарлығын білдіре отырып, сабақ мұғалімнің жалаң көзқарасы емес,

оқушының іс-әрекетімен бағаланады. Қазіргі заманда нені оқыту емес, қалай оқыту маңызы артуда. Осындай технологиялардың бірі бұл сыни тұрғысынан оқыту сабақ барысында оқушының ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, пәнге деген қызығушылықтарын арттыру мақсатында қолданылады. Бұл технология Кеңес өкіметі кезінде 1973 жылдан, Қазақстанда 1997 жылдан бері таныла бастады. Оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлау, яғни, RWCT жобасы 29 мемлекетте қолданылады. «Сыни тұрғысынан ойлау» ұғымын белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар [5].

Сын тұрғысынан ойлау жобасының әдіс-тәсілдері оқушыларды тынымсыз ізденімпаздыққа баулиды. Баланың еркін де терең ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады. Дәстүрлі білім беру кезіндегі оқушыны сын тұрғысынан ойлайтын оқушымен салыстырғанда нәтижесі жақсы болды.

Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына төменгі шаралар орындалуы шарт:

- 1) сын тұрғысынан ойлауды тудыру үшін уақыт керек;
- 2) оқушыларға ойланып-толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру;
- 3) әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау;
- 4) үйрену барысындағы оқушылардың белсенді іс-әрекетін қолдау;
- 5) кейбір оқушылар түсіп қалған қолайсыз жағдайларды әжуаға айналдырмау;
- 6) оқушылардың бір-бірінің жауабына жасаған сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету;

7) сын тұрғысынан ойлауды бағалау.

Ал оқушылардан осыған байланысты:

- сенімділікпен жұмыс жасау;
- бар ынтасымен оқуға берілу;
- пікірлерді тыңдау, құрметтеу;
- өз пікірін ашық білдіруді талап ету қажет.

Тек сонда ғана олар:

– мен осы мәселе туралы не ойлаймын?

– осы мазмұннан алған ақпарат менің бұрынғы осы мәселе туралы білетініме сәйкес пе?

– осы ақпаратты үйрене отырып мен бірдене жасай аламын ба?

– маған бұл жаңа ойлар, идеялар қаншалықты әсер етті? деген сауалдар төңірегінде ойлауға үйренеді.

Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті [6].

«Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасы бойынша ол:

-шыңдалған ойлау.кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сыни көзбен қарау;

-күрделі мәселелерді шешуге, аса маңызды, жауапты шешімдер қабылдауға құштарлық;

-үйрету мен үйрену бірлігінен, үйренудің қызығушылығынан тұратын, үйренушінің сеніміне негізделген құрылым;

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту деген ұғымды кез — келген жаңа идеяны сол күйінде қабылдау немесе оған түбегейлі сенім арту емес, ол идеялардың негізгі себептерін, жүзеге асыру жолдарын және нәтижесін білу, оларды өз ортаңа, өз мүмкіндігіңе, өз керегіңе, өз іс — әрекетіңе лайықты кіріктіру, талдау, ой елегінен өткізу, яғни проблемаға сыни тұрғыдан қарап, өз мақсатына пайдалана білген жағдайда оқыту барысында үлкен жетістіктерге қол жеткіземіз..

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы бойынша **қызығушылықты ояту кезеңі** («көпір жасау», ой қозғау). Бұл кезеңде мұғалім бұрынғы білетін білімдерін жаңа материалмен ұштастыруға жағдай жасайды. Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Осы кезеңге қызмет ететін “Топтау”, “Түртіп алу”, “Ойлану”, “Жұпта талқылау”, “Болжау”, “Әлемді шарлау” т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар) жинақталған. Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шындалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы
- 2.Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» // Егемен Қазақстан. – 2010, наурыз – 19.
- 3.Хмель Н.Д Біртұтас педагогикалық процесі жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы: оқу құралы. – Алматы, 2005. - 139 б.
- 4.Көшімбетова С.А. Оқыту- тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары., Алматы, 2004.140 б
- 5.Инновациялық педагогикалық технологиялар. Қ.Сарбасова.(2006 ж)
- 6.«Қазіргі кездегі оқытудың педагогикалық технологиялары», Н. Қошқарбаев, 2010 жыл.

Аннотация

Бұл мақалада жалпы білім беру орталықтарындағы жаңартылған бағдарлама негізінде қолданылатын педагогикалық технологиялардың бірі «Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы» туралы ой тұжырымдамалар берілген. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы- Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық технологиялар қатарына жататындығы және өзектілігі баяндалады.

Аннотация

В данной статье приводится одна из педагогических технологий на основе обновленной программы – «Технология критического мышления», применяемых в общеобразовательных центрах. Технология критического мышления наиболее важным, актуальным педагогическим методом необходимым для развития знаний в Казахстане.

Annotation

This article provides information about one of the pedagogical technologies based on the advanced program called «Technology of critical thinking», used in educational centers. The technology of critical thinking is the most important, relevant pedagogical method necessary for the development of knowledge in Kazakhstan.

ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Захаров Ю.С., Сейдалиева Г.Ш.

Таразский государственный педагогический университет, г. Тараз

Проблема девиантного поведения в настоящее время за относительно короткий промежуток времени приобрела мировые масштабы. Девиантное поведение – это устойчивое поведение, характеризующееся отклонением от общепринятых норм поведения в обществе. Следовательно, люди, нарушающие те или иные нормы поведения в обществе, характеризуются как “девианты”. Девиант (лат. *deviatio* — отклонение) – это индивид, отличающийся по своим характеристикам и поведению от других индивидов. Само понятие девиантного поведения вначале означало некоторое расхождение с общественным пониманием того, как следует себя вести в той или иной ситуации. Но постепенно понятие девиантного поведения стало приближенным к пониманию правонарушений и сознательному причинению вреда окружающим. Социальные нормы поведения необходимы в общественных и межличностных отношениях, которыми все чаще пренебрегают подростки. Именно подростки, как правило, характеризуется наличием отклонений от социальных, психологических и юридических норм.

Впервые объяснение девиантности было предложено Э. Дюркгеймом в социологии, в теории аномии в исследовании сущности самоубийства. Он считал одной из причин девиантного поведения - «разрегулированность». Дюркгейм считал, что социальные правила играют важную роль в жизни людей, а социальные нормы управляют их поведением" [1].

Позже, теория аномии нашла новое выражение в понятии "социальных обручей", введенном Т. Хирши. Он утверждал, что, чем больше люди верят в ценности, принятые обществом (например, в правильность законов), чем активнее они стремятся к успешной учебе, участию в социальной деятельности и чем сильнее они привязаны к семье, школе и сверстникам, тем меньше вероятность совершения девиантных поступков.

Также отмечалось, что " средства массовой информации несут негативный характер, пропагандируют девиантное поведение и сексуальную распущенность. Отсутствие реакции общества на СМИ, снижают чувствительность населения к девиантному поведению" [2].

Сторонники Зигмунда Фрейда, сравнивают девиантное поведение, с другими формами отклоняющегося поведения – неврозами, психастениями, сексуальными расстройствами, различными формами социальной дезадаптации личности, которые характеризуются чувством повышенной тревожности, агрессивностью, ригидностью, комплексом неполноценности. "Особое внимание уделяется агрессивности, которая является первой причиной насильственных преступлений. Агрессию, по мнению исследователей, вызывают врожденные неосознаваемые влечения: у Фрейда – это либидо, у А. Адлера – стремление к власти, у Э. Фромма – стремления к смерти, страданию, у К. Хорни – стремление к безопасности, потребность в удовольствии, у В. Шутца – потребность в поддержке и всеобщего одобрения"[3]. Но было доказано, что сущность девиации необъяснима лишь на основе анализа психологических факторов.

Криминалист Ч. Ломброзо выявил фенотипические особенности криминального поведения и попытался выявить развитие личности по криминальному типу, основываясь на его биологических признаках. Этот тип можно определить по таким характеристикам, как скошенный лоб, выступающая нижняя челюсть, пониженная чувствительность к боли.

Также была подтверждена биологическая природа девиантного поведения, описанная генетически определенными состояниями с отклонениями в поведении: депрессивные состояния, неврозы, психопатии, шизоидные черты личности, шизофрения.

Существуют и хромосомные особенности такого поведения. Обнаружено, что среди мужчин с составом хромосом ХУУ наблюдается более высокий уровень правонарушений" [4].

Л. Выготским анализ криминального поведения, с психологической точки зрения, рассматривается как связь девиантного поведения с внутриличностным конфликтом, саморазрушением личности, временной приостановкой личностного роста, а также с дегенеративностью, слабоумием и психопатией. Считается, что "причиной возникновения девиантного поведения у подростка, может быть проблема в развитии, то есть недостаточное развитие функциональных систем мозга, обеспечивающих развитие высших психических функций (синдром дефицита внимания, синдром гиперактивности)" [5]. С точки зрения клинической психологии девиантное поведение рассматривается как "способствующее развитию болезни состояние в развитии индивидуума" [6].

Исследователь Роберт Кинг Мертон настаивал на том, что девиантное поведение во всех случаях продиктовано нежеланием развиваться, работать над собой и приносить пользу тем, кто находится рядом.

Б. Скиннер, Е. Торндайк, Д. Уотсон доказали, что "социальная среда определяет поведение человека. Человек становится личностью при включение его в социальную среду, которая может порождать девиантное поведение в сфере человеческих взаимоотношений" [7].

Исходя из вышесказанного, "социальная норма поведения – необходимый элемент любого общества, инструмент социального регулирования общественных и межличностных отношений. Отсюда следует, что обычно люди знают, чего следует ожидать от других и чего ждут от них другие. Во время общественных кризисов или социальных перемен жизненный опыт перестает соответствовать идеалам социальных норм поведения. Люди испытывают состояния разочарования, запутанности и дезориентации, приводящие к депрессивному состоянию, суициду, нарушению коллективного порядка, что приводит к изменению правил в социуме и способствует развитию и формированию у членов социума девиантного поведения. Девиантные формы поведения чаще всего зависят от внешних условий и разных ситуации, которые либо провоцируют, либо блокируют неадекватное поведение, при этом ситуации преступления (алкогольное опьянение или ссора, спровоцировавшая агрессию) являются обычно своего рода катализатором, сформировавшихся возможностей личности. Латентные правонарушения (безбилетный проезд, нарушение правил уличного движения, мелкие кражи, скупка краденого) могут остаться без внимания. Однако заметны резкие изменения в поведении, когда потребности личности не соответствуют представлению, то есть происходит снижение ценностного отношения к себе, своему имени и телу. Б. Филонов считает источником девиантного поведения подростка «поиск пределов допустимого». Это может оказывать негативное воздействие на самосознание, порождать честолюбие, неадекватность самооценки, провоцируя конфликты в отношениях с окружающими. И первой страдает от этого и реагирует на такие изменения самая чувствительная часть общества – подростки и несовершеннолетние" [8].

У подростков в наше время произошли изменения ценностей. Значительно ослабло уважение к таким ценностям, как дисциплина, чувство долга, самообладание, бескорыстие, самоотверженность. И, наоборот, возросло положительное отношение к таким ценностям, как: признание личности, автономия, самореализация и личная неприкосновенность. Подростковый возраст можно охарактеризовать такими терминами как: «трудные дети», «трудный подросток», «дезадаптированные дети», «дети, нуждающиеся в специальной заботе», дети «группы риска», «дети с нарушениями в аффективной сфере». Подростковому возрасту присущи различные типы нестандартного поведения (аморальное поведение, безнравственное поведение). Основой такого поведения, "ведущей к смене жизненных ориентиров, является возникающее разнообразие в психофизическом, социокультурном, духовно–нравственном состоянии подростков.

Нарушение поведения может быть следствием выраженного протекания кризиса идентичности" [9]. В поведение присутствуют отклоняющиеся действия, такие как: "наркомания, токсикомания, алкоголизм, угон автотранспорта, побеги, домашние кражи, хулиганство, подростковый вандализм, агрессивное поведение, сверхценные увлечения" [10]. Причиной противоправных поступков подростка, чаще всего выступают такие качества личности, как жадность, жестокость, хитрость, завистливость и лживость. Эти негативные качества могут провоцировать девиантное поведение.

Как зарубежные, так и отечественные исследователи, при объяснении причин происхождения девиантного поведения, придерживаются одного мнения, о важности семейного воспитания. "Семья — это главная опора и основной фактор социализации личности в социальной среде. Именно в семье формируются социально значимые качества личности, влияние семьи на подростка сильнее общества в целом. У подростка в семье, постепенно формируется потребительство, что опасно на него воздействует, вследствие чего, он старается добиться желаемого любым путем. Особенности характера и развитие подростка в семье, сказывается на появлении девиантного поведения. По результатам исследования в среднем, отношения между подростком и семьей, требуют желать лучшего". Так, отчуждение между подростком и родителями, которое выражается в ссорах, дефиците общения, отдалении подростка от семьи, неодобрении родителями его друзей, является фактором возникновения девиантного поведения. Следует заметить, что стремление подростка к необычным ситуациям, приключениям, завоеванию признания, испытанию границ дозволенного, рассматриваемые семьей как отклоняющееся поведение, с точки зрения самого подростка, могут считаться «нормальными ситуациями», отражая поисковую активность подростка и стремление к расширению границ индивидуального опыта"[10.с.48].

Подростковый возраст — "период противоречий, притязаний на взрослость и признание, углубления самоанализа, развития самосознания, становления «Я-концепции», стремления к социальному и личностному самоопределению, стремление к новизне, оригинальности поведения, лидерству и престижности, желание бороться, достигать — являются типичными чертами подростка" [10.с.54]. Также очень важным фактором становления девиантного поведения подростка, является активное участие подростка, включенного в деятельность уличных групп, которые складываются стихийно, как правило, на почве нездоровых интересов, часто представляют собой микросреду, отрицательно влияющую на подростка, формируются социально-отрицательные интересы, стремление к взрослым формам поведения: ранний сексуальный опыт, употребление наркотиков и алкоголя. "Членство в подростковых группах, «кодекс чести» которых опирается на доминирование групповых норм над общечеловеческими, становится залогом девиантного поведения. Механизм его таков: формы такого поведения закрепляются в поведенческие стереотипы, формируется асоциальный алгоритм поведения, который может перерасти в устойчивый анти-социальный. Принадлежность к девиантной группе дает подростку новые способы самоутверждения, позволяет максимизировать свое «Я» уже не за счет социально-положительных, а за счет социально-отрицательных черт и действий" [11].

Таким образом, девиантное поведение подростков является серьезной социальной проблемой и требует внимания со стороны педагогов, психологов, психиатров, социологов и общества в целом.

Список использованной литературы

1. Познышев С. В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности / Сост. и предисл. В. С. Овчинского, А. В. Федорова. - М.: ИНФРА-М, 2007.- 453 с.
2. Иванов В. Н. Девиантное поведение: причины и масштабы //

3. Исследование влияния акцентуации характера на девиантное поведение подростков // <http://www.ref.by/refs/68/39328/1.html>
4. Ламбозо Ч. Гениальность и помешательство (1892). - М., 1995. - 157 с.
5. Выготский Л. С. Проблемы возрастной периодизации детского развития // *Вопр. психологии*. 1972. - № 2. - С.114-123.
6. Гишинский Я. И. Глобализация и девиантность. - СПб.: Юридический Центр Пресс, 2006. - 45 с.
7. Смелзер Н. Социология. - М.: Феникс, 1994. - 688 с.
8. Пожар Л. Психология аномальных детей и подростков. Патопсихология. - М.: Институт практической психологии, 1996. - С.201– 240.
9. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход // *Избр. труды по экономической теории*. - М., 2003. - 254 с.
10. Мухина В. С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов. - М.: Академия, 1999. - 592 с.
11. Намаканов Б.А. Особенности и причины девиантного поведения у подростков // https://vuzlit.ru/721029/osobennosti_prichiny_deviantnogo_povedeniya_podrostkov

Аннотация

Статья посвящена проблеме девиантного поведения. В ней рассматриваются исследования зарубежных и отечественных авторов, посвященные данной проблеме, а также характеристика основных причин проявления девиантного поведения.

Ключевые слова: девиантное поведение, причины отклоняющегося поведения, исследования девиантного поведения, социальная среда, социальные нормы, «дезадаптированные дети», «дети с нарушениями в аффективной сфере».

Андатпа

Мақала девиантты мінез-құлық мәселесіне арналған. Онда нақты проблемаға байланысты отандық және шетелдік авторлардың зерттеулері қарастырылады, сонымен қатар девиантты мінез-құлық пайда болуының негізгі себептері берілген.

Annotation

The article is devoted to the problem of deviant behavior. It examines the research of foreign and domestic authors devoted to this problem, as well as a description of the main causes of deviant behavior.

ӘОЖ 37:39(574)

И15

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫН ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

Ибраимова Л.Н., Нүсүпқұл Н.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Ұлы Дала елінің даму кезеңінде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық, саяси және жаңа технологиялық өзгерістерден, ұрпақ тәрбиесіндегі бетбұрыстардан білім мен тәрбие беру жүйелерінің ісін жаңа сатыға көтеру қажеттілігі туындап отырғаны мәлім.

Бүгінгі таңда қоғамның ұлттық мәдени тұрғыдан кемелденуі, жас ұрпақты өз халқының рухани қазынасымен, ұлттық тәрбиенің озық, өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстырып, соның негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, оның шығармашылық, рухани мүмкіндіктерін дамытуға байланысты білім беру жүйесінде оқытудың тәрбиелік құрамдасын күшейту қажеттігі басты міндеттердің бірі. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты халыққа

Жолдауында «Төртінші басымдық – адами капитал сапасын жақсарту. Бірінші. Ең алдымен, білім беру жүйесінің рөлі өзгеруге тиіс. Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет. Сонымен бірге, IT-білімді, қаржылық сауаттылықты қалыптастыруға, ұлтжандылықты дамытуға баса көңіл бөлу керек» деп, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет екендігін айрықша атап көрсетті [1].

Бұл міндеттерді шешудің басты бір жолы оқыту үдерісінде қазақ халық педагогикасының материалдарын пайдалану арқылы жеке тұлғаға ұлттық тәрбие беру. Өйткені халықтық педагогика – адамгершілік, имандылық, ұлтара-лық келісім, толеранттылық, салауаттылық, құқықтық тәрбиелерді берудің басты құралы.

Педагогикалық, оқу- әдістемелік және әдістемелік әдебиеттерді, сондай- ақ арнайы зерттеулерді талдау нәтижесі бүгінгі күнге дейін халықтық педагогиканың материалдарын, оның ішінде халықтық білімдерді жаратылыс- тану пәндерін оқыту үрдісінде, әсіресе географияны оқытуда халықтық педагогиканы пайдалану зерттеушілердің назарынан тыс қалған.

Қазақтың халық педагогикасы – ұлттық тәрбиенің негізі ретінде тәрбие ісіне қызмет ететін халық шығармашылығының барлық түрлері екендігі, оны зерттейтін жаңа ғылым саласы қазақ этнопедагогикасы деп аталатыны белгілі.

Қазақ халық педагогикасын зерттеу қажеттігі туралы қазақ ғалымдары арасынан ең алғаш пікір айтқан профессор М. Ғабдуллин еді. Ол өзінің «Ата- аналарға тәрбие туралы кеңес» атты ғылыми- зерттеу еңбегінде былай деп ой қозғаған: «Қазақ халқының өмірінен орын алған тәрбиенің тарихын жан- жақты түрде қарастыру өз алдына зерттелетін мәселе» [2]. Мұндағы автордың мақсаты қазақ халқының сан ғасырлық ұлттық тәлім- тәрбиелік дәстүрлерімен елді таныстыра отырып, болашақ зерттеушілерге халқымыздың өмірінен орын алған тәрбиенің тарихын зерттеу қажеттігін, оны зерттейтін ғылымды анықтау керектігін көрегендікпен болжауы еді деп толық айтуға болады.

Қазақ ұлтынан тұңғыш педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесіне 1962 жылы ие болған профессор Т.Тәжібаев өзінің 60- шы жылдар- дың басында жазған «Ауылдағы қазақ балаларының тәрбиесі және Қазақстан мектептері» атты мақаласында «Қазақтардың мәдени өмірінде фольклор, музыка, қолданбалы өнер және халықтың тәрбиелік дәстүрлері басты рөл атқарған» дей келіп, қазақ балаларының ауылдардағы тәрбиесі халықтық педагогика негізінде жүргізілгенін айтып, қазақ педагогикасының тарихында алғаш рет «Халықтық педагогика» терминін былай ендіріпті: «Халықтың сан ғасырлық тәжірибесін, ойы мен мұң- мұқтажын білдіретін мақалдар мен мәтел- дерде қазақтың халықтық педагогикасы көп жинақталған».

Қазақстанда «халықтық педагогика» терминіне анықтаманы тұңғыш рет 1978 жылы профессор Қ.Жарықбаев өзінің «Революцияға дейінгі Қазақстанда педагогикалық ой- пікірдің даму тарихынан» атты әдістемелік ұсынысында берген, яғни «Халықтық педагогика – халықтың тәрбиелеу және оқыту туралы білімдерінің қосындысы», ал «Этнопедагогика – халықтық тәлім- тәрбиені, оның тәжірибесін қорытындылап, жүйелейтін теориялық сипаттағы ғылым саласы» [3] деп, оларға өз анықтамаларын нақты жасаған еді.

Қазақ халық педагогикасы материалдарын пайдаланудың келесі бір маңызды принципі- оқушылардың ұлттық дәстүр жөніндегі білімдерінің мінез- құлық, дағды, іскерліктерінің қалыптасуымен үйлесім табуы. Салт- дәстүр, ырым- жоралғы, наным- сенімдерге байланысты сауап, кесір, обал, ысырап, ар, намыс, ұят, т.б. моральдық өлшем жас буынның жағымды мінез- құлқын, ақыл- парасатын, әдептілігін, көргенділігін қалыптастыруда тамаша тәрбие құралы болып табылады. Сондықтан халық педагогикасы материалдарын оқу- тәрбие үрдісінде пайдалану барысында олардың тәлім- ділік, тағылымдық мән- мағынасы ескерілуі қажет. Бұл орайда қазақ мақал- мәтелдерін мысалға алсақ та жеткілікті.

Халықтың рухани қазынасы- мақал- мәтелдер аса пәрменді тәрбие құралы іспеттес. Мысалы, «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Ел іші-алтын бесік» немесе «Атаңның ұлы болғанша- еліңнің құлы бол» мақал- мәтелдері балаларға Отан, ел, жер қадірін терең сезіндіріп, өз халқының пат риоты болуға талпындырады.

Этнопедагогика материалдарын оқу үрдісінде пайдаланудың тиімділігі мен нәтижелілігі ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың диалектикалық бірлігін сақтау принципінің қатаң қадағалануына байланысты. Оқу- тәрбие үрдісінде осы категориялардың біреуіне басымдылық беру әлеу- меттік- тарихи қоғамдастықтар арасында қайшы пікірлер тудырады. Оның себебі: халық дәстүрі мен этномәдениет аса күрделі сипатта болғандықтан, пайдалану парқын білмесе, жастардың ұлттық салт- дәстүрге, адамгершілік нормаларына жағымсыз қарым- қатынасы пайда болуы немесе ұлттық сана- сезім шамадан тыс ұлғайып, ұлтшылдыққа әкеп соғуы да мүмкін. Осы жағдай мектеп міндеттерін шешуде қазақ халық педагогикасы мен әлемдік өркениет қазынасының, көп ұлтты. Қазақстан халықтары мәдениетінің диалектикалық бірлігін сақтау қажеттігін тудырады. Жалпы адамзаттық құндылықтар ұлттық нышандар арқылы қабылданады, сөйтіп бірін- бірі толықтырып, байытады. Балалардың ұлттық мәдениет өркендерін меңгеруге деген ынта- ықыласы мен құштарлығын сақтап, дамыта отырып, жалпы адамзаттық мәдениет пен өрке- ниет жетістіктеріне ұмтылдыра білу ұлттық дарашылдықтан аулақ болатындай жұмыс мазмұны мен формаларын, әдістерін іздестіруді қажет етеді.

Қазақтың салт- дәстүрлерін дәріптейтін материалдарды оқу- тәрбие үрдісінде бірізділік- пен, сабақтастықпен пайдалану принципінің қатаң сақталуы көкейкесті пробле- малардың бірі. Қазақ халық педагогикасы материалдарын оқу- тәрбие үрдісінде ретсіз, жүйесіз қолдану салдарынан ұлттық мұраның мән- маңызына нұқсан келуде. Мектептің тәрбие шараларында халықтық салт- дәстүрдің «Тұсау кесу», «Келін түсіру», «Шашу шашу» сияқты жекелеген, көпшілікке танымал түрлерін ғана пайдалану «дәстүрге» айналды. Тіпті кішкентай қыздарға сәукеле кигізіп қою сияқты дәрекі жәйттер де орын алуда. Осы кемшіліктерді жою мақсатында сабақтарда, тәрбие жұмыстарында, оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттерінде бірізділікті, сабақтастықты сақтау, халықтық педагогика материал- дарының мән- мазмұнына жете көңіл бөлу көзделеді, Мысалы, салт- дәстүрлерді пайдалануда адам дүниеге келіп, ақырғы сапарға аттанғанға дейінгі («тал бесіктен жер бесікке») аралықтағы барлық түрлері қамтылуы тиіс. Ал халық шығармашылығы үлгілерін қолдануда бастауыш сыныптарда қаламақ, санамақ, жұмбақ тәрізді бала ойындары, орта сыныптарда батырлар жыры, жоғары сыныптарда қоғамдағы қарым- қатынастар туралы түркі ғұламаларының, қазақ ақын- жырауларының, ағартушы қайраткерлерінің күрделі еңбектері білім мен тәрбие мазмұнына арқау болса, нәтижелілігі арта түсері хақ.

Келесі принцип – осы мазмұнды ақпараттарды оқу- тәрбие үрдісінде пайдаланудың кешенділігі және жүйелілігі. Халық педагогикасы материалдарын оқу- тәрбие үрдісінде меңгертудің мазмұндық жағынан да, орындалу тәртібі жағынан да логикалық жалғастық табуының мәні зор. Айталық, бастауыш сыныптарда сабақ мазмұнына салт- дәстүрлердің бала тәрбиесіне байланысты түрлері, ал орта және жоғары сыныптарда үйлену, үй болуға, адам қазасына қатысты рәсімдер ендірілсе, бұдан әрі сабақта алған білімдері сыныптан тыс шығармашылық әрекеттерінде (шығарма, реферат жазу, ғылыми конференцияларға баяндамалар дайындау және т.б.) терең- детілсе, оқушылардың халықтық әдет- ғұрып жөнінде жүйелі ұғым- түсініктері қалыптасары сөзсіз. Осындай логикалық байланыстар қазақ халық педагоги- касы материалдары саласынан бірізді, терең білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Кешенділік принципі қазақ халық педагогикасы материалдарының I сыныптан XI сыныпқа дейін оқылатын барлық пәндердің мазмұнында және тәрбие беру кезеңдерінде қамтылуымен, сонай- ақ оқушылардың сыныптан тыс шығармашылық іс- әрекеттерінде, басқа да тәрбие шараларында қолданылуы- мен қамтамасыз етіледі.

Қазақ халық педагогикасы материалдарын оқу- тәрбие үрдісінде пайдаланудың маңызды принциптерінің бірі- оқушылардың жас ерекшеліктерін назарда ұстау және оған саралы көзқарас тұрғысынан қарау. Бастауыш, орта, жоғары сынып оқушылары өздерінің анатомиялық- физиологиялық, психологиялық қасиеттерімен ерекшелінеді.

Бастауыш сынып (1-4 сыныптар) оқушылардың жас шамаларына қарай, олардың адамгершілік, табиғатқа аялы көзқарас, үлкенді сыйлау, сөзге беріктік, әдептілік, адалдық, құрбыластарымен сыпайы қарым- қатынас жасау сияқты сапа- қасиеттерін тәрбиелеуге бағытталған салт- дәстүр үлгілері ұсынылады. Халық шығармашылығы саласынан оқу пәндерінің тақырыптарына байланысты жаңылтпаш, ойын әндерін, санамақ, қаламақ үйрету, ал сыныптан тыс шығармашылық әрекеттері мен тәрбие шараларында табиғи материалдардан ойыншықтар жасату, әндердің инсценировкаларын, қойылымдарын ұйымдастыру қарастырылады.

Жоғарыда көрсетілгендерді мектептің оқу- тәрбие үрдісінде пайдаланудың формалары мен әдістері сол үрдістің барлық компоненттерімен, әсіресе оның мақсат- міндеттерімен тығыз байланыста екенін атап айтқан жөн.

Психологтардың пікірінше, сабақтарды үнемі бірсыдырғы, бір деңгейде ұйымдастыру формалары балалардың тез шаршауына, қабылдау мен ойлау әрекеттерінің тоқырауына, қызығушылығының бәсеңсуіне әкеп соғады. Әрі қазақ халық педагогикасы материалдарын пәндерге қосымша ретінде енгі- зілуіне байланысты оқу ақпарының молаюы оларды игеруде біршама күрде- лілік туғызады. Ішкі қор арқылы пайдалану, құрылымы жағынан тиімді ұйым- дастыру жұмыстары ғана жағымды жетістіктерге қол жеткізеді. Осы ретте қазіргі кезде мектеп тәжірибесінде кеңінен орын алған дәстүрлі емес сабақтар (іскерлік ойын, пресс- конференция, жарыс, КТК, аукцион, шығармашылық есеп, лекция- концерт, ойын, брейн- ринг, телекөпір, экскурсия, ғажайып алаң, т.б.) өткізу, сондай- ақ оқу жұмысын ұйымдастырудың басқа да көмекші фор- малары (лекция, семинар, конференция, консультация, факультатив, т.б.) қолда- нылады.

Халық педагогикасын мектептің оқу- тәрбие үрдісінде оңтайлы пай- далану *шарттары* болып: оқу - тәрбие үрдісінде пайдалану формаларын, әдістері мен принциптерін анықтау; оның оқу үрдісінде, мысалы дене шынықтыру пәнін оқытуда пайдаланудың мазмұнын жасау; халық педагогикасын пайдаланудың оқушыларға тәрбие берудегі ықпалын анықтау. Ал пайдалану *өшемдері* болып: көкейкестілігі; тұтастылығы; мұға- лімнің халық педагогикасын пайдалануға даярлығы; халық педагогикасын пайдаланудың практикалық тиімділігі мен болашағы.

Сонымен қазақ халық педагогикасын мектептің оқу үрдісінде, оның ішінде географияны оқытуда пайдалануды әдістемелік тұрғыда (оқу бағдарламалары, оқулықтар, оқу құралдары, нұсқаулары, ұсыныстары, оқу фильмдері, диафильмдер, диапозитивтер, көрнекі құралдар және т.б.) қамтамасыз ету: *біріншіден*, оқушылардың қазақ халық педагогикасы арқылы оқу материалын жүйелі, терең мазмұнды сипатта меңгеруіне септігін тигізеді;

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә.«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 31.01.2017ж.
2. Ғабдуллин М. Ата- аналарға тәрбие туралы кеңес. –Алматы: Мектеп, 1966.- -123 б.
3. Жарикбаев К. Из истории развития педагогической мысли в дореволю- ционном Казахстане. –Алма- Ата: РУМК, 1978. -82 с.

Аннотация

Мақалада қазақ халық педагогикасының озық үлгілерін сабақ үрдісінде және сабақтан тыс іс-шараларда пайдаланудың тиімділігі мен маңызы туралы айтылады.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы применения лучших образцов казахской народной педагогики на уроках и во внеурочных различных мероприятиях.

Annotation

The article is considered questions of application of the best samples of the Kazakh national pedagogics at lesson and in after-hours various events

**УДК 37.01
И 83**

ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ АУТИСТА В ШКОЛЕ

Исаева А.Р., Сейдалиева Г.Ш.

Таразский государственный педагогический университет, Тараз қ.

Проблема аутизма, становится на сегодняшний день актуальной, так как по сравнению с прошлыми годами зафиксирован более высокий рост заболеваемости. По статистике, в различных странах, из 100 или 1000 детей - у одного существуют признаки аутизма. Визуально статистика один из 100 или из 1000 поначалу кажется не настолько шокирующей, если не брать в счет, что несколько десятков назад аутизм считался крайне редким психическим заболеванием.

«Аутизм» был введен австрийским и американским педиатром и психиатром Лео Каннером, а в 1934 году Ганс Аспергер, 1947 году – советский ученый Самуил Мнухин описали расстройства психики у старших детей.

Аутизм - это не просто психическое расстройство, а серьезное многофункциональное нарушение, в основе которого лежат такие проблемы как: иммунология, неврология, биохимические проблемы, эндокринные и т.д. На современном этапе инклюзивное образование предполагает обучение аутистов в обычных школах. Чтобы разобраться с проблемой воспитания и обучения аутистов в школе, нужно для начала определить самые распространенные причины заболевания аутизмом у детей.

Причины РАС (расстройство аутичного спектра) данного психического расстройства весьма спорны. Сказать по какой конкретной причине ребенок заболел аутизмом, невозможно. Этиология заболевания остается до конца не изученной. Все предположения относительно возникновения аутизма, в ходе неоднократных исследования закончилось - провалом. Такие проблемы, как « проблемы в семье, профилактические прививки, плохие социальные условия, дефицит в каких либо веществах не является главным фактором развитие болезни. Возможно эти проблемы подкрепляют РАС, но они не являются существенными в развитии патологии» [1].

Первые симптомы аутизма - замкнутость, агрессия, застенчивость могут проявляться в возрасте 2-3 лет, иногда такие состояния могут быть охарактеризованы как «странности ребенка», поэтому болезнь на начальном этапе обнаружить очень тяжело. Как правило, первые признаки обнаруживают родители, и то если в данной семье уже воспитываются, или проживает близкий родственник или взрослые дети с диагнозом расстройства аутичного спектра.

К сожалению, позже всего получают диагноз первые дети в семье, так как чаще всего молодые родители в силу своего незнания ставят под сомнения отклонения в поведении ребенка. Тяжелые формы аутизма встречаются довольно редко, а вот легкие формы распространены довольно таки часто.

«Дети, заболевшие РАС, как правило, сплочены общими характеристиками:

- трудности при коммуникации с другими детьми;

- затруднении в восприятии чего-то нового и определении ограниченности интересов;
- повторения поведения рисунков» [2].

Исходя из всего, аутизм – это общее расстройства развития, которому характерно нетерпимость обычных нагрузок (обычные предметы или обычное поведение другого человека проявляется слишком сильно и ярко), особенно близкие контакты с другими людьми. Дети с данным диагнозом, на самом деле отречены от окружающего мира, хотя у них огромное желание быть понятыми. Общительность детей аутистов проявляется намного больше, чем у обычных детей. Также был замечен тот факт что, нарушение речи встречается не у всех. Многие из детей страдающие аутизмом говорят довольно таки хорошо, и иногда даже у них очень высокий интеллект.

Поэтому большинство детей с легкой формой аутизма учатся в обычных классах, с обычными детьми. Но не стоит забывать, что болезнь может как регрессировать, так и 90% прогрессировать. Чтобы не допустить прогрессии в болезни, должны быть задействованы родители таких детей, педагоги персонал школ и дошкольных учреждений.

Замечена критическая нехватка дипломированных специалистов, знающих консультантов, способные помочь детям которым поставлен диагноз «аутизм» и которые поступают в бесплатные средние школы. Преподаватели в школах сами психологически не готовы, это не говоря о их специальной подготовке с такими детьми, которая иногда отсутствует. Учителя вынуждены полагаться на родителей, хотя родители считают, что именно учитель и школа должны сами решать подобные проблемы. По итогам, как бы это печально не звучало, дети аутисты предоставлены сами себе, должное обучение и воспитание они не получают в общеобразовательных школах. Поэтому, несмотря на большую мотивацию со стороны родителей отдавать своих «необычных» детей в образовательные организации, психологическая не готовность, родителей, детей и учителей, мешает конструктивному взаимодействию со школой.

«Основными проблемами детей с РАС, препятствующими их социальной адаптации и обучению в среде сверстников, являются:

- Выраженные трудности социально-эмоционального взаимодействия;
- Трудности организации собственной деятельности и поведения, поведенческие нарушения, выраженные в разной степени;
- Выраженная неравномерность и специфика развития психических функций, специфика развития познавательной деятельности в целом;
- Трудности в установлении продуктивного взаимодействия с окружающими;
- Необходимость в специально организованном образовательном пространстве, использовании специальных приемов и методов при обучении и психолого-педагогическом сопровождении детей с РАС»[2,с.34].

Ребенок с РАС в обычной школе имеет огромные трудности именно при эмоциональной адаптации, и поэтому ему очень важна психологическая помощь. Ребенок аутист в школе и дома может вести себя совершенно по разному. « В стенах школы ребенок с аутизмом может вести себя агрессивно, неистовствовать, кричать, визжать и швырять разные вещи об стенку, но при возвращении домой ребенок аутист может быть спокойным» [3].

Самая главная проблема аутистов в школе это отсутствие медикаментозных препаратов специальных для детей с РАС. Существует несколько принципов медикаментозной коррекции: Первое это то что диагноз РАС не должен автоматически вести к назначению медикаментозного лечения, но должен автоматически запускать процесс интенсивной педагогической коррекции;

Второе, это значительная часть детей с РАС (порядка 50%) может обучаться без медикаментозной поддержки при условии интенсивности и эффективности педагогического воздействия.

К третьему по нашему мнению относится состояние определенной части детей с РАС (около 10—15%) на момент первичной врачебной консультации таково, что занятия без предварительной медикаментозной коррекции невозможны; в остальных 35—40% случаев медикаментозная поддержка ведет к повышению эффективности занятий, облегчает и ускоряет приобретение ребенком необходимых навыков.

Должна внедряться система реального инклюзивного образования, что подразумевает именно совместное обучение аутистов и обычных детей.

Со стороны педагогов и психологов, а также родителей «должны проводиться коррекционные занятия с аутистами, различные предметотерапии (сенсорная интеграция и стимуляция), песочная терапия, иппотерапия, дельфинотерапия, кинезотерапия, тренинги для привыкания и внедрения детей аутистов в обычные классы (на что и направлено по своей сути инклюзивное образование). Терапия, упражнения, игры не способствуют регрессии болезни, но они являются положительным стимулом для ребенка – аутиста»[4].

В коррекционной работе с аутистами можно использовать: кинезиологическую гимнастику, развивающие упражнения, игры.

Рассмотрим «кинезиологическую гимнастику». Целью комплекса «игровых упражнений для детей с аутизмом является повышение устойчивого внимания, развитие межполушарного взаимодействия и способность выполнять последовательные комплексные движения и совершать целенаправленные действия по определенному плану». К кинезиологической гимнастике относятся такие упражнения как: «кулак-ребро-ладонь», «зеркальное рисование ладонью», «пальчиковый игротренинг», «веселая грамматика», «зонтик», «Слоговой анализ»

«Кулак – ребро – ладонь»: «Данное упражнение выполняется на песке. Три положения руки на плоскости песочного листа последовательно сменяют друг друга. Ладонь: на плоскости, сжатая в кулак; ребром на плоскости песочницы; распрямленная на плоскости. Выполняется сначала правой рукой, потом – левой, затем двумя руками вместе. Данное упражнение обязательно сопровождается речевыми командами: «Кулак – ребро – ладонь. Повтори: раз – два – три. Раз – два – три – стоп!». Это необходимо для развития слухового внимания и двигательного самоконтроля».

«Зеркальное рисование на песке». «Одновременно правой и левой рукой ребенок рисует симметричные рисунки на песочном листе. При обучении грамоте это могут быть буквы и слоги. Педагог может организовать игру «Найди правильную букву». Ребенок должен сравнить изображение и найти графически правильный образ буквы, выделив его другим песком».

«Пальчиковый игротренинг». «Цель: развитие тактильного и пространственного восприятия, мелкой моторики. Материал и оборудование: песок сухой, речной; песок декоративный (серебряный, зеленый, желтый, оранжевый, голубой); шесть контейнеров для различного вида песка; набор камней различной величины; браслет детский; кольца на каждый палец, изготовленный из ниток; пластмассовая черепаха.

Приветствие: ладони «здороваются»:

Здравствуй, песок!

Сухой, колючий,

Здравствуй, песок!

Теплый, сыпучий.

Упражнение выполнять на песочном листе, наполненном сухим (речным) песком. Ладони педагога и ребенка прикасаются к песку (действия сопряженные)».

«Веселая грамматика». Цель: формирование грамматического строя речи.

Упражнение «Большой и маленький». «Педагог называет большой предмет (машина) и дает задание ребенку найти маленький предмет, спрятанный в песке. Обнаружив предмет, ребенок называет: машинка».

«Слоговой анализ» (игра «Слогин») Цели: «развитие фонематического слуха; слоговой анализ слов. Методические рекомендации: для игры понадобятся заранее заламинированные карточки со словами, которые следуют спрятать в песок полностью: в двухсложных словах ребенок видит только первый слог, в трехсложных – первые два слога. Педагог читает начало слова, ребенок должен назвать его конец. Можно поменяться ролями: ребенок называет (читает) первый слог, взрослый – слог, следующий по смыслу».

«Зонтик». Цели: «определение рода существительного; употребление местоимений мой, моя, моё, мои. Методические рекомендации: для игры потребуются зонтик, украшенный ленточками, на которых с помощью скрепок подвешены предметные картинки в зависимости от лексических тем: «посуда», «мебель», «одежда», «обувь». Педагог вносит зонтик и демонстрирует его, акцентируя внимание ребенка на картинках. Далее начинает медленно крутить зонтик, предлагая поймать картинку. Задача ребенка: назвать ее, употребив соответствующее местоимение, например: «Чей стул?» или «Чьи тапки?» Модуль «зонтик» незаменим в процессе логопедической работы с аутичными детьми и активно используется при проведении логопедических игр, являясь ярким демонстрационным материалом, эффективным наглядным средством подачи материала».

Также существует ряд упражнений предназначенные для детей с аутизмом.

Упражнение «Чего не стало?»: «Педагог использует миниатюрные игрушки и производит действия с ними. Педагог: «Что это?» Ребенок: «Это кубик». Педагог: «Спрячь кубик в песке. Нет чего?» Ребенок: «Нет кубика»».

Упражнение «Нет кого?». «Педагог прячет в песок игрушки – животных, оставив на поверхности лишь хвост, лапы или ухо. Ребенок должен отгадать, кто спрятался».

Упражнение «Чей хвост?». «Для образования притяжательных прилагательных ребенок изменяет слова по образцу: хвост лисы – лисий хвост, хвост зайца – заячий хвост» [5].

В настоящее время большую популярность имеют компьютерные игры специально разработаны для детей аутистов. «Психологическая игра «Фрэнки и Друзья», предназначена для охвата многих социальных навыков, которые некоторые дети с аутизмом находят сложными. В игре развиваются такие качества как распознавание эмоций и привитие внимания к людям, а не отвлекающие объекты, которые часто можно встретить в компьютерных играх. Также огромный плюс является тем что на экране нет инструкций и лишних слов. Вместо этого присутствуют символы и звуки для создания смысла. Игра была разработана для того, чтобы дети всех уровней РАС могли попробовать игру, независимо от уровня их языка и когнитивного функционирования» [6].

Предложение упражнения и игры, по нашему мнению могут помочь детям с РАС в процессе социализации и адаптации. «Знакомься с этими играми и упражнениями, дети постепенно будут совершенствовать речевые навыки, запоминать виды работ, правила игры и выполнять аналогичные задания с другим речевым материалом» [7].

Таким образом, вопросы адекватного психолого-педагогического сопровождения ребенка с РАС сегодня являются крайне актуальными.

Список использованной литературы

1. Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития/ Сост. и Общая ред. В.М. Астапова, Ю.В. Микадзе. – СПб.: Питер, 2002 Астапов В.М. Тревожность у детей. – М.: ПЕР СЕ, 2005г.
2. Лебединский В.В. «Нарушения психического развития у детей» Москва 1999г.
3. Лебединский В.В., Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М.
4. Агафонова И.Н. Учимся думать. Сборник занимательных логических задач, тестов и упражнений. Уч. пособие. СПб.: «МиМ-Экспресс», 1996. 96 с.
5. Исаев Д.Н. Психиатрия детского возраста. Психопатология развития. СПб.: СпецЛит, 2014. 469 с.

6. Психолого-педагогическое сопровождение обучающихся с расстройствами аутистического спектра. Методическое пособие. М.: ФРЦ

7. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. «Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция» Москва 2000г.

Аннотация

Статья посвящена проблеме детского аутизма. Рассмотрены проблемы социально-эмоциональной адаптации аутистов, предложены коррекционные упражнения, для детей с расстройством аутичного спектра.

Ключевые слова. ранний детский аутизм, коррекционные мероприятия, иппотерапия, дельфинотерапия, кинезотерапия, комплексная реабилитация .РАС.

Аннотация

Мақала балалар аутизмі мәселесіне арналған. Аутистер бейімделуінің әлеуметтік-эмоционалдық проблемалары қарастырылған, аутистік спектры бұзылған балалар үшін коррекциялық жаттығулары ұсынылған.

Annotation

The article is devoted to the problem of children's autism. Consider the problem of social and emotional adaptation of children's autism, proposed correction exercises of children's with disorder autism spectrum.

ӘОЖ 159.92
К 95

МЕКТЕПТЕГІ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНЫҢ НӘТИЖЕСІ МЕКТЕП ПЕН ОТБАСЫНЫҢ БІРЛЕСКЕН ӘРЕКЕТІ

Көшімбетова С.А.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Раимбекова А.А.

№39 гимназия мектебінің бастауыш сынып мұғалімі, Тараз қ.

Отбасындағы адам бойындағы асыл қасиеттер жарқырай көрініп қалыптасады. Отанға деген ыстық сезім жақындарына, туған- туыстарына деген сүйіспеншіліктен басталады.

Н.Ә. Назарбаев

Бүгінгі таңда ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәрбиені, озық өнегелі дәстүрдің адамгершілігі бар асыл қасиеттерді жастар бойына қалыптастыруда, оны ұтымды пайдалану аса маңызды міндеттерінің біріне айналып отырғаны даусыз. Сондықтан ұлттық мәдениеттің, әдебиеттің ұлттық ана тіліміздің болашағы мектептегі жас ұрпақ тәрбиесіне тәуелді деп ойлаймын. Олай болса мектеп пен отбасының бірлескен әрекетінен көп нәтиже шығуы сөзсіз.

Отбасы- адам баласының алтын дiңгегi, тәрбие көзi, бала тәрбиесiнiң алтын бесiгi. Бұл шағын әлеуметтік топ- бала үшін өмір мектебі. Өйткені адам шыр етіп дүниеге келген сәтінен бастап, осында ер жетіп, отбасының тәрбиесін алады. Сондықтан да отбасы – адамзаттың аса қажетті әрі қасиетті алтын мектебі. Бала адамның бауыр еті, олай болса ата- ананың балаға берері мол. Отбасының адамзат ұрпағына деген ықпалы мен әсер күшін өмірдегі басқа еш нәрсенің күшімен салыстыруға болмайды. Өйткені ата-ананың баласына деген тәрбиесінің орнын еш нәрсе де толтыра алар емес. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» - деген нақыл сөз отбасы тәрбиесінің маңызын айқындап тұр. Отбасы

мүшелерінің жас шамасы әр түрлі болса да, олардың арасында ортақ мақсаты бір. Отбасы үлкен және жауапты іс. Осы істі ата-аналар басқарады және қоғам алдында жауап береді. Әрбір ата-ана өз міндетін адал және түсініп орындауы қажет.

Ұлы педагог А.С. Макаренко «Сіз өз балаңыздың тәрбиесін бастамастан бұрын, өзіңіздің жеке мінез-құлқыңызды тексеріңіз...Сіздің жеке мінез-құлқыңыз нағыз шешуші нәрсе...ата-аналардың өздеріне талап қоюы ата-аналардың өз отбасын қадірлей білу, әрбір қадамын қадағалап отыру-тәрбиенің ең бірінші және басты әдісі»-деген болатын [1].

Отбасылық тәрбиесінің қиындық туғызатын мәселелері біз өмір сүретін қоғамның басты проблемалары болуы мүмкін. Сондықтан өзінің ұлттық қайта өрлеуі кезеңінен өтудегі тәуелсіз Қазақстанның алдында тұрған басты міндеттерлі айқындауда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев өскелең ұрпақтың тәрбиесіне басты аудару қажеттілігін атады: «мұнда, негізгі орын әрине отбасыға беріледі, бірақ мемлекетте бұл мәселеден шет қалмауы керек. Бала бақшасынан бастап мектепте, колледжде немесе ЖОО-жа жастарды біз оқытып қана қоймай тәрбиелеуіміз қажет. Атақты орыс ғаламы, еуразиялық идеясының авторы Л.Гумелеев өз кезегінде халықтың күші оның санында емес, ұрпақтары мен әлемге мұра ретінде қалдырған рухани мәдениетінде» деп атаған еді.

Отбасы - адам үшін ең жақын әлеуметтік орта. Отбасы белгілі дәстүрлердің, мұралардың сақтаушысы. Отбасында бала алғаш рет өмірмен, қоршаған ортамен танысып, мінез-құлық нормаларын игереді. Солай бола тұрса да мектеп пен отбасының бірлескен жұмысы ғана үлкен нәтиже береді. Олай болса, бүгінгі мектеп пен отбасының ұлттық мәдениеті, әдебиетімізді, ұлттық ана тіліміздің болашағы мектеп пен отбасының бірлескен әрекетіне тәуелді. Мектептегі әрбір тәрбиелік іс-шара бала игілігіне ұйымдастырылғандықтан ата-анада үлкен үлес қосып, хабардар болып отыруы керек. Қазақ «бірлесіп пішкен тон келте келмес» дегендей тәрбиенің дұрыс болуы бірлескен істің нәтижесі демекпіз. Өйткені мектеп, ата-ана, оқушы арасындағы байланысқа келсек, оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытудаға ата-аналармен бірлесе жұмыс істеу, сынып пен мұғалім, мұғалім мен бала, педагог пен ата-ана арасындағы қарым – қатынасты нығайту, жетістікке жету үшін бірлескен әрекеттің ортақ мақсаттарын анықтау, отбасы ерекшеліктерін ескере отырып қиындықтарды бірлесе шешу.

Оқушылардың жеке психологиялық дамуында болатын кейбір қолайсыздықтың алдын алу; ата-аналарға, оқушыларға кейбір мәселелерді шешуде педагогикалық ұжымға көмек көрсету міндеті тұр [2].

Елбасының жолдауына үлес қосу яғни ой-санасы дамыған, адамгершілігі мол дене тұрғысынан салауатты болуы сонымен қатар, мәдениетті тұлғаны жан-жақты қалыптастыруды көздеген тәрбиенің мәселелері мектепті де, ата-ананы да әрқашан толықтырып тұрды. Мектепте болып жатқан жағдайларға әрдайым ата-ана құлақдар болуы тиіс. Оқушылармен кейбір мәселелерді шешуде, кейбір кездесетін қиыншылықтардың алдын алуда педагогикалық ұжымның көмегі зор.

Қазіргі жастардың нағыз патриот, отансүйгіштік, салауатты азамат болуы халықтың да, ата-ананың да мақсаты мен арманы. Олай болса ата-аналармен бірлесе істеген жұмыс нәтиже береді.

Ата-ана университетінің жұмысын жандандыру, ата-аналармен жиі кездесу, дөңгелек үстел ұйымдастыру, пікір-сайыс жүргізу, оқушылардың жанұясымен танысу яғни ата-аналармен тығыз байланыста болу, бірлесе атқарған жұмыс сынып жетекшінің жұмысына оң нәтиже береді. Оқушының дүниетанымы оның қоршаған ортасынан дамитыны белгілі. Сондықтан мектеп, қоғам, ата-ана біріктірілсе ынтымақтастық нығая түседі [3].

Жастар біздің болашағымыз болғандықтан ешуақытта назардан тыс қалмайды. Мектептегі тәрбие жұмысының нәтижелі болуы да ата-аналармен тығыз байланыста болғанда оң тәрбие болары сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. С.Губашева «Тәрбие жұмысының әдістемесі»

2. И.Иванов «Тәрбиелік шығармашылық істердің энциклопедиясы»

3. С.Әбенбаев «Тәрбие теориясы мен әдістемесі»

Аннотация

Золотая колыбель воспитания- ребенка это семья, это мини-социальная группа – это школа жизни для ребёнка. Семья- золотая опора для человека.

Annotation

The gold base of education of a child- family 6 it is the mini –social group – it is a life school for a child. Family – the gold base for a man.

Түйіндеме

Отбасы- адам баласының алтын діңгегі, тәрбие көзі, бала тәрбиесінің алтын бесігі. Отбасы үлкен және жауапты іс.

ӘОЖ:371.3

Ә 96

ҚАЗАҚ МАҚАЛ МӘТЕЛДЕРІ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Күмісбекова Ж.Н., Әшірқұл А.Е.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Қазақ мақал-мәтелдері халықтық педагогиканың ең бір інжу-маржаны, асыл қазынасы. Қазақ мақал-мәтелдері жан-жақты мазмұны арқылы ең шынайы адамгершілік қасиеттерді білдіреді, баланың жаңа ұғымдарды біліп, ойының дамуына, санасының қалыптасуына ықпал жасайды. Отанына, халқына, табиғатына сүйіспеншілікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеуде мақал-мәтелдердің алатын орны зор. Баланың өмір тәжірибесі аз, сондықтан оған айтатын ақыл-насихат әрі әсерлі, әрі ойда қалатындай мәнді болу керек.

Халық тұрмысының айнасы мақал-мәтелдерде осы қоғамдық топтардың, таптардың арасындағы қайшылықтар, тартыстар бейнеленеді. Байлар «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас» деп кедейледі кемсітсе, кедейлер «Аузы қисық болса да бай баласы сөйлесін» деп байларды кекетеді. М.Ғабдуллиннің монографиялық еңбегінде осының барлығы мол мысалдармен дәлелденген. Автор өзінің педагогикалық ой пікіріне лайық парасаттылықты, білімділікті, саналылықты уағыздайды; өнер-білімге, ерлік-еңбекке, бірлік-ұйымшылдыққа тәрбиелейтін мақал-мәтелдерді түсіндіруге, насихаттауға ерекше көңіл бөлген, мақал-мәтелдердің эстетикалық мәнін, маңызын ашып айқындап берген [1].

Қазақ мақал-мәтелдері– әр халықтың өз даму тарихында басынан кешкен алуан түрлі оқиғалары, өзі аңғарған табиғат құбылыстары, қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, мінез-құлқы, психологиясы жөніндегі жасаған қорытынды, тұжырымдарының түйіні, өмір тәжірибесінен жинақталған философиялық ойлардың ұтқыр да ұтымды, жатық та көркем көрінісі, фразеологиялық оралымдардың өңделіп, сырланып, әбден қалыпқа түскен тұрақты түрлері. Ол бір ғана емес ертеден бері қалыптасқан ой дәлдігімен, мазмұнының тереңдігімен ерекшеленетін ауыз әдебиетінің бір түрі. Халықтың өзінше шағын ауызша энциклопедиясы ғана емес, ұстаздық, тәлімгерлік рөл де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа, әрі тұжырымды болады.

Бала тәрбиесінің түп негізі – қазақ мақал-мәтелдерінде. Қазақтың көрнекті қайраткері, ірі тіл маманы Ахмет Байтұрсынұлы: «Кемшілік болмас үшін әр ұлт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін, өзге тілді оқыта бастайды» - деген еді. Демек, жас ұрпақты ұлттық ерекшеліктеріндегі әдет, салт-дәстүрлерінен тәлім-тәрбие алуға негіз болатын ана тілі.

Қазақ халқы ауыз әдебиетінің бай мұрасында баланың дамуына, жалпы тәлім-тәрбиеге ықпал жасайтын мол мүмкіндіктер бар. Бұл бай мұраны мұғалім баланың жас кезеңіне, дара ерекшеліктеріне сай, ұғымына байланысты ертегі, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, аңыз-әңгімелер және алуан түрлі салт-дәстүрлерді педагогикалық тұрғыдан іріктей алуы керек [2].

Төменгі сынып оқушыларын ізеттілікке, қайырымдылыққа тәрбиелеу, ұлттық тәлім-тәрбиені дер кезінде беру, меңгерту – ұстаздың басты міндеті. Бастауыш сынып оқушыларының өзара қарым қатынас жасауының алғашқы әліппесі, қадамы сәлем беруден, амандасудан басталатынын білу керек. Қазақ халқының сәлемдесу рәсімі ата-ананың, ағайын-туманың, түгелдей ел-жұрттың амандығын, саулығын қамтитын мазмұнда болады. Дәстүр бойынша сәлемдесу «Ассалаумағалейкум» деген сөзден басталады. «Сөз анасы сәлем», «Көргенді бала алыстан сәлем береді» деген аталы сөздер баланы инабаттылыққа, ізеттілікке тәрбиелейді.

Қазақ халқының туыскандық, бауырмалдық қасиеті оның жеті атасын білуді талап етеді. «Жеті атасын білген ер, жеті жұрттың қамын жер», - деген халықтың дана сөзі бар. Сондай «Қырық рулы елміз, қарға тамырлы қазақпыз» - деген аталы сөз де бауырмалықтың, бірліктің белгісін білдіреді.

Бала тәрбиесіне байланысты қазақ халқында көптеген салт дәстүрлер бар: шілдехана, балаға ат қою, тұсау кесу, атқа мінгізу т.б. көптеген дәстүрлердің ішінде ұлттық салтымызды бейнелейтін «Қонақ келсе-құт» деп халқымыздың қонақжайлылығын білдіретін дәстүр, өзінің бүкіл мазмұнымен, әдет-ғұрпымен, қонақ күту рәсімімен жоғары ұттық мәдени негіздерін, үйге келген қонақты бар ықыласпен, жылы жүзбен қарсы алу, күту, қадірлеу ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүр. Сондықтан төменгі сынып оқушыларын қонақ күту, мерекелік күндерді өткізудің барысында ұлттық-мәдени сапалары туралы ұғымды қалыптастырып, іс әрекетпен байланытыру керек. Олар амандасу, құрмет көрсету, қонақ күту, дәмді ас пісіру, қонақасын салу рәсімі.

Ұрпақ тәрбиесіндегі ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағылымдарын оқып-үйреніп, өнеге тұтпай тұрып, жастарды ізгілік пен парасаттылыққа баулу мүмкін емес. Сол себепті ұрпаққа ұлттық тәлім тәрбиені мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер арқылы сөз мәдениетін ұштастырып сіңіру керек [3].

Қазақ мақал-мәтелдері – халық даналығының қазына байлығы. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Сондықтан да оны жұртшылық жадына сақтап, өзінің күнделікті өмірінде, өзара қарым-қатынасында пайдаланады. Мақал мен мәтелге бай халықтың бірі – қазақ халқы. Қазақ халқының мақал-мәтелдерінің шығу тегі жөнінде айтар болсақ, А.Байтұрсынұлы: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызы шын келеді. Мәтел дегеніміз кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады»,— деп көрсеткен болатын. Демек, мақалда тұрмыста қолданылып жүрген сөздеріміз шындықпен астасып келіп, мақалдап, шешен тілмен айтылатын сөздер болса, ал мәтелде тұрмыста қолданылатын сөздердің шындыққа жанаса қоймай, кесегімен айтылатын сөздердің қатарына жатқызуға болады. Қазақ мақал-мәтелдерінің бастау көзі сонау Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алады. XII-XIII ғасырлардан бізге жеткен жазба ескерткіштердің тілінде мақал мен мәтелдер баршылық. Мысалы: Орхон жазбаларында: «Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген» («Күлтегін» жырынан), «Өлімнен ұят күшті» («Тоныкөк» жырынан) деген мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Ал Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігінен:

«Ұлы болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құдатғу біліктен»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр» дейтін мақал-мәтелдерді байқауға болады. Бұл деректерге сүйене отырсақ, мақал-мәтелдердің бастауы сонау көне ескерткіштерден бастау алып, шығармалардың тілінде қолданыста болғанына көз жеткіземіз.

Қазақ мақал-мәтелдерінде бала тәрбиесі де үлкен мән беріледі. «Қызды асырай алмаған күн етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді» деген мақал-мәтелдердің мәнісі – жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуде мақал-мәтелдің мәні аса зор. Білім, өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, көп оқып білімін байытқан бала ғана өмірден өз орнын алып, даналық сөздеріміз мақал-мәтелдерден өнеге алмақ [4].

Көреген Мағжан атамыз бір сөзінде: «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі...» – депті. Осы ой бүгінгі күні өзекті мәселе болып тұр. «Мектебімізді таза, берік һәм халықтың жанына үйлесетін негізде құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ сертгесуге болады» деп арыстан атамыз Мағжан сұрғылт заманның сұрқия саясатынан қаймықпай айтқан екен.

Қазіргі жаһандану заманында өскелең ұрпақты сана-сезімі, ақыл-ойы қазақи ұлттық құндылықтарды жоғары бағалайтын, бар асылды бойына сіңірген саналы ұрпақ етіп тәрбиелеуде мақал-мәтелдің алар орны ерекше. Әр бір мақалды оқи отырып оның мағынасын түсініп, өмір жолына бағыт алып, кез келген әрекетке қорытынды жасап, саралай білуде даналардан шыққан асыл сөздің пайдасы тиері сөзсіз. Ұлттық құндылықтарымызды, салт-дәстүрімізді мақтан етіп, қаймағы бұзылмаған қалпында ұрпақтан - ұрпаққа қалдырумызға мақал-мәтелдегі ақылдың пайдасы тиеді.

Қазақ мақал-мәтелдерінің тақырыбы әр алуан болып келеді. Атап айтсақ:

Отан, туған жер туралы мақал-мәтелдер балаларды отан сүйгіштікке, өз елінің патриоты болуда, елін-жерін шексіз сүйуіне ықпал етеді. Мысалы: «Отан - отанда ыстық», «Отан үшін отқа түс, күймейсің», «Отансыз адам- ормансыз бұлбұл», «Туған жер – алтын бесік». Осы мақалдарда отансыз адам болмайтынын, отанын қорғау ер азаматтың борышы екенін, кең байтақ қазақ жерін шексіз сүйуге, елінің патриоты болуға шақырады.

Ақыл мен өнер білім туралы мақал-мәтел: «Өнер-ағып жатқан бұлақ, білім - жанып тұрған шырақ», «Білімді өлмес-қағазда аты қалар, ұста өлмес-істеген заты қалар», «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ», «Оқу инемен құдық қазғандай». Мұнда білімнің пайдасы, оқыған адамның ғылым сырын түсініп, әр нәрсеге өз көзқарасын дұрыс жағынан білдіре алатыны, оқу-білім алу жолында қажырлы еңбек ету керектігі айтылады. Ғылымға, білімге шақырады [5].

Еңбек пен ерлік туралы мақал-мәтел: «Ердің атын еңбек шығарар» «Еңбек етпесең, елге өкпелеме.» «Егін екпесең, жерге өкпелеме,» «Жылай-жылай арық қазсаң» «Күле-күле су ішерсің.» «Ерлік білекте емес, жүректе.» «Ерді намыс өлтірер, қоянды қамыс өлтірер.» «Ер бір рет өледі,» «Ез мың рет өледі.» «Еңбексүйгіштікке, төзімділікке, ерлікке, намысқойлыққа тәрбиелейді»

Ынтымақ пен бірлік туралы мақал-мәтелдер: «Ырыс алды-ынтымақ» «Бірлік болмай, тірлік болмас» «Кеңесіп пішкен тон келте болмас» «Бірлігі жоқ ел тозады» «Бірлігі күшті ел озады» «Татулық- табылмас бақыт» «Бірігіп көтерген жүк жеңіл» деген мақал-мәтелдер балаларды бірлікке, ынтымаққа шақырады.

Мағжан атамыздың мына сөзіне назар салсақ, «Баланы тәрбиешісінің дәл өзіндей қылып шығармай, келешек заманына лайық қылып шығару керек» дейді. Қазір ХХІ ғасыр білім мен ғылым заманы екенін жұртшылық жақсы біледі. Бірақ бар күшімізді білім мен ғылымға салып, тәрбиені елеусіз қалдырсақ, ұтарымыздан ұтыларымыз көп болатындығын ортағасырлық бабамыз ғұлама әл-Фараби нықтап айтып кеткен ғой. Ендеше, әуелі тәрбие, содан соң барып басқа қажеттіліктер, білім, ғылым, әдебиет, мәдениет. Мәдениет демекші, тәрбиелі қауым мәдениетсіз болуы мүмкін емес. Ал білім, ғылым, мәдениет нағыз қазақи тәрбиемен арқауланса, өркениеттің шыңына даңғыл жол салынбақ [6].

Мақал-мәтелдерде адамгершілік қасиеттерді, әсіресе, ар, ожданدى қастерлеу тәрбиенің басты принципі болып саналған. Осыны басты нысан етіп ұстанған ата-бабамыз «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», «Ақ жүрген адам азбас», «Адам деген ардақты ат», «Әдептілік, ар, ұят – адамдықтың белгісі, тұрпайы мінез, тағы жат – надандықтың белгісі», «Жігіттің құны – жүз жылқы, ары – мың жылқы», «Жаным арымның садағасы» деп арды аса жоғары бағалаған. Арлы адам адал, әділ болады. Ар тазалығы басқаға қиянат жасамауға, шыншыл, әділ болуға баулиды. Әдептілік, сыпайылық, кішіпейілдік, мейірімділік, иманжүзділік қасиеттердің бәрі ар-ұят, ождан тазалығынан туындайды. Имансыз болу, ата-ананы, үлкенді, ұстазды сыйламауды халқымыз кешірілмес күнә деп санаған. Қазіргі мейірімсіздік, қатыгездік, дөрекілік етек алып отырған заманда жастарды ар ождан тазалығын сақтауға, имандылыққа тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлу қажет болып отыр.

Қорыта айтар болсақ, мақал-мәтелдеріміз әрдайым үздіксіз тәрбие мәселесінде адамгершілік, бауырмалдық, туыстық, қайырымдылық қағидаларын басшылыққа ала отырып үлкен мен кіші, ұстаз бен шәкірт, ата-ана мен бала арасындағы ынтымақтастық педагогикасын дәріптегендіктен, қазіргі ғылыми педагогика қағидалары да халықтық тәлім-тәрбиеден нәр алғанының айқын айғағы болмақ [7].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Алматы. 1995. 64-65б
2. Қазақ энциклопедиясы
3. Оқушы бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда мектеп пен ата-ананың рөлі // <http://40.astana-mektep.kz>
4. *Пірәлиев С.* Ұлттық тәрбие және жаһандану // «Егемен Қазақстан».
5. *Қапалбеков Б.* Ұлттан тілді алса... – Алматы, 2006. – 138 б.
6. *Мырзахан А.* Ел болудың жолы – ұлттық тәрбие // «Ана тілі», 20 қазан, 2011.
7. Айталы А. Ұлттану: Оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2000.

Аннотация

Бұл мақалада қазақ мақал-мәтелдері арқылы балаларға тәрбие берудің ерекшелігі жан-жақты айтылған.

Аннотация

В этой статье излагаются особенности воспитания детей через казахские пословицы и поговорки.

Abstract

In this article the features of education of children are expounded through the Kazakh proverbs and saying.

ӘОЖ 37.015.3

Б28

Л72

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Махашова П.М., Бауыржанқызы Н.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауында білім берудің жаңа

сапасы барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет- делінген [1].

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру жүйесін жаңа сапамен және терең мазмұнмен толықтыру қажет екені де айтылған. Білім беру жүйесін жоғары білікті мамандармен қамтамасыз ету. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңестігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – өзекті мәселелердің бірі болып отыр [2].

Қазіргі таңда білім беру салаларында ғана емес, қоғам өмірінің көптеген басқа салаларында сұранысқа ие болатын, арнайы бейінді, психологиялық- педагогикалық, жалпы мамандарды даярлаудың бірегей феномені қалыптасуда. ЖОО-да студенттерді меңгеретін білімнің пәндік жүйесі арқылы тұлғалық кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық орны ерекше. Білім беру саласындағы мамандардың сапасы, оның кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттің функцияларын тиімді орындау қабілетін сипаттап қоймайды, сонымен бірге іс-әрекеттің алуан түрлерінде кәсібиліктің шындарына жетудің жолдарын қарастырады. Жоғары кәсіби білім беру жүйесінен өтіп, адам ғылымды болашақ кәсіби іс-әрекетінің бірқатар тәжірбиесін қарапайым қабылдамауы керек, себебі ол өзінің әлемді қабылдауындағы және әлемге қатынасында көп деңгейлі, көпқырлы бағыттылықты меңгеруінен көрінеді. Педагог өз мамандығының жұмыс қабілеттілігі, тәртіптілік, жауапкершілік, мақсат қою мүмкіндігі, оған қол жеткізу жолдарын таңдап, ұйымдастыру, табандылық, олардың кәсіби деңгейін жүйелі және жүйелі түрде жетілдіру, өз жұмысының сапасын үнемі жақсартуға деген ұмтылыс жасай алу керек. Сонымен қатар, мұғалімнің адами қасиеттері әсіресе маңызды, бұл оқыту мен тәрбиелеу үдерісінде қолайлы қарым-қатынас жасаудың кәсіптік маңызды алғышарттары болып табылады. Студенттердің кәсіби білімін қалыптастырудың басты шарты - танып білуге, құштарлығын арттыратын тиімді әдіс-тәсілдерді пайдалануға, педагогикалық-психологиялық мәселелерді, фактілерді таңдауға, ізденуге, дәлелдеуге үйретеді. Біз алдымен кәсіби педагогтың мағынасын ашып алайық. Кәсіби педагог - балалар, жасөспірімдер, ұлдар мен қыздардың тәндік физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін және басқа да сипаттамаларын, олардың әр түрлі жас деңгейінде әртүрлі дамуының ерекшелігі мен мүмкіндіктерін біледі. Демек, ол осы мәселені біліп, жастарға білім беру туралы өз пікірін білдіруге, практиканың жағымсыз мәселелеріне және тәрбиелеу теориясына қоғамдық пікір қалыптастыруға қабілетті және моральдық құқығы бар.

XXI ғасырдың мінсіз, кәсіби ұстазы оны рухани бай, шығармашылық, еркін, адамгершілік, белсенді, бәсекеге қабілетті және мәдениет адамы ретінде ақылды тұлға ретінде сипаттауға болады. Ал О.А. Абдуллинаның айтуынша, кәсіби маман болу үшін жүйелікпен тұтастылық, теориялық-практикалық пен өзара байланыстыра оқыту жүйесі, процессуалды-мазмұнды және мотивациялық құндылықтарды білу. Ал В.А. Сластениннің ойынша мұғалімнің кәсіби дайындығы бұл- тәрбие жұмысы. Ол күрделі құрлымдық, орындаушы, мотивациялық компоненттерден тұрады [3].

Кәсіби іс-әрекеттің кез келген саладағы сияқты психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттердің субъектісі – мұғалім. Әр педагогта жалпы педагогикалық және арнайы дағдылар әр түрлі. Олардың өзара байланысы күшті, әлсіз немесе тіпті болмауы мүмкін. Олардың құрылымдық үйлесімі мұғалімнің еңбек өнімділігінің көрсеткіші, оның кәсібилігінің көрсеткіші болып табылады, мұғалімнің кәсіби қызметінде жеке қасиеттер маңызды рөл атқарады. Олар педагогикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді, студенттермен қарым-қатынастың сипатына әсер етеді. Мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттеріне: балаға деген шексіз махаббаты, деонтологиялық парыз, педагогикалық қабілеттілігі, рефлексия, ұжымшылдық, шығармашылық, жан-жақтылық, біліктілік,

қарым-қатынас жасай алуы жатады. Ғылымның негіздері бойынша кәсіби білімі (психологиялық-педагогикалық, пәндік-ғылыми, әдістемелік, жалпы мәдени және т.б.), практикалық қызметтің тиісті тәжірибесі туралы ақпарат, мұғалімнің кәсіби қызметінің сабақтастығын қамтамасыз ету оның кәсіби дамуының негізін құрайды. Олардың арасында заманауи кезеңдегі мұғалімнің жұмысының мәнін, педагогикалық қызметтің ерекшеліктері мен қарым-қатынасын, мұғалімнің жеке қасиеттерін, оқушылардың психикалық дамуы, олардың жасына және жеке-типологиялық ерекшеліктеріне ерекше мән беріледі. Педагогикалық-психологиялық тұғыр бойынша кәсіби өзіндік білім алу қабілетін қалыптастыру – кешенді және көпқырлы үдеріс болып саналады. Оларға: болашақ мамандардың өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігімен байланысты тұлғаның сапасы ретіндегі қабілетін қалыптастыру; кәсіби өзіндік білім алу қабілетін қалыптастырудың маңызы зор [4].

Қазіргі таңда білім беру ортасында психологиялық қызметте кәсіби шеберлікті толықтырудың педагогикалық-психологиялық негіздері ол педагог мамандардың шығармашылық қабілетін, әлеуеті мен кәсіби құзырлығын арттыруға қолдау көрсету. Пәндерді оқытудағы сыни тұрғысынан ойлау – креативті тұлғаны қалыптастырудың бір жолы. Осы жеке туындаған қайшылықтарды жеңуде ерекше орынды тұлғаның кәсіби қалыптасуының талдауын қарастыра келе, бұл процестің негізгі кезеңдердін көрсетуге болады:

- кәсіби өзін-өзі анықтаудың өзегі әлеуметтік-экономикалық шарттар мен кәсіби іс-әрекеттің талаптарын, мүмкіншіліктері мен ерекшеліктерін есепке ала отырып мамандық таңдау болып табылады.

- кәсіби өзін-өзі анықтау - мамандық таңдауға және мамандық әлеміне индивидтің таңдаулы қатынасы;

- кәсіби өзін-өзі анықтаудың барлық кәсіби өмір ағымында кездеседі: жеке бастың мамандығына деген ой, кәсіби болмысы жайында ой қорытындысын жасайды.

- кәсіби өзін – өзі анықтаудың өзектілігі жалпы білім беретін мектепті аяқтау, кәсіби мекемеде оқып бітіру, біліктілігін жоғарлату, т.б.

Кәсіби дағдылар, К.К.Платонның сөзіне сәйкес - бұл икемді дағдылары мен шығармашылық негізінде осы саладағы алынған кәсіби дағдыларын жоғары деңгейде және оның тәжірибесі өзінің меншігі болып табылады. Кәсіби дағдыларын ең маңызды көрінісі мұғалімнің қызметінің нәтижелері. Сондықтан кәсіби шығармашылық және тұлғалық-кәсіби даму үдерісінде, іс-әрекеттің және оның жүзеге асырудың жағдайларын анықтауға бағытталған педагогикалық-психологиялық зерттеулерде аса конструктивті және практикалық тұрғыда маңызды есептеледі. В.Д. Щадриков кәсіби іс-әрекеттің жүйелі генезін зерттей отырып, кәсіби шеберлікке біршама әсер ететін жалпы факторлардың арасынан қажеттіліктерді, мотивацияны және әлеуметтік мәртебені айқындайды [5].

Педагогикалық шеберлік - мұғалімнің кәсіпқойлығының негізі болып табылады, онсыз білім ордасында жұмыс істеу мүмкін емес. Ол мұғалім оқу орындарының көзделген және ұсақтауға және мектепте жетілдіру жалғастыруда мұғалімдер, жеткілікті теориялық және практикалық оқыту негізделген. Сондықтан, мұғалім алдында білімін тексеру және бағалау түрлі нысандары мен әдістерін үйлестіре отырып, сыныптағы оқушылардың фокус және тәртіпті сақтау үшін, проблемалы жағдайларды құру үшін ең маңызды әдістерін қолдану, дұрыс сабақтың жеке қадамдар құрылымы, мазмұны мен әдістемесін анықтау үшін тренингтер дайындалуға жолдарын білу керек студенттермен жеке жұмыс және т.б. Сонымен мұғалімнің кәсіби қызметінің ең жоғары деңгейі - педагогикалық инновация. «Инновациялар - адамдардың шығармашылық қызметінде жаңа инноваторлардың белсенділігі». Сол тұжырымдама латын тілінен алғанда - бұл жаңашыл, жаңа немесе прогрессивті қағидаттарды, идеяларды, техниканы бір немесе басқа салада енгізетін және енгізетін адам.

Тұжырымдай келгенде, кәсіби мұғалім - өткен мен болашақты байланыстырып тұратын ажырағысыз тізбектегі орталық байланыс. Ол эстафета ретінде қоғамның тарихи өткен өмірінің тәжірибесін перспективалық болашаққа - жастарға жеткізеді. В.А.Сластенин мұғалім тұлғасына қойылатын талаптар жүйесін және оның педагогикалық және психологиялық еңбекке кәсіби даярлығы ретінде қарастырады. Әр тұлға «мен педагогпін» деген жас маман ХХІ ғасыр талабына сай, әр түрлі техника және әдіс-тәсілдермен қаруланған, әрі кемелденген маман болу керек деп ойлаймыз. Сөзімізді Ф.Знанецкий ойымен аяқтағымыз келеді.: «Бүгінгі таңда саясаткер, қоғам қайраткері, қаржыгер, индустриалға қарағанда қазіргі заманғы қоғамда мұғалім күрделі міндеттерді атқарады. Ол ең радикалды өзгерістердің негізгі қозғалтқышы, әлемдік мәдени революцияның көшбасшысы болуы керек». Сол себепті; болашақ педагогтардың кәсіби маман болуы өз қолдарында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә.Назарбаев «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы 10 қаңтар, 2018 ж
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы ҚР Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы №205 Жарлығы
3. Кәсіби даму мектебі. Алматы-2009
4. Балашов, М.М. Жас оқытушылардың білім берудегі инновациялық үдерістерге дайындығы мәселелері // Кәсіптік қызметке мұғалімдерді бейімдеу мәселелері: мақалалар жинағы / М.М. Балашов, М.И. Лукьянова; Ед. Н.Н. Никитина. - Ульянов: ИПКПРО, 1998.
5. Ахтаева Н.С., Әбдіғапарова А.І. Басқару психологиясы. А., – 2009

ӘОЖ 37:39(574)

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫНА ТӘРБИЕЛЕУ - ҚОҒАМ МІНДЕТІ

Нүсүпкүл Н.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Болашақта ел тұтқасын ұстар азаматтардың өнегелі тәрбиесі бүгінгі күн тәртібінде тұрған маңызды мәселердің бірі олардың отансүйгіштік сезімін, білім мен біліктілігін, дағдысы мен шеберлігін, асқақ адамшылдық пен адамгершілік қадір-қасиеттерін, жаңа дүниетанымдық көзқарастарын, салауаттылық дағдыларын - ұнамды мінез-құлық нормалар мен рухани-адамгершілік құндылықтар арқылы қалыптастыру қажеттілік екені, ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың "Қазақстан - 2030" Жолдауында жан-жақты былайша негізделген: «Салауатты өмір салтын ынталандыру әрқайсысымызға, есірткілерді, темекі мен алкогольді тұтынуды қойып, тазалық пен санитария шараларын сақтауымызға және т.с.с. бағытталған» деген жолдарышан байқауымызға болады [1].

Ал салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін темекі шегуге, ішімдік ішуге және наша тартуға қарсы тәрбие берудің маңызы зор. Сонымен қатар Жолдауда бүкіл халыққа, оның ішінде жас ұрпақтың денсаулығын сақтаудың негізгі міндеттерін шешудің бағдарламасын былайша атап көрсетті: «Адамдардың санитарлық тазалығы мен гигиенасы жедел жақсартылсын, аурулардың профилактикасы ұйымдастырылсын. Денсаулықты жақсарту шындап қолға алынсын» [1].

Ал Үкіметінің «Салауатты өмір салтының кешенді бағдарламасында» білім бері жүйесінің оқышылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудағы рөлін арттыру қажеттігін айрықша атап көрсеткен [2]. Сондықтанда осы қойылған міндеттерді шешуде салауатты өмір сүруге тәрбиелеудің алатын орны мен рөлі ерекше. Ал ол тәрбиенің құрамдас бөлігі – темекі шегуге, ішкілік ішуге, нашақорлыққа қарсы тәрбие беру.

Жастар мен үлкендерден бастап барлық жастағы топтар бойынша темекіні ұзақ уақыт шеккендер арасындағы өлім темекі шекпейтіндерге қарағанда үш есе артық. Ішімдік ішу, өкінішке орай, тіпті балалық және жасөспірімдік кезеңнен-ақ басталады. Ал қазіргі кезде наша қолданушылардың санының күрт өсуі байқалады. Орта мектеп жасындағы балалардың есірткі заттарын қолдануы жиілеуде.

Темекі шегу, ішімдік ішу, наша қолдану бос уақытын тиімді өткізуге, белсенділік танытуда, дұрыстап тамақтануына және салауатты өмір салтының басқа да жақтарына әсерін тигізеді. Бұл зиянды әдеттер көптеген аурулардың пайда болуына, адам денсаулығына орасан зор зиянқестік әкелетін маңызды факторлар болып табылады. Біздің республикамызда балалар мен жастар арасында ішімдік ішу, темекі шегу, есірткі заттарды қолданудың өршуі себепті зиянды әдеттерден құтылу көкейкесті мәселе болып келеді.

Сондықтанда білім беру ұйымдары алдына мынадай мақсат қойылады – бүгінгі қоғамда белсенді өмірге дайын жас адамның өмірлік ұстанымдарын қалыптастыру үшін қажетті жағдай жасайтын бірыңғай жүйе жасау. Бұл жүйе наша қолдану, спирттік ішімдік ішу және темекі шегудің алдын алуды әлеуметтік-құқықтық құндылықтарға бағыттап тәрбиелеуде және өзін өзі қадірлеуде жауапкершілікті дамытуды басшылыққа алады.

Сонымен салауатты өмір салтына тәрбиелеу - жеке тұлғаға темекі шегуге, ішкілік ішуге және нашақорлыққа қарсы тәрбие беру деп түсінеміз.

Ал салауатты өмір салты түсінігі әлеуметтік пропесте жеке дара адамға, әлеуметтік топқа және жалпы қоғамға зерттеу жүргізуге мүмкіншілік береді. Ол сонымен қатар жеке адамдардың өмір тіршілігінің белгілі жағдайда қалай іске асатынын білуге көмектеседі. Өйткені адамның өмір салты ең алдымен жеке адамның қоғаммен байланысының түрі мен белгілі жағдайдағы ерекшелігіне және оны қоғамдық қатынас жүйесіне тарту әдісіне байланысты. Сондықтан да практикалық мүдде әсерінен адам мен қоғамның арасындағы өзара байланыс қалыптасады.

Салауатты өмір салтын зерделегенде өмірдің жағдайы мен деңгейін және сапасы мен стиліне көңіл бөлмесек, өмір салты туралы тұтас әрі толық мағлұмат ала алмаймыз.

Сонымен, салауатты өмір салты сияқты сан қырлы құбылысты методологиялық зерттеу арқылы қоғам дамуының заңдылықтардан ашып, оның сандық және сапалық қасиеттерін біліп, сол арқылы қоғамымыздың үлгісін (моделін) жасауға болады.

Кез келген жеке адамның өмірі өне бойы белсенді өмір тіршілігінен енжарлыққа, бір іс-әрекеттен екіншісіне ауысып, өзгеріп отырады. Мысалы, қоғамдық еңбектен, күнделікті тұрмыс тіршілігіне, онан демалысқа т.б.

Жеке адамның өмір салты құрылымы тек бір уақыт өлшемімен өлшенетін болғандықтан оның қарапайымдылығы осы мәселені зерттегенде өте маңызды. Себебі ол, біріншіден – жеке адамның өмір салты құрылымының негізгі элементтерін бөліп алуға; екіншіден – осы негізде кез келген жеке адамның өмір салты түрінің сапасын анықтауға; үшіншіден – жеке адамның өмір салтын салыстырып зерттеу арқылы олардың бір-бірінен айырмашылығын білуге болады.

Енді жеке адам туралы және олардың кейбір ерекшеліктері мен қасиеттері туралы айтатын болсақ әуелі оған қысқаша түйнік беруіміз керек. Адам табиғаттағы бірден-бір ақыл-ой иесі, сол себепті олар аңнан осы қасиеті арқылы ажыратылады. Адам еңбек арқылы өздеріне өмірлік қажеттілікті жасап, соның арқасында ойлау және сөйлеу мүмкіншілігіне ие болады. Адамдар тіл арқылы өздерінің сезімін жетілдіріп айналадағы объективті дүниені түсінуге және ұғынуға талпынады. Соның арқасында қоғам құрыш оны тарихи даму жолына түсіреді. Осы кезден бастап адам мен қоғам арасындағы қатынас күннен-күнге күрделеніп, оның аяғы кей уақытта шиеленіске апарып соғуда. Бірақта қоғамсыз адам өмір суре алмайды, сондықтанда адамдардың міндеті - өзі өмір сүріп отырған қоғамның өмір салтын жетілдіріп дамыту арқылы оны өз пайдасына асыру.

Адам туымысында адамдық қасиеттерге ие болып тумайды. Ол қоғамда әлеуменденлеу арқылы қалыптасады. Адамның адам болып қалыптасуында орта, соның ішінде ұсақ әлеуметтік топтар (отбасы, мектеп, ұжым) шешуші орын алады.

Әрбір адам бір тәуліктің ішінде өзінің іс-әрекеті арқылы белгілі бір тіршілік түрін атқарады. Сондықтанда ол оның өмір салтының құрылымы больш табылады. Осы тәуліктің үштен екісі белсенді іс-әрекетке және үштен бірі дене демалысына (ұйқыға) жұмсалады.

Жеке адамның салауатты өмір салты жағдайы, оны өзара байланыстыратын өмір тіршілігінің тәсілі, оның өмір салты, бүкіл қоғамның өмір салтын белгілейтін жағдайдан және әлеуметтік топтың өмір салтын өзара байланыстырудан анағұрлым айырмашылығы бар. Әрине жеке адамның өмір салтын өндіріс тәсіліне және қоғамдық-экономикалық мәнге, табиғи-географиялық жағдайға, өзінің этникалық бірлігіне, сол жеке адам жататын әлеуметтік топтың объективтік жағдайы мен өмір деңгейіне ешқандай бағыныңқы емес деп айтуға болмайды. Мұның бәрі адам өмірінде зор рөл атқарады. Неге десеніз қоғамда өмір сүріп оған тәуелді болмау мүмкін емес. Өйткені жеке адамның өмір тіршілігі түрінің әлеуметтік мәнін қоғамдық-экономикалық жағдай анықтайды. Сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық және басқа да объективті жағдайдың себебіне байланысты қандайда бір жеке адам өзінің өмір салтын сол шеңбердің ішінде іске асырады.

Белгілі бір жеке адамның өмір салтын қалай анықтауға болады?

Егерде бүкіл қоғамның өмір салты өзінің мәні жағынан бір жақты әлеуметтік-экономикалық және басқа да объективті жағдаймен өзара байланыстырылса немесе әлеуметтік топтың өмір салты оның өндіріс жүйесіндегі орнына байланысты, қоғамдық еңбек бөлісі шеңберінде болса, ал жеке адамның өмір салты көп жағдайдың жыйынтығына байланысты. Атап айтқанда мұнда қоғамдық және табиғи жағдайдан басқа оның кәсібі, материалдық жетістігі, ұжым мен отбасының әсері, алған білімі мен тәрбиесі, сонымен қатар оның жеке басының қасиеттері - қажеттілік жиынтығы, мүддесі, қабылеті, құндылық мақсаты, өмірге көзқарасы т.б. болады.

Бәріненде маңыздысы әрбір адам өзінің іс-әрекетінде жеке көріністерінің күшіне байланысты белгілі бір шеңберде белгілі бір өмір салтын осы шеңбердің көлемінде таңдап алады, соған байланысты ол өзінің өмір салты үшін өзі жауапкершілікте болады.

Барлық жағдайдың күрделілігі сол (субъективті және объективті) қандайда бір жеке адамның өмір салтын талдау кезінде тек оның өмір салтын емес сонымен қатар оның өзгеріп жетілуінде ескеру керек.

Адамдар қоғамда топтарға бірігеді, соның нәтижесінде көм үшесі бар үлкен әлеуметтік топтар құрылады. Олар бір-бірімен өзара әртүрлі байланыс жасайды. Адамдардың бірігуінің нәтижесінде ұсақ топтар да пайда болады. Мұның үлкен топтардан айырмашылығы оның барлық мүшелері бір-бірімен бетпе-бет тікелей қатынаста өмір сүреді.

Егерде ұсақ топтар еңбек немесе қоғамдық ұйымдардың арнаулы бөлімі ретінде қалыптасып өмір сүрсе онда адамдардың өзара қатынастарының негізін олардың белгілі бір ортақ әрекеті құрайды. Еңбек ұжымындағы алғашқы бірлік (бригада, цех т.б.) қарапайым ұсақ топ, оның өмір сүруі және дамуы көптеген процестермен сипатталады.

Әлеуметтік ұсақ, немесе номинальдық топтардың қандай болса да, бірінші кезеңде олар қоғам өмірімен байланыста болады және экономикалық, құқықтық, саяси, мәдени, діни т.б. қатынастар негізінде құрылады.

Әлеуметтік топтарды бір-бірінен ажырататын белгілер, олар - жыныстық, жастық, этникалық, территориялық, таптық, кәсіби т.б. айырмашылықтары. Әлеуметтік топтар жалпы алғанда адамдардың қоғамдағы жағдайына, әлеуметтік-экономикалық құрылымдағы орыны мен қызметіне, мүддесі мен құндылық бағытына қарай ажыратылады.

Әлеуметтік топтың өмір салты - ол тек оны құрайтын жеке адамдардың әдеттегі тіршілік әрекеті түрінің жыйынтығы емес, сонымен бірге сол топтың тіршілік түрінің тұтастығын, әлеуметтік топтың қоғамдағы орнының және рөлінің ерекшелігін, оның сапасы мен дәстүрін т.б. анықтайды.

Жеке адамның өмір салтымен салыстырғанда әлеуметтік топтың өмір салты құрылымының күрделілігі – оның тек уақытпен емес кеңістікпен де өлшенетіндігі. Бұл жерде анықтап алатын маңызды нәрсе – осы күрделі құрылымды қоғамның элементтері құрамынан қалай бөлуге және әлеуметтік топтың өмір салтына синтездік көрініс беруге болады.

Адамдар өмір сүру үшін белгілі бір қоғамдық қатынасқа енеді және өндірістік топтарға бірігіп қызмет атқарады. Олар сонымен қатар, саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани, моральдық, құқықтық т.б. қатынаста болады.

Өзінің құрылымы жағынан әлеуметтік топтың, соның ішінде әсіресе жеке адамның өмір салтына қарағанда қоғамның өмір салты әлдеқайда күрделірек. Біріншіден, ол уақытта және кеңістікте өтіп жатқан әлеуметтік топтар мен жеке тұлғаларға тән әртүрлі өмір тіршілігін өзіне қосады. Екіншіден, қоғамның өмір салты әлеуметтік топтардың және жеке тұлғалардың өмір тіршілігінің жиынтығынан өзгеше. Атап айтқанда әлеуметтік топтардың қарама-қарсы күресі немесе өзара ынтымақтастығы, яғни әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани өмір тіршілігінің қоғамдағы біршама тұтастығын көрсетеді.

Бұл жерде әңгіме қоғамдық өмір салтының құрылымының ерекше күрделілігі туралы екені белгілі. Қоғамға тән оның қарапайым өмір салты өзінің құрылымында уақыт жағынан да, кеңістік жағынан да бірнеше есе күрделенеді. Өмір салтының құрылымының өзінен өзі күрделілігіне қоса ол қоғамдық өмір салтының жаңа бір элементі, яғни барлық қоғамның өмір тіршілігінің түрімен белгіленеді.

Қоғамның өмір жағдайы, оның өмір тіршілігін белгілейтін өзіне әр түрлі үш топты біріктіреді, олар - әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-имандылық. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайы барлық қоғамдық өмір салтының мәнін анықтайтын басты шешуші жағдайдың жиынтығы. Осы қоғамдағы өндіріс күшінің даму деңгейімен және қоғамдық-экономикалық құрылыс түрінің үстемдігінің қасиетіне байланысты. Осы соңғысы барлық қоғамның өмір салтының мәнін өзара байланыстырады. Оның әлеуметтік-экономикалық мазмұны оның өмір тіршілігі түрінің мәні. Сонымен қатар бүкіл қоғамның өмір салтын өзара байланыстыратын жағдайдың жиынтығын талдағанда тек әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдаймен шектеліп қоя дұрыс емес.

Сонымен, «салт», «өмір салты», «салауатты өмір салты» және «салауатты өмір салтын тәрбиелеу» ұғымдары жеке тұлғаның салауаттылық өмірін қасиетін тәрбиелеудің құрылымдық бөліктері болып саналады. Сондықтан *салауатты өмір салтына тәрбиелеу* - жеке тұлғаға темекі шегуге, ішкілік ішуге және нашақорлыққа қарсы тәрбие беру деп түсінеміз.

Денсаулық сақтауды іс-жүзіне асу үшін жас ұрпаққа салауаты өмір салтын тәрбиелеудің маңызы ерекше. Сол мақсатта мектепте оқытылатын дене шынықтыру пәндерінің оқу бағдарламаларына сай келетін темекі шегуге қарсы материалдарды пайдалану қажет. Оны дене шынықтыру сабақтарында және сыныптан тыс жұмыстарда жүргізу керек. Сонда ғана ол тәрбиенің әсері мен тиімділігі денсаулықты сақтауда өз нәтижесін берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. “Қазақстан - 2030”. – Алматы: Білім, 1998.
2. Салауатты өмір салтының кешенді бағдарламасы. – Алматы, 1999.
3. Қожахметова К.Ж., Демеуова М.Е. Жалпы білім беретін мектептердің, кәсіптік мектептер мен лицейлердің, колледждердің оқушылары мен жоғары оқу орындары студенттері арасында темекі шегудің, нашақорлықтың, ішімдікке салынудың алдын алуға арналған көпсатылы білім беру бағдарламасы. - Алматы: Раритет, 2003. - 24 б.

АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оралымбетова Г.У., Болусбекова Д.
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Елбасы биылғы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауында «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі, бұл, ең алдымен, білім беру мен денсаулық сақтау», - деп, жеке адам құндылығын арттыруға назар аударғаны баршаға мәлім. Қазіргі кезде кез келген мемлекеттің табысы- оның жер көлемі мен табиғи қорларының көптігінде емес, бәрінен бұрын адам мүмкіндіктерінің сапасына сүйенеді. Ал, елдің адам капиталын көрсететін бірден-бір көрсеткіш ол- білім. Олай болса, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына жастарға білім беріп қана қоймай, олардың қазіргі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында өздігінше шешім қабылдай алатын және оны жүзеге асыра алатын әлеуметтік белсенді, тәрбиелі, шығармашыл, яғни, интеллектуалды үйлесімді маман даярлау міндетін қойып отыр [1].

Бүгінгі білім беру жүйесіндегі өзгерістер, жеке тұлғаға бағытталған оқытуды жүзеге асыру- оқытушының әдістемелік қызметінен көп жаңашылдықты, ізденісті күтеді, кәсіби құзыреттілігі шеңберінің кеңдігін қажет етеді. Оқытушы заман талабына сай жаңа әдістер мен тәсілдерді, студенттермен жұмыс істеудің технологияларын көштен қалмай уақытында оқу үдерісіне ендіріп отырулары қажет. Осыған байланысты әлемдік білім беру кеңістігінде болып жатқан соңғы жаңалықтар мен әдістемелерді пайдалану маңызды болып табылады.

Білім беру үдерісінің негізгі қатысушылары: басшылардың, оқытушылардың, білімгерлердің қайта құрушы іс-әрекетінің тиімділігін өлшеу тәсілдерін, технологияларын және теорияларын меңгерген, елдегі және дүние жүзіндегі білім берудің дамуы туралы біліммен қаруланған мамандары бар білім, шынайы түрде іргелі білім болып саналады. Білім беру адамды дамытуға бағытталған. Ғылымның дамуында туындайтын қарама-қайшылықтар жаңа ғылымды құру құралдары арқылы шешіледі. Осылайша, акмеология ғылымы пайда болды. Б.Г.Ананьев өзінің «Человек как предмет познания» монографиясында акмеологияның адам туралы ғылымдар жүйесіндегі орнын айқындап көрсетті. Ол білім берудің ықпалымен ересек адамның дамуына алғашқылардың бірі болып лонгитюдті зерттеулер ұйымдастырып жүргізді, сонымен бірге білім беру құралдары арқылы ересектер мен балалардың дамуын зерттеді. Бұл іргелі білім берудегі акмеологиялық теорияның құрылуына әкелді.

Акмеологтарға, акмеологиялық білім мен технологияларға деген қажеттілік, қазіргі заманғы әлеуметтік өмірдің барлық саласында пайда болды, сонымен бірге осы салаларға байланысты нақты зерттеулерге деген қажеттілік те пайда болды. Акмеолог-теоретиктер қысқа мерзім ішінде, бір жағынан, көптеген әлеуметтік-тұлғалық жағдайлар мен мәселелерді жалпылай отырып, акмеология мен акмеологиялық қызметтің, мамандардың, әртүрлі саладағы білімнің негізгі бағыттарын құрастыра алды (А.А. Деркач, Е.А. Яблокова және т.б.), ал екінші жағынан, осы мәселені шешудің психологиялық құралдарымен теориялық тұрғыда қаруландыру мақсатында, заманауи, адекватты әдіснамалық принципті – Б.Г. Ананьев ұсынған детерминизм принципін және С.Л. Рубинштейн мен оның шәкірттері құрастырған субъектілік және даму принциптерін атады [2].

Акмеологиялық технологиялар болашақ тұлғаның мінсіз деңгейі мен сапасына нақты көшуді көрсететін, акмеологиялық нысан үлгісінің шеңберінде әзірленген. Бұл модель жеке, алгоритмдер және оның даму әдістерінің қазіргі жағдайы мен болашақтағы жағдайының ажырамастығына тән бақылау тетіктерін күтуді және кері байланыс жұмыс

істеуін қамтиды. Осы ережелердің негізінде акмеологиялық технологиялар әдістер немесе жеке кәсіби деңгей және кәсіби даму жолдары ретінде анықталған.

Акмеологиялық технологиялар түзете және дамыта оқыту – білім алушылардың күрделі проблемалары, жеке басының және даму резервтерін қалпына келтіру, кәсіби ортада табысты бейімдеу кейін еңсеруге акмеологиялық іс-шараларға қасақана бағытталған жүйе болып табылады.

Акмеологиялық технологияларды психологиямен жиі теңестіреді, бірақ олар тек формальді іс-жүргізушілік тұрғысынан жақын. Шынында да, акмеологиялық технологиялар психологиялық әсер болып табылады, яғни, оның арнайы түрі, акмеологиялық әсері деп аталады. Бұл әсер арнайы іскерліктердің субъектісінің әсерімен байланысты. Бірақ олардың принципті айырмашылығы әсер етудің бағыттылығы болып табылады. Акмеологиялық технологиялар бірінші кезекте олардың ізгілікті бағытын ерекшелейді, өйткені, прогрессивті тұлғаны дамытуды жүзеге асыру үшін олар көмектесуге бағытталған, сондықтан көптеген ықпалдардың мәні манипулятивті болып табылады.

Акмеологиялық технологиялар әрқашан жеке бағытталған, нақты адамның тұлғалық-кәсіби дамуы үшін пайдаланылады. Акмеологиялық технологияның басты әдісі ішкі немесе сыртқы әсермен жүзеге асырылатын акмеологиялық ықпал ету болып табылады. Акмеологиялық әсер – бұл интеграцияланған және мақсатты жүзеге асырылатын, жеке тұлғаға немесе топқа, гуманистік мазмұны бар және ең алдымен жеке тұлғаны және топты дамыту үшін бағытталған.

Психологиялық-акмеологиялық қызмет - бұл психологиялық және акмеологиялық құралдар арқылы еңбек ұйымының мамандарының әлеуетін тиімді пайдалану, олардың кәсіби-тұлғалық өсуі мен кәсіби іс-әрекеттегі сәттілік, сол ұйымның жұмысының тиімді жоғарлауын, оның бәсекеге қабілеттілігін дамыту мен кәсіби жетілуін қамтамасыз ететін құрылымдық жүйе.

Мамандардың кәсіби-тұлғалық өсуіне арналған акмеограмманы қалай құру маңызды. Ол үшін келесі өлшемдер қарастырылады:

- тұлғаның күшін бағалау;
- интеллектуалды әлеуеті;
- биологиялық әлеуеті;
- мінез-құлық әлеуеті;
- бағыттылық әлеуеті;
- шығармашылық әлеуеті.

Оқыту және тәрбиелеу акмеологиясы. Акмеология ғылымының әуел бастағы практикалық тұрғыдағы шешетін мәселесі-кәсіби шығармашылықтың шыңына шығуға әзір шеберлерді тәрбиелеу болған. Жасаған істері мен бастамаларында нәтижеге жетуге деген ұмтылыс әр адамда болады. Бабалардан қалған «шығар тауың биік болсын» деген баталы сөзде де осы мән-мағына жатыр. Адамтану саласының педагогика ғылымы мен практикасы үшін аса маңызды басымдылықтары мен стратегиялық бағыттары да осы акмеология болып табылады. Акмеологияның ғылым ретіндегі дамуына белгілі ғалымдар К.А.Абульханова, О.С.Анисимов, С.А.Анисимов, А.А.Бодалев, А.К.Маркова, И.Н.Семенов, А.П.Ситников, Ю.С.Степанов, В.Д.Шадриков, т.б. өз үлестерін қосты [3].

Акмеологияның зерттеу нысаны прогрессивті дамушы ересек тұлға, ең маңыздысы кәсіби іс-әрекеті мен тұлғалық дамуында шыңға жетуі. Олар:

- ересек адамдардың өз бетінше даму заңдылықтары;
- кәсіби шыңға немесе белгілі бір табысқа жету факторлары;
- өзін-өзі тәрбиелеуге, білімін жетілдіруге және өзін-өзі бақылай білуіне үйретуге қызықтыру жолдары;
- кәсіби шеберлік шыңына жету үшін ересек адамдардың өзін-өзі түзету, жетілдіру және ішкі ресурстарын тиімді пайдалана білуге бағыттау;

Акмеологияның зерттеу кең ұғымда адамның индивид, индивидуалдылық, еңбек субъектісі ретінде, сонымен қатар кәсіби және қарым-қатынаста тұлғалық дамудың шыңына жету процесі, заңдылықтары мен механизмінен тұрады.

Психологиялық түзету жұмыстарының ерекшелігі адамның ішкі жан дүниесіне жағымды әсер ету, өзінің жағымды қасиеттерін аша білу, қарым –қатынас үйлесімділігін орнату, сөйлеу мәнерін қалыптастыру, қызықтыру, танымдық процестері, өздеріне қажетті іс-әрекетке итермелеу арқылы жүзеге асады. Мұндай жұмыстарды біз «ағартушылық» деп атаймыз. Мұнда бірнеше акмеологиялық технологиялардың реті ұйымдастырылып жүргізілді.

Тақырыбы: «Бәріміз- біріміз үшін, біріміз-бәріміз үшін»

Мақсаты: Жалпы бұл техниканы жүргізудегі мақсатымыз студенттердің креативтілік терминінің мәнін ашу. Олардың жан-жақты түсінуін анықтау және де осы техниканы жүргізу барысында студенттердің топтық белсенділігін анықтау.

Нұсқауы: Студенттер топпен жұмыс болғандықтан өздерін еркін ұстап, ойларын еркін айтып сабаққа белсенді қатысуы керек. Топпен жұмыс болғандықтан бір-екі адам ғана қатыспай, аудиториядағы бүкіл студенттер қызыға қатысуы керек. Студенттерді үш топқа бөлу қажет, үш сатыдан тұрады.

Біріншісі - сұрақтардан тұратын ұяшықтар сұрақтары 10, 20, 30, 40 баллдарына байланысты жеңіл, әрі қиын болмақ. Бұл сұрақтар пәнге байланысты сұрақтар болады.

Екіншісі - логикалық және жағдаяттардан тұратын техника. Тек пән сұрақтарымен шектелмей, студенттердің пікірін білу үшін және белсенділігін және логикалық ұшқырлыққа байланысты жағдаяттар мен логикалық сұрақтар болмақ.

Үшіншісі - әр топтан топбасшы келіп техника жүргізушінің алдынан жасырын тұрған «маман», «студент», «мұғалім» сөздерін таңдап, алдарына тұрған А4 форматты аққағазға белгілі бір уақыт аралығында топпен жұмыс болғандықтан тобымен сурет ретінде немесе схемалар, сызба-нұсқа арқылы қорғап шығады. Яғни «Креативті маман», «Креативті студент», «Креативті мұғалім» кім екендігін дәлелдеп, дәйекті сөздік қорлары арқылы қорғап шығуы керек. Қорғап шыққан соң әр топ өзінің тобының тақырыбына байланысты 5 минуттық көрініс қою керек.

Құрал жабдықтар : плакат, маркер, аққағаздар, қалам-сап.

Логикалық сұрақтар: Допты лақтырғанда, сол ізбен қайта келу үшін қалай лақтыру керек?

Теңізде қандай тас жоқ?

Үстел үстінде 3 стақан шие тұр оның 1 стақан шиеcін Марат жеп қойды. Үстел үстінде қанша стақан қалды?

Қорытындылай келе, жаңа заман ағымына сай білім саласында жаңа технологияларды қолданудың маңызы зор. Қазіргі таңда білім берудің негізгі талаптарының бірі білімді үздіксіз жетілдіру және оқыту үрдіcін интенсивтендіру болып табылады.

Топтық жұмысты ұйымдастыруда курстан алған білімнің тигізер пайдасы мол болды. Топтық жұмыс арқылы бір-бірімен тез тіл табысып, сабаққа деген қызығушылықтары арта түсті. Бір-бірімен ақылдасып, пікір алмасып, араласып үйренді. Өздерін еркін ұстап, бір-бірін бағалай білді. Тіпті сөздік қорлары дамып қолданысқа мынадай сөздер де енді: «Сен келісесің бе...», «Сен қарсы емессің бе...», «Қалай ойлайсың...» т.б.

Топтық жұмыс мынадай жетістіктерге жеткізетініне көзім анық жетті:

1. Студенттердің оқу және танымдық қабілеттері дамиды.
2. Студенттердің қорқыныш сезімі мен беймазальғы төмендейді
3. Сабақтың уақыты тиімді үлестіріледі.
4. Аудиториядағы психологиялық ахуал жақсарады, жауапкершілік сезімі арта түседі.
5. Берілген білім берік қабылданады, алған білімдерін іс-жүзінде іске асыра алады.
6. Аудиториядағы жұмыс сараланады.

Топпен жұмыс жасау дағдылары кейін біз педагог болған кезде де қажет болады. Себебі күнделікті өмірде біз көбіне топпен жұмыс жасаймыз. Сондықтан өз пікірлерін, көзқарастарын және басқалардың ойларын дәлелдей біледі. Сондықтан топтық жұмыс арқылы өте маңызды мәліметтер айтылады, әрі сабақ қызық өтіледі.

Тақырыбы: «Академиялық даудамай» пікірталасы

Мақсаты: Әр үйренушінің қарастырылған проблема бойынша өзіндік пікір, көзқарасты қабылдауы, бір байлам мен шешімге тоқтауы.

Міндеті: Жүргізуші сабақта қарастырылып жатқан тақырып бойынша кемінде екі шешімі бар проблеманы студенттерге жария қылады. Студенттер топқа бөлініп, қарама-қарсы көзқарастар бойынша екіге бөлініп, өз позицияларын қорғауға дайындалады. Жүргізуші сұрақтар қойып, тақырып талқыланады. Екі топ бір-біріне сұрақтар қойып, жауап беріп, өз ұстанымдарын жақтап, пікірталасқа кіріседі. Соңынан пікірталас тоқтатылып, екі жақ келісім мен мәмілеге келетіндей ортақ шешімді іздестіреді.

Армысыздар құрметті студенттер, бүгінгі пікірталастың жақсы өтуіне ат салысып, белсенділік танытайық. Пікірталастың тақырыбы «Білімді кітаптан алған тиімді ме? Әлде интернеттен ба?». Бұл тақырыпты алған себебіміз, қазіргі таңда бұл мәселе өте өзекті мәселелердің бірі екені белгілі. Пікірталастың ережелерімен таныс болыңыздар.

1. Пікірталаста тұлғаның жеке қасиеттері сыналмай, тек пікірлер, көзқарастар мен пайымдаулар ғана сыналуды тиіс.

2. Пікірталаста басты мақсат жеңу емес- ақиқатқа жету.

3. Басты этикалық ереже: басқа пікірлермен келіспеуге болады, алайда оларды сыйлау керек.

4. Біреу сөйлегенде, оның сөзін бөлуге болмайды.

5. Басқа пікірлермен келіспеушілік болған жағдайда, оларға жалаң түрде баға бергеннен гөрі, олардың мағынасы мен мазмұнын айқындайтын сұрақ қойған орынды.

6. Пікірталаста икемділік пен бейімшілдіктің жоғарғы дәрежесін көрсеткендер жеңіске жетеді.

7. Ақиқатқа жету жолы біреу емес және оның барлығы да тең дәрежелі.

Сұрақтар:

1. Қазіргі уақытта білім көздерін қайдан алған тиімдірек?

2. Интернеттің пайдасы мен зияны?

3. Қазіргі кезде нәліктен кітап оқитындардың саны азайып бара жатыр?

4. Рухани құндылықтарды жетілдіруде кітаптың маңызы.

5. Интернетті дұрыс пайдану үшін не істеу керек?

- Пікірталас өз мақсаттарына жетті ме?

- Пікірталастың ең сәтті жерлері қандай болды?

- Пікірталастың сәтсіз жерлері қандай болды?

- Пікірталас тақырыптан ауып кеткен жоқ па?

- Пікірталасқа барлығымыз да белсенді түрде қатыстық па?

- Пікірталаста бір көзқарас үстемдік жүргізген жоқ па?

- Пікірталаста біз әр уақытта бір-біріміздің пікірімізбен санасып, оны сыйладық па?

Талқылау соңында студенттер өз ойларын эссе немесе басқа да жазбаша түрде жеткізуі керек.

Қорытынды: Пікірталасты қорындылау- оның тиімділігінің айғағы. Сол себепті де пікірталас соңында қатысушылардың қорытынды пікірлеріне тоқталып, проблема шешудің ең тиімді жолдары қысқаша сарапталды. Бұл жерде жүргізуші кейбір пікірлердің осал жақтарына тоқталды. Пікірталастың тақырыбы қазіргі таңда өзекті мәселе. Пікірталаста студенттер өз ой-пікірлерін айтып, талқылап, соңында өз шешімдерін айтты. Пікірталастың мақсаты жеңіске жету емес- ақиқатқа жету болғандықтан, екі топ та соңында дұрыс әрі ортақ бір шешімге келді. Екі топ та заман талабына сай интернет те, кітап та маңызды екенін айтып, көзқарастарын, пікірлерін білдірді. Талқылау соңында

студенттер өз ойларын эссе немесе жазбаша түрде жеткізе білді. Пікірталаста екі жақ та белсенділік танытып, ат салысып қатысты. Пікірталас өте қызық өтті.

Диалогтік әдістің тиімділігі. Сіздерге диалогтан бір мысал келтірейін. Мысалы, мұғалімнің сұрағы: «Дүние жүзінде неше мұхит бар?». Жауабы: 4. Мұғалім: дұрыс. Бұл жетілмеген диалогтың көрінісі. Себебі, біріншіден бұл оқушының назарын аударатындай деңгейде қойылған жоқ. Екіншіден бұл сұраққа сұраққа жауап беретін оқушы немесе осы пәнді жақсы көретін оқушы ғана жауап берді. Оқушы төрт деп жауап бергеннен кейін, мұғалімнің әрекеті «дұрыс» деп ары қарай сұрақты өрбіткен жоқ. Осы тұста сұрақты дұрыс қоя білу- мағызды дағдылардың бірі. Сұрақ қоюдың техникаларын жетік меңгерген жөн. Сұрақ қою техникасының үш түрі бар: түрткі болу, қайта бағыттау, сынақтан өткізу. Жеке тоқталатын болсақ, түрткі болуда оқушыдан дұрыс жауап ала алмаған жағдайда, оларға көмектесу ниетпен дұрыс жол сілтейміз. Түрткі болу техникасын қолдану арқылы оқушылардан сіздер қалай ойлайсыздар? деп сұрақ қойып және өткенді еске түсіру арқылы оқушының ойын түртіп, оқушылардан дұрыс жауап алуға жетелеуіміз керекпіз. Екінші сұрақ қоюдың қайта бағыттау техникасы. Ол қандай техника? Біз бір сұрақты қойғаннан кейін, екі-үш оқушыдан жауап аламыз да, сол жерден сұрақты тоқтатып тастаймыз. Енді осы тұста бір сұрақты бірнеше оқушыға қайта бағыттап, сіз қалай ойлайсыз?, сіздің пікірлеріңіз қандай? ал сіздің пікіріңіз ше? деп бір сұрақты бірнеше оқушыға қойып, еркін диалогқа шақырамыз. Оларды еркін диалогқа шақыру арқылы оқушыларды біздер еркін сөйлеуге, өз ой-пікірін анық айтуға жетелейміз. Үшінші- сынақтан өткізу. Оқушыларды нақты білім алып, білім деңгейінде ойларын ары қарай өрбітуге мүмкіндік береді. Мысалы, сіз осымен келісесіз бе? Бұны басқаша қалай атар едіңіз? Тағы да қандай жолдары бар? деген сынды сұрақты диалогта ары қарай өрбітіп, оқушыларды жоғары деңгейлі оқытуға жетелеу болып табылады [4].

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты- бәсекеге қабілетті маман дайындау. Ізденімпаз оқытушының шығармашылығындағы ерекшелік оның сабақты түрлендіріп, тұлғаның жүрегіне жол таба білуі. Сабақты түрлендіре отырып тұлғадағы өз-өзіне деген сенімділікті, өзара сыйластықты, өзара түсінушілікті қалыптастыру, тұлғаның өз-өзін жетілдіруіне мүмкіндік беру оқытушының құзырындағы үлкен мүмкіндік. Өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімі- педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, тұрақты өзін-өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзиреті. Жаңа формация мұғалімі табысы, біліктері арқылы қалыптасады, дамиды. Нарық жағдайындағы мұғалімге қойылатын талаптар: бәсекеге қабілеттілігі, білім беру сапасының жоғары болуы, кәсіби шеберлігі, әдістемелік жұмыстағы шеберлігі.

Бұл студенттің екі ауқымды контекст аумағында (рухани-моральдік, философиялық, әлеуметтік, экономикалық, саяси, т.б.) оқып-үйреніп, өмірдің көлденең тартқан қандай да болмасын проблемаларын шешуге құзырлы болуы керек дегенді білдіреді. Нәтижеге бағытталу оқу процесінде студентті бірінші орынға шығаруды талап етеді. Ал бұл ұстаным әрбір оқытушыға студенттерді белсендендіретін оқу әдістемелерін қолдануды міндеттейді, өйткені бүгінгі күні оқу процесі бұрынғыдай «үйрету», «оқыту», «беру» сынды етістіктерден құралмай, «ұйымдастыру», «жағдай жасау», «бағыт-бағдар беру» сияқты ұғымдардан тұрады.

Қазіргі таңда педагогикалық шеберлік орталықтарында жоғары оқу орындарындағы болашақ педагог мамандарды даярлауда арнайы бағдарлама енгізілген. Бұл бағдарлама негізі бітіруші курс студенттеріне арналған, бұл өте тиімді. Себебі жоғары оқу орнын бітіргелі отырған жас маман ол мектептен бастап оқушылардың бойында қандай қасиеттерді қалыптастыру керектігі туралы пікір қалыптасады және оған дайын болады [5].

Қорыта айтқанда, технология категориясы үлкен тәжірибелік маңыздылығымен акмеологияда жетекші мәнге ие болады. Акмеологияны ғылым ретінде дамыту акмеологиялық технологиялардың келешегін жасауға және олардың белгілерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Қазір акмеология ғылымында акмеологиялық

технологияларды жасау және оларды әдістемелік қамтамасыз ету мәселелері белсенді түрде өз шешімін табуда. Акмеологиялық технологиялардың бағыттылығы жеке тұлғаны ізгілікті дамытуға негіз бола алады. Акмеологияда өзін-өзі танудың, бағалаудың және дамытудың ізгіліктік технологиялары жасалды және олар табысты қолданылуда. Осыған байланысты, акмеологиялық технологиялар қашан да әрбір білім алушыға бағытталған, олар нақты тұлғаны кәсіби тұрғыда дамыту үшін пайдаланылады. Бұл технологиялардың мәні акмеологиялық ықпал болып табылады. Сондықтан бұл технологиялардың басты әдісі іштей немесе сырттай жүзеге асатын акмеологиялық ықпал болып саналады.

Қазіргі заман жылдам әрі терең өзгерістермен ерекшеленеді. Білім беру жүйесі ауқымды қоғамдық жүйенің бір саласы ретінде өмірде болып жатқан жаңалықтарды есепке ала отырып өз құрылымын өзгертіп отыруы қажет.

Психологиялық акмеологиялық бағыт жеке тұлғаның белсенділігін, қалыптасу жағдайларына жауап іздейтін, белгілі бір нәрсеге ұмтылып, оны керек ететін, тіршілік етуде белсенділік танытатын бағыт. Жаңалықты қабылдап, танып, зерттеу, оны қолдану, жаңалықты қалыптастыру, жүзеге асыру, яғни мазмұны психологиялық түсінікке жақын, қабылдау және қорытындысы ретінде жаңалықты қолдану.

Болашақ мұғалімдердің инновациялық іс-әрекет ету жағдайындағы педагог-психолог жұмысының негізгі мақсаты - мұғалімдердің психологиялық денсаулығын сақтау және нығайту.

Жоғарыда айтылған сапалардан инновациялық жұмыс жағдайындағы психологиялық салауатты болашақ мұғалім тұлғасының сипаттамасы айқындалады: өзін саналы түрде сезіну, басқа адамдарды қабылдау іскерліктері, өз эмоционалдық жағдайларын анықтау, жақсы дамыған рефлексия. Психологиялық зерттеулерге сүйенсек, әрбір адамның кәсіби шеберлігі өз мамандығына бейімделу кезеңінен, мамандықта өзін-өзі өзектендіру кезеңінен, мамандықты еркін меңгерген кезеңнен, мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезеңнен тұрады.

Инновациялық іс-әрекет- педагогикалық еңбектің өнімділігін сапалы өзгертетін оқыту мен тәрбиелеудің жаңа үлгілері мен әдістерін құру үрдісі.

Жаңа қоғам мұғалімі тек кәсіби шеберлігі жоғары адам ғана емес, рухани дамыған, шығармашыл, креативті, мәдениетті, білім құндылығын түсінетін, педагогикалық технологияларды меңгерген, ғылым мен техника жетістіктері негізінде кәсіби даярланған болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» (17.01.2014)
2. Оспанова Б.А., Бейсембаева К.Д. Акмеология. Оқулық А.: 2014
3. Арынбаева Н. Өздігінен білім беруге жетелейтін педагогикалық технологияларды қолдаудың жолдары. Жантану мәселелері № 6. - 2013, 4-6 б.
4. Асхат Әлімов., Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. А.: 2009
5. Ысқақ Г. Білім берудің қазіргі өзекті мәселелері. Жантану мәселелері №3-2017.- 5б.

ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АЙҚЫНДАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Ратаева К.Б.

№7 Бөбекжай-бақша психологы. Тараз қ.

Еліміздің құқықтық-демократиялық қоғам жағдайында дамуы бүгінгі әрбір азаматтың және өскелең ұрпақтың мәдениет пен біліктілігінің жоғары болуын талап етеді. Осыған байланысты қоғамның адам тәрбиесіне қояр талабы да барған сайын күшейіп, оны іске асырудың көзі болып табылатын психикалық нышандар мен оны дамытудың шарттарына деген көзқарас өзгеріп келеді. Соған сай бүгінде білім беру ұғымының өзі өзгеруде және кеңеюде.

Білім беру мектепте, жоғары оқу орнында, тіпті отбасында білім берудің педагогикалық-психологиялық негіздерін меңгерудің мазмұны мен мәні кеңейе түсуде. Жас ерекшелігі психологиясының дамуына Ч. Дарвиннің эволюциялық идеяларының айтарлықтай ықпалы тиді. Олар психикалық дамудың кайнар көздері проблемасына зейін аударды. Психология зерттейтін деректердің рефлексік мәнін түсінудегі психикалық іс-әрекеттің маңызын кернекті орыс ғалымы Я.М. Сеченов те атап көрсетті [1].

Әрбір адамның өмірінде немесе баланың өмірінде, ол әлемнің идеяларынан әлдеқайда кең екенін түсіне бастаған сәтте пайда болады. Баланың өмірге деген көзқарасы өзгере бастайды, өйткені өзін бала ретінде ересектерге ұқсауға мәжбүрлейді. Бірақ өзін ересек деп біле алмайды. Бұл жағдай өтпелі кезең немесе ғылыми-педагогикалық дағдарыс деп аталады. Жеткіншек жастағылардың физиологиялық құрылымда және психоэмоционалдық дамуда түбегейлі қайта өзгеріске ұшырайды. Сондықтан физиологтар осы кезеңде көптеген құбылыстарды баланың нақты мінез-құлқын айқындайтын күрт «гормоналды жарылыспен» байланыстырса, ал психологтар жеткіншектердің психологиялық сипаттамаларын, себептерін анықтау арқылы баланың мазасыздану жеке басының неврозын туғызады, оның жүйкесі мен психикасының бұзылуына алып келеді. Оның себебі, мұғалім мен оқушы арасындағы қатынасының бұзылуы. Жеткіншектік кезең - қиын әрі сыналатын кезең деп саналады. Бұлай айтылуының себебі, осы уақытта болатын көптеген сапалық өзгерістерге байланысты, бұл өзгерістер кейде баланың бұрынғы ерекшеліктерін, қарым-қатынастарын түбірінен өзгертетін сипатта болады [2].

Жеткіншектік кезең - адамның жеке басының дамуы үшін маңызды. Бұл кезең аясында айтарлықтай кеңейіп, оның сипаты өзгереді, саналы мінез-құлық негіздері қалыптасады, моральдық идеялар мен көзқарас қалыптастыруда жалпы бағдар қалыптасады. Мұның бәрі рухани қалыптасу аясында физиологиялық және ақыл-ой дамуының қарама-қайшылықтарымен байланысты. Осылайша, жеткіншек өтпелі, күрделі, қиын, сыни сипатқа ие болады. Сонымен қатар, басқалармен қарым-қатынастардағы реакциялардың жеткіліксіздігі, ересектер аномалия ретінде қабылданатын әрекеттер мен әрекеттердегі сәйкессіздік, әлеуметтік ережелерден ауытқуы және балалардың құндылықтарды бағалауы, өз-өзін бағалауы өзгереді. Жеткіншек жастағы баланың өтпелі кезеңдегі белгілері:

- әр адам оны ересек адам ретінде қабыл алғанын қалауы;
- ересек адамдармен тең қарым-қатынас орнатуы;
- шешімдер қабылдауда тәуелсіздікке ұмтылуы;
- өз талғамдарының, рейтингтерінің, пікірлерінің, мінез-құлқының пайда болуы;
- өз өміріндегі ересектердің араласуымен (оқу, сыртқы келбеті, достық, хобби) [2].

Жеткіншек бала үшін және оның ата-анасы үшін де өте күрделі кезең болып табылады. Өйткені бұл екі тарап бір-біріне толықтай бейімделіп, өнімді қарым-қатынасты

жаңа жолмен қалыптастыруға мәжбүр. Алайда, негізгі жас ерекшеліктерін білу, туындайтын қақтығыстарды шешу ережелері және осы кезеңде жеткіншектермен не болғаны туралы, сондай-ақ егер ата-анасы дәрменсіз болса, кез-келген қиындықты жеңуге көмектесіп және ата-анасына көмектесу арқылы үйлесімді тұлға жасайды.

Жеткіншек - бұл баланың ең қарқынды даму кезеңі болып табылады, ол ең алдымен өзінің жеке басының қызығушылығымен көрінеді. Жеткіншек өзімен ең қызықтыратындықтан, онымен кездесетін психо-физиологиялық өзгерістер ол қарқынды түрде жүргізу арқылы өзін бағалайды. Жеткіншек кезеңдегі балалардың мінез-құлқы - өз пікірін білдіруге ұмтылу, шешімдерін, қоғамдағы орны мен құрдастарының арасында болуды қалайды. Сондықтан, жеткіншектердің өмірінде, олар оқып жүрген сыныбы, спортпен шұғылдану немесе басқа сүйікті іс-шаралар қатысуы өте маңызды. Жеткіншектер құрдастардың арасында достастық пен борыштық сезімін айқын көрсетеді. Олар тезірек құрдастарының мінез-құлық нормалары мен мінез-құлық ережелерін игереді, өз жолдастарының қоғамдық пікірін бағалайды. Бірақ жеткіншектер әрдайым достық, арнамыс пен басқа моральдық ұғымдардың мәнін дұрыс түсінбейді, себебі жеткіншек кезеңдегі балалар өздерінің қателерін емес, басқаладың қатесін сынағанды ұнатады. Жеткіншектік жас кезеңдегі мінез-құлқы туралы сипаттамалары:

- бас тарту әрекеті. Мінез-құлықтың өзгеруі, бұл көбінесе әдеттегі өмір жағдайында күрт өзгереді: отбасының бөлінуі, мектептегі өзгерістер, ата-аналардың ажырасуы.

- қарама-қайшылық. Басқаладың пікіріне қарсы шығу.

- кобальдудағы имитациялық реакция көрінеді. жеткіншектерде ересек адам сияқты жиі имитациялауға айналады, ал кейбір қасиеттері оның идеалдарын таңдандырады.

- өтемдік реакция. Жеткіншектің ең үлкен сәйкессіздікті тапқан аймақтағы табысқа жетуіне байланысты. Осылайша, физикалық әлсіз жеткіншек спорттық жетістіктерге адалдықпен қарайды.

- тәуелсіздіктің реакциясы. Жеткіншектің ересектерге қамқорлықтан босату үшін тәуелсіздікке ұмтылуымен көрінеді. Қолайсыз жағдайларда бұл үйден, мектептен қашып кетуі мүмкін, ата-аналарына, мұғалімдерге қарсы аффективті құбылыстар болуы мүмкін;

Жеткіншек өзін-өзі тануға және өзіндік мінез-құлқымен бейресми топтарға және олардың көшбасшысымен өзара қарым-қатынас жүйесін қалыптастыруға тырысады. Өкінішке орай, өздігінен-топтық қарым-қатынас процесінде жеткіншектердің тұрақты сипатында агрессияға, қатыгездікке, алаңдаушылықты, оқшаулануды арттырады. Жеткіншектер сынға, күлкіге, сөгіс беруге басқалардың алдын қалу ауыр тиеді. Олар өзгелердің жаман пікірлеріне көп алаңдайды. Сондықтан жұмысында сәтсіздікке ұшыраса немесе өзіндік кемістігі бар болса, олар ауыртпалықпен әрекет етеді. Нәтижесінде, олардың көпшілігі ұялшақ, психикалық оқшаулануға бейімділік, шындықты арман әлеміне айналдырады, ал бұл қаражат ерікті емес. Жеке тұлғаның өзін-өзі бағалау деңгейі неғұрлым төмен болса, ол жалғыздықтан зардап шегеді [3].

Қорытындылай келгенде, жеткіншекті кезеңі - адам дамуының маңызды факторы болып табылады. Психологияда жеткіншек жас - 12-ден 17 жасқа дейінгі кезеңді қамтиды. Осы уақыт аралығында бала өсіп, физикалық және психологиялық өзгеріске түсіп, жаңа мүмкіндіктерді иеле отырып, ересек адамдарға ұқсау үшін көбірек дайындалады. Жеткіншекті кезеңі, ең алдымен физикалық өзгерістермен сипатталады, яғни, жеткіншек денесінің пропорциясы, оның бойының ұзындығы мен салмағының өзгеруі диспропорционалды түрде жүзеге асырылады. Ең алдымен ересек адамның мөлшері басына, қолына және аяқтарына жетеді, содан кейін теріге. Бұл ішкі қақтығысты және жеткіншек қабылдамайды. Жеткіншектер көбінесе қорқыныш сезімін сезінеді, өзін-өзі бағалауы өзгеріп отырып, ол қақтығыс жағдайында және депрессияға ұшырауы мүмкін. Оның көз алдында өте сұлу, өте әдемі, батыл, өте қабілетті болуы керек [4].

Жеткіншектер қоғамның өміріне қызығушылықпен қатысады, ал екінші жағынан, жалғыздыққа деген құмарлықты ұстанады. Олар соқыр бағынудан таңдалған көшбасшыға және кез келген билікке қарсы көтеріліс жасауға себепкер болады. Олар өзіншіл және

материалистік, сондай-ақ ұлы идеализмге толы. Олар қатал, бірақ кенеттен ең қарабайыр табиғаттың заңсыздыққа ұшырайды. Кейде басқа адамдарға қатысты мінез-құлқы дөрекі және түсініксіз болып табылады, бірақ олар өздерін өте осал. Олардың көңіл-күйі жарқын оптимизм мен қараңғы пессимизм арасында өзгереді.

Жеткіншектік кезеңдегі балалар қоғамда өз орнын тапқысы келеді. Жеткіншектер өтпелі кезеңдерінде қарым-қатынаста ата-ана, мұлгілімнен гөрі құрбы-құрдастарымен қарым-қатынаста жақын болады. Д.Б. Эльконин бойынша негізгі іс-әрекет құрбы-құрдастармен қарым-қатынастар болып табылады. Бұл кезеңнің негізгі ерекшелігі қоғамда өзінің орнын табу, «мәнділікке ие болу»-құрбы-құрдастар ортасында өзін табу. Құрбы-құрдастар мен қарым-қатынастар мотивінің динамикасы алуан-түрлі:

- құрбы-құрдастармен бірге болу, бірлесе әрекет ету 10-11 жаста;
- ұжымда өзінің орнын табу 12-13 жаста;
- өзіндік ерекшелікті, автономдылыққа деген ұмтылыс 14-15 жаста байқалады.

Жеткіншектер үшін достарының айтқан сөзі ата-анасының сөзінен дұрыс болып көрінеді. Жеткіншек кезеңдегі балалар достарымен қарым-қатынасты тұрақты, әрі мазмұнды орнатқысы келеді. Жеткіншек кезеңдегі балалар өздерін ересектер сияқты ұстап, еркін болуды, өздерінен шешім қабылдап жүруді қалайды. Сонымен қатар кез келген мәселелерде өздігінен шешім қабылдап, әр нәсеге бір ашуланып, агрессияға тез бейім болады.

Қоланылған әдебиеттер:

1. «Жас ерекшелігі және педагогикалық психология»/Ред. басқарған А.В. Петровский. - Алматы, 2009.
2. Крайг Г., Бокум Д. «Психология развития». 9-е изд. - СПб., 2012
3. Маклаков А. Г. «Общая психология», издательство «Питер», 2002г.
4. Основы психологии: Практикум (под ред. Столяренко), «Феникс», 2000г

Аннотация

Бұл мақалада жеткіншек жастағы балалардың даму ерекшеліктері, балалардың мінез - құлқында болатын өзгерістерді түзету, психологиялық таным қасиеттерін дамыту туралы жазылған.

Аннотация

В данной статье описаны особенности развития детей раннего возраста, коррекция изменений в поведении детей, развитие психологических познавательных качеств.

Annotation

This article describes the peculiar properties of the development of teenagers, the correction of changes in the behavior of children, the development of psychological cognitive qualities.

ӘОЖ 159.9

Б 39

ТҮЛҒА ДАМУЫНДА ЭМОЦИЯ МЕН СЕЗІМНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Сматова К.Б., Бекмурзаева А.Т.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Н.Ә.Назарбаев «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты жолдауында барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде озық жүйені құруды жеделдету қажеттігіне меңзейді. Білім беру бағдарламаларының

негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамытуға бағытталуы тиіс. Бұл жас ұрпақты ғылыми-зерттеу саласына және өндірістік-технологиялық ортаға ұтымды түрде кірістіруге көмектесетіндігін атап көрсетті [1].

Тұлғаның қалыптасуында эмоция мен сезімнің өзара байланысы бар. Эмоция мен сезім арасында өзар ұқсастықтар мен айырмашылықтар кездеседі. Эмоция тұлға өмірінде қысқы уақыт аралығында пайда болып жойылады, ал сезім біртіндеп пайда болып ұзақ уақыт көлемінде сақталады. Эмоция тұлға бойында және жануарлар өмірінде де кездеседі. Ал сезімдер жануарларда кездеспейді тек саналы адам баласына тән. Эмоция тұлғаның ішкі сезімдерін анық көрсетуге мүмкіндік береді. Тұлға бойындағы эмоционалды өзгерістерді мимика, понтомимика және жесть арқылы ажырата аламыз.

Тұлға дамуындағы эмоцияның алатын орны әлі күнге дейін толық зерттелмеген. Егерде тұлға өзінің бойындағы басым немесе әлсіз эмоцияларды ажырататын болса, онда өз өмірін бақылауда ұстай алады. Өзінің эмоцияны жағдайын білу біріншіден өзін қабылдауға мүмкіндік береді, ал екіншіден айналасындағы адамдарды таңуда артықшылықтар береді. Тұлға өмірінде пайда болған әр нәрсе эмоционалды тұрғыда бағаланады. Мәселен, жаңа фильмді көрген кезде ол бізге ұнаса жағымды немесе жағымсыз эмоцияларды байқатамыз.

Кейбір жағдайларда адам бойындағы эмоцияны басқару мүмкін емес. Адамның бүкіл жан-толғанысы эмоциялармен араласып кетеді. Мұндай жағдайға қатты ашуланған адамның бейнесін мысал ретінде көрсетуге болады. Ол өзінің бірде-бір іс-әрекетін немесе сөйлеу жылдамдығын басқара алмайды. Ал эмоционалды жағымды күйде болатын болса, онда ол қоршаған ортадан үйлесімділікте болады. Тұлға даму барысында эмоциясын басқаруға машықтандырады. Әр эмоцияның өзіндік мәні мен мағынасы бар, кейбір жағдайларда эмоциялар құрастыруға немесе бұзуға бағытталуы мүмкін. Тек адам ғана өмірлік даму барысында эмоцияларын қай бағытқа арнайтынын шешеді [2].

Жаңа тәжірибені үйрену кезеңінде сезім мен эмоция басым болады. Олар адамды іс-әрекетке талпындырады, оқу, жұмыс және шығармашылықтағы қиындықтарды жеңуге шабыттандырады. Сезім мен эмоциялар тұлғаның мінезіне, белгілі бір өмірлік бағыттарын анықтауда маңызды болып саналады. Сезімдер әлеуметтік немесе қоғамдық мәні бойынша жағымды және жағымсыз болып бөлінеді: мұндай жағдайда жеке және топтық бағалау әруақытта сәйкес келе бермейді, белгілі бір құбылыстар, деректер бізге жағымды көрінеді, жиі оларды қолдаймыз, басқа құбылыстарды жоққа шығарамыз. Осыдан келіп, тұлға өміріндегі кездесетін сезімдері жағымды немесе жағымсыз сипатқа болады. Жағымды қатарға кіретін сезімдерге қанағаттану, қуаныш, бақыт, шаттық, махаббат жатады. Жағымсыз сезімдерге қанағаттанбау, қайғы-қасірет, жек көру, қорқыныш жатады. Күшті сезімдердің қалынан тұлға ерлік істерге бара алады.

Адамның сезімдер жиынтығы жеке немесе көп жақты қасиеттерімен ерекшеленеді. Оған сүйіспеншілік, қуаныш, құрметтеу мен мадақтау, қобалжу және қорқыныш сезімдері кіреді. Адамның сезімдері әрқашанда белгілі бір қоғамдық мәні бар іс-әрекетке бағытталған болып саналады. Сыйлау мен сүйіспеншілік сезімдері адамдарды игі іс-әрекет жасауға итермелейді. Сүйіспеншілік сезімі көп жағдайда белгілі бір іске бағытталады, сонымен қатар нәтижелі болып саналады (отанды сүйу, еңбекті сүйу, адамды сүйу). Адамның сезімдері оның қоршаған дүниеге деген көзқарасынан білінеді, мұнда заттардың өзі нақты бейнеленбейді, бірақ адамдардың сезімдерінен дүниеге деген қарым-қатынасы сипат береді. Сондықтан әрбір тұлғаның сезім толқыныстарына байланысты, оның орны мен ролі көрініс береді. Тұлға үшін тек мәнді, оның материалдық және рухани қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған құбылыстар оған ерекше әсер ете алады. Адамның сезімдерінде оның қоршаған дүниеге қарым-қатынасы, қажеттіліктері, дүниетанымы, көзқарасы мен моралдық қасиеттері бейнеленеді. Біз әрбір адам сезімінің осы қасиеттеріне сай, оның қандай тұлға екендігін айтып бере аламыз [3].

Сезімдерді стеникалық және астеникалық деп екі топқа бөлеміз. Стеникалық сезім дегеніміз адамның белсенділігін арттыратын, күші мен қуатын еселейтін, адамды

жігерлендіретін, сергектікке бағыттайтын сезім. Стеникалық сезім «стиеяос»-грек сөзі, қазақша мағынасы – күш деген ұғымды білдіреді. Оларға ерекше қуаныш, ашу сезімдері жатады. Астеникалық сезім дегеніміз адамның белсенділігін, қуатын азайтатын, адамды тежеп отыратын сезім. Астеникалық сезім «астенос»-грек сөзі, қазақша – әлсіздік мағынасында қолданылады. Мысалы, нәзіктік, қайғы-қасірет, қорқыныш сезімдерін жатқызуға болады. И.П. Павлов эмоцияны инстинктерге жақындатты. Сезімдерді ол бас ми қыртысының жартышарлары қызметі ретінде қарастырды, ал, бұл адамда екінші сигнал жүйесімен байланысты болады. Сезімдер – қоғамдық өмір жағдайында адам дамуының жемісі [3].

Эмоциялардың өзіндік ерекшеліктерін атап өтсек: біріншіден эмоция адамның түрлі органикалық қажеттеріне туып отыратын қысқа ситуациялы көңіл-күй, адам қуанғаннан, қамықаннан көзіне жас алса, не болмаса бір нәрсеге мәз болып, ішек сілесі қатып күлсе, мұндай жағдайда ұзаққа созылмайтындығы белгілі; екіншіден эмоция мәнерлі қозғалыстарда көбірек байқалады; үшіншіден эмоциялардың қызметін лимба жүйкесі мен гипоталамус бөлігі басқарып отырды; төртіншіден эмоциялар жануарларда да кездеседі.

Адам сезімдеріне лайықты көріністер жануарларда кездеспейді. Сезімдердің ерекшеліктері: біріншіден сезімдер адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау қажетінен туатын және біртіндеп дамып отыртын бір сыдырғы тұрақты процесс; екіншіден сезімдерде мәнерлі қозғалыстар жақсы байқалады; үшіншіден сезім ми қабығының жұмысынан көрінеді. Мұнда екінші сигнал жүйесінің басқарушылық ролі күшті болады. Сөз арқылы адам сезімдерінің өрісі кеңіп ауқымды бола түседі. Мәселен, адамдардың интеллектік, эстетикалық, моральдық сезімдерінің қалыптасуына елеулі әсер етеді, соның арқасында сезімдер мен эмоцияларды тәрбиелеуге кең жол ашылады; төртіншіден адамдардың эмоциялары мен сезімдері қоғамдық тарихи сипатта болып отырады [5].

Қорыта келе, сезімдер мен эмоциялардың бір-бірімен тығыз байланысты екенін байқауға болады. Сезімдер ұзақ уақыт көлемінде адам бойында тұрақтайды, ал эмоциялар бір мезеттік болып келеді. Сезімдер мен эмоциялар бір-біріне тығыз байланысты екеніне қарамастан, олардың бір-біріне қарама-қайшы тұстары да көптеп кездесетіндігін байқадық.

Пайдаланылған әдiбеттер тiзiмi

1. Н.Назарбаев «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан халқына жолдауы. Алматы, 2018.
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Фаликман М.В. Психология мотивации и эмоций. Москва, 2006. – 750с.
3. <https://vikidalka.ru/1-116651.html>
4. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. Алматы, 2011. – 216б.
5. Жарықбаев Қ. Жантану. Алматы, 2014. – 694б.

Аннотация

В этой статье рассматриваются значения эмоций и чувств в развитии личности. Существует много видов эмоций и чувств личности, но не одно из них не является универсальным.

Аннотация

Бұл мақалада тұлға дамуындағы эмоция мен сезімнің маңыздылығы сипатталды. Тұлға бойында эмоциялар мен сезімдер көптеп кездеседі, бірақ олар бір-біріне мүлдем ұқсамайды.

Annotation

This article examines the meanings of emotions and feelings in personal development. There are quite a few definitions of emotions and feelings, but none of them is universal.

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ

Томина В.Е., Сейдалиева Г.Ш.

Таразский государственный педагогический университет, г. Тараз

Период обучения в вузе играет очень важную роль в развитии и профессиональном становлении студентов. В этот период происходит ознакомление со спецификой получаемой профессии, приобретение базовых знаний, профессиональных навыков и умений, а также формируется мотивация будущей профессиональной деятельности и ценностное отношение к профессии.

Спецификой профессиональной психологической подготовки определяются особенности личностного развития и профессионального становления студентов-психологов. Многие исследователи отмечают сложный, противоречивый характер профессионального становления психологов в период обучения в вузе. «Причины сложного, противоречивого характера профессионального становления студентов-психологов коренятся как во внешней среде, так и во внутреннем плане личности как субъекта профессионального становления. Представления об учебе и профессии не взаимосвязаны между собой. Образ профессионала размыт, ориентирован на внешнюю оценку деятельности, наполнен сочетаниями знаний о качествах психолога» [1]. Студенты рассматривают профессиональную самореализацию психолога как изменение, совершенствование себя и других людей в процессе психологического воздействия. Это обусловлено тем, что «они ориентированы преимущественно на мифологизированные представления о психологии и психологах, на активное «внесение психологии в жизнь» [1, с.20]. Такой «подход сопровождается в целом завышенной самооценкой своих профессиональных умений, хотя при этом образ «Я» далек от образа профессионала и не входит в структуру профессионального самосознания» [2]. Работа будущего специалиста психолога требует многосторонних и многочисленных знаний о человеке, «которые предполагают разные научные объяснения одних и тех же психологических явлений, выходящих за пределы общенаучной логики» [3]. «Субъектная отнесенность получаемых знаний при этом очень высока, так как студент-психолог может отнести их и к собственной личности, так и к другому человеку» [4]. «Студент в период обучения в вузе сориентирован на взаимодействие с другими людьми, на применение разработанных технологий в психологии» [5].

Однако в силу преобладания теоретического компонента подготовки, динамичности и вариабельности социального контекста, студент-психолог сталкивается с тем, что:

1) применение большей части полученных знаний, умений и навыков в вузе ограничено в профессиональной деятельности;

2) технологии взаимодействия осваиваются и формируются на основе теории, опыта и собственной интуиции.

«Трудности профессионального становления студентов-психологов проявляются в недостаточности знаний в когнитивных, самооценочных, коммуникативных, информационно-инновационных компетенциях» [6].

К трудностям когнитивного компонента можно отнести:

- неразвитость профессионального мышления;
- неадекватное понимание миссии психолога;
- несоответствие образа клиента смыслу профессии.

К самооценочным:

- чувство неудовлетворенности собой, недостаточное соответствие своего «Я» в профессии;

- зависимость от мнения преподавателя.

К коммуникативной:

- не умение работать в команде, коллективе;

- не умение избегать и конструктивно разрешать конфликтные ситуации в процессе профессиональной деятельности;

- не развитая эмпатия.

К информационно-инновационной:

- неумение работать с различными источниками информации, информационными ресурсами и технологиями;

- не способность к инновационной деятельности.

При подготовке студентов к профессиональной деятельности, на практических занятиях, нужно больше использовать психологические ситуации для того, чтобы будущий психолог осваивал навыки коммуникации и другие компетенции. В период обучения в вузе у студентов-психологов должны формироваться общительность, экспрессивность, опыт общения, способность к самообразованию и другие личностные качества.

Наиболее важными индивидуально-личностными качествами, способствующими процессу самореализации с учетом требований профессии «Психолог», могут быть:

—коммуникативные (умение наладить контакт и взаимодействие на вербальном и эмпатийном уровне);

—эмоционально-волевые (эмпатия, эмоциональная устойчивость, устойчивость к стрессовым ситуациям);

—интеллектуально-смысловые (уровень интеллекта, эрудиция, развитое мышление, креативность);

—мотивационно-познавательные (самооценка, мотивация, инициативность, стремление к саморазвитию и самореализации);

—морально-нравственные (ответственность, открытость, тактичность).

Одной из важнейших способностей, которую должен приобрести студент в процессе обучения в вузе, — это «способность к самообразованию, которая окажет влияние на его профессиональное становление и дальнейший профессиональный рост. Приобретаемые знания, умения и навыки выступают для студента уже в качестве средств будущей профессиональной деятельности» [6,с.34], но как показывает опыт, «студенты заканчивают обучение с чувством неудовлетворенности собой и значимо отличаются от профессионально-успешных психологов по мотивационным, интеллектуальным и личностным характеристикам» [3,с.28].

Таким образом, сложный, противоречивый характер профессионального становления студентов-психологов является основой профессионального развития. И в процессе профессионального обучения важна организация деятельности студентов, где профессиональная подготовка студентов должна заключаться не только в формировании теоретического мышления, но и в формировании профессиональной готовности, направленной на активный профессиональный рост и развитие в условиях современного общества.

Список использованной литературы

1. Варфоломеева Т.П. Динамика учебно-профессиональных установок студентов-психологов в процессе профессиональной подготовки в вузе, Самара, 2004. – 230 с.
2. Григорович Л.А. Введение в профессию «психолог»: учеб. пособ. – М.: Гардарика, 2004. – 192 с.
3. Любимова Г.Ю. «Внутренняя картина» процесса профессионального становления психологов// Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 2001. – № 4. – С. 57-66.

4. <https://ami.im/sbornik/MNPK-154-2.pdf>

5. Лисова Е.Н. особенности профессионального становления студентов-психологов// КиберЛенинка:<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-professionalnogo-stanovleniya-studentov-psihologov>

6. <http://sn-spp.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/09/014puchkova.pdf>

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы профессионального развития студента, формирование его готовности к будущей профессиональной деятельности и основные компетенции.

Аннотация

Мақалада студенттің кәсіби дамуы, оның болашақ кәсіби қызметке дайындығын қалыптастыру және негізгі құзыретіліктері туралы мәселе қарастырылады.

Annotation

In the article questions of professional development of the student, formation of his readiness for the future professional activity and basic competences are considered.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР

УДК 374.0098

ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ ЁШ ТОМОШАБИНЛАР ТЕАТРИНИНГ АНЪАНАВИЙ ЁНДАШУВЛАР

Ахимбетова Г.

**Қорақалпоқ халқ бахшиси,
Ўзбекистон санъат ва маданият институти Нукус филиалининг доценти,
Ўзбекистан**

Ёшлар театри доим ўз устида ишлаш тарафдорига айланиши, шу орқали ёш авлоднинг тарбияси ва маданиятига таъсир этиши лозим. Республикамизда фаолият юритаётган Ёш томошабинлар театрларининг ҳамиша ҳам ўзини оқлай олмаслиги, ҳануз репертуарни шакллантириш борасида хатоликларга, муаммоларга дуч келаётгани ачинарли ҳол. Кимдир бу ҳолатни режиссёрларга тўнкаса, кимдир драматургияни ривожланмаётгани билан ҳаспўшлайди. Бунда аслида бутун театр жамоаси барабар айбдор ҳисобланади. Театрларга эса бутун давлат, бутун санъат аҳли ёрдам бермоғи лозим. Драматургияга адабиётнинг кўмағи керак. Режиссура эса театрнинг ўзи дунёга келтирадиган ва тарбиялайдиган “фарзанд”дир.

Мустақиллик йилларининг аввалида театрда айнан ижодкорлар тендеми юзасидан қатор ютуқларга эришилди. Айнан маҳаллий драматург, режиссёрнинг ижодий уйғунлиги остида ажойиб спектакллар дунёга кела бошлади. Лекин бу ажойиб анъана кейинчалик анча суствлашди. Ижодий изланишлар алангаси сўна бошлади. Театрни бадий пухта асарлар билан таъминлаб турган К.Раҳмонов, С.Жумағулов, Қ.Матмуродов, П.Айтмуратов ёшлар театридан узоклашдилар. Театр репертуари кўпроқ бадий савияси шубҳа уйғотадиган таржима асарлар билан тўлдирилди, устига устак, улар асосида сахналаштирилган спектакллар режиссураси ва сахна безаклари ночор аҳволда бўлди.

Театр жамоасининг томошабинларга тортиқ қилган спектаклларининг бадий даражаси тушиб кетганлиги, ижодий муҳитнинг ёмонлашгани, интизомнинг бўшашиб кетгани очик-ойдин айтиладиган бўлиб қолди. Кўп йиллар давомида турли ташкилотлардан қарзга ботган театр жамоасида молиявий ночорлик таъсирида муҳит портлаш даражасига келиб қолган, актёрлар ижоддан совиган. Ёшлар театрига кўп йиллар давомида Республика кинофикацияси, радио ва телевидениеда раҳбар вазифаларда ишлаган Масуаддин Эшонов тайинлангач, ишлар юришиб кетди. Янги раҳбар ишни, авваламбор, театрда ижодий ва меҳнат интизомини мустаҳкамлашдан бошлади. Сўнг театрнинг истиқболини ўйлаб, томошабинлар билан алоқасини мустаҳкамлайдиган репертуарни тузиш, биринчи навбатда, уни маҳаллий драматургларнинг янги замонавий ва тарихий мавзулардаги асарлари билан бойитишга эътибор берди. Натижада 2001 йил мавсумида театр мухлислари ёш томошабинлар театри актёрлари ижросида маҳаллий драматурглардан Ж.Хўжановнинг “Ботир ҳақида эртак”, Х.Холмуратовнинг “Жазо”, А.Султоновнинг “Ноҳакдан тўкилган қон” ва ниҳоят, драматург Н.Ўталиевнинг тарихий мавзуда ёзилган “Султон Жалолиддин Мангуберди” асарлари асосида сахналаштирилган тўртта янги спектаклларни кўришга муваффақ бўлишди. Маҳаллий ёш ва тажрибали қаламкашларнинг бу спектакллари жанр ва мавзу жиҳатидан хилма-хил бўлиб, театр сахнасига ғаройиботларга бой эртак қаҳрамонлари билан бирга қорақалпоқ ва ўзбек халқларининг ўтмишидан ҳикоя қилувчи мард ва олижаноб қаҳрамонлар кириб келди, айни чоғда ҳозирги кун ташвишлари, муаммолари ҳам ёритилдики, бу томошабинлар ва мутахассисларнинг диққатини жалб қилди. Режиссёрлар Б.Ўтабоев, Х.Холмуратова,

А.Ўталиевлар муаллифлар дастхатига шикаст етказмаган ҳолда актёрлар имкониятини очадиган, бадийлик талабига жавоб берадиган ихчам спектакллар яратишга эришганлар.

Замонавий мавзуда ёзилган “Жазо” драмасининг муаллифи ҳам, режиссёри Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтининг олий режиссёрлик курсини тамомлаган иқтидорли актёр Хидирбой Холмурат эди.

Асар қаҳрамони Сейдан соқов ва қар, лекин табиат унга соф виждон ва ажойиб қалб ато қилган. Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган артист Д.Кеднимжаев қаҳрамоннинг дарду аламлари, ички туғёнларини хатти-ҳаракатлар, юз ифодалари, нидолар орқали ифодалашга ҳаракат қилади. Сейдан спектаклда бамисоли ҳақиқат ва адолат тимсолидир. У ноҳадан қамалган Болтабек оғани (артист Ж.Абдимов) ҳурмат қилади, ҳашаматли, данғиллама иморат қуриш учун кўшниси, ўз аравасини зўрға тортиб юрган Нуржанга зуғум ўтказган бойваччалар Туласан (артистка Т.Сарибаева) ва Маденпар (артист Н.Айбатов)нинг ёвузликларидан нафратланади, уйига ўт қўйган айнан Маденпарнинг ўғли Асан (артист С.Арзиев) эканлигини фош қилишда ёрдам беради. Қалби пок, меҳроқибатли, севишган Нуржан ва Бийбинозларнинг бахти учун қурашадиган, улар учрашувидан хурсанд бўлиб, ич-ичидан севинадиган Сейдан образи Қорақалпоқ театрида ҳам янгилик дейиш мумкин. Қорақалпоқ драматургиясида XX аср бошларида қатағонга учраган шахслар ҳаётини ёритишга биринчилардан бўлиб ёзувчи А.Султонов қўл урди ва унинг Ёш томошабинлар театрида саҳналаштирилган “Ноҳадан тўкилган қон” драмаси жамоатчилик эътиборини қозонди. Ушбу асар Тошкентда “Сарҳисоб - XX” танловида кўрсатилди.

Шу тариқа, мустақиллик йилларида миллатга хос анъаналар, буюк қорақалпоқ театр ижодкорларига хос ғайрат, шижоат билан Ёш томошабинлар театри ўзининг нуфузини белгилай бошлади.

К. Раҳмонов, Т. Сейтжанов, П.Тлегеновлар бошлаган хайрли ишни ёш драматурглардан Г. Турсунова, А. Ўтепберганов, К. Қурбонова, Э. Собиров, П. Айтмуратов, Ж. Хўжанов, Қ. Матмуратов, С. Жумагулов, К. Мусаев, М. Хўжановалар давом эттирдилар. Театр жамоасининг сўнгги ўн икки йиллик фаолиятига назар ташласак театр раҳбарларининг маҳаллий драматургларга эътиборидан кўзимиз қувонади.

Театрнинг адабий эмакдоши Г.Турсунованинг “Тентак маймун”, К.Қурбонованинг “Ҳазил даркор”, И.Айбатовнинг “Афсона”, “Дангасанинг найранглари”, Э.Собировнинг “Қўпол кўчқор”, Ж.Хўжановнинг “Мардлик билан ёвузлик”, П.Айтмуратовнинг “Шайтоннинг ноласи”, “Суюнчи”, К.Раҳмоновнинг “Аёл қисмати”, “Икки эрга бир хотин”, Б.Жапақов ва Г.Сейтимовааларнинг “Тўзал ёшлигим”, К.Мусаевнинг “Баркамол авлод”, М.Хўжанованинг “Паризоднинг ташвиши” каби спектакллар ёш томошабинлар театри ижодий жамоасининг сўнгги йилларда қорақалпоқ драматурглари пьесалари асосида яратилган саҳна асарлари ҳисобланади.

Мазкур театр репертуарини ҳам кўздан кечириш давомида томошалар спектакллар, концерт дастурлари, кулгу ва юмор кечаларига бўлинишига гувоҳ бўламиз.

Асосий ўринни эса спектакллар эгаллайди. 1991-2016 йиллар давомида театрда 100 дан зиёд спектакль саҳналаштирилди. Мана шу спектаклларнинг 12 таси ўзбек драматургияси намуналари бўлса, 14 таси жаҳон драматургияси намуналаридир. Қолган 70 дан зиёд спектакл айнан қорақалпоқ драматургиясининг бисотидан. Демак, бу театрда ҳам миллий драматургиянинг бевосита шаклланаётганига гувоҳ бўлиш мумкин. Миллий драматургиянинг ривож, шубҳасиз, миллий колорит ифодасини белгилайди. Чунки драматург миллатга хос муаммоларга мурожаат этган ҳолда мавзу танлайди, мана шу мавзунини содир бўлиш жойлари айнан миллий ҳудуд, асар миллий қаҳрамонлар, миллий характерлар орқали сайқал топади, миллий куй ва кўшиқлар орқали таъсир кучини оширади. Қарабсизки, спектакллар миллий колорит тарғиботини таъсирли воситасига айланади. Миллий дунёқараши шаклланган миллатни ҳеч қачон енгиб бўлмайди.

Сапар Хўжаниёзов номидаги Қорақалпоқ ёш томошабинлар театри ижодий жамоаси кўплаб Республика ва халқаро муносабатларда ҳам фаол. Масалан, Миср Араб

Республикасида ўтказилган анъанавий Халқаро театр фестивалининг мунтазам иштирок этади.

Сўнгги йилларда элликдан зиёд мамлакат вакиллари иштирок этган бу фестивалда қорақалпоғистонлик ижодкорлар ўз санъатларини намойиш этдилар.

– Томошаларимизни ҳайъат аъзолари ва санъат ихлосмандлари катта қизиқиш билан кутиб олдилар, – дейди театр бош режиссори Ирзамурат Айтбоев. – Таниқли драматург Кенесбой Раҳмонов асари асосида сахналаштирилган "Тўққиз вайсақи ва бир чийилдоқ" асари томошабинларда катта таассурот қолдирди.

Театр жамоасининг 2009-2010 йилларда сахналаштирган Р. Ёриевнинг “Фермер Нурим ота хангомаси” “Сени куйлаймиз замондош” I республика танловининг талабларига мос спектакл сифатида эътироф этилган.

Муаллиф асарнинг жанрини сатирик драма деб белгилаган. Асар ҳажми жиҳатидан қисқа, мўжаз бўлсада, унда кўтарилган муаммо ва унинг бадий ечими пухта ўйланган, сахнабоп, ишлайман деган, ижод қиламан деган актёр ва актрисага ўз маҳоратини намойиш қилиш имкониятини беради.

Драма ва у асосида ёш томошабинлар театри ижодий жамоасининг меҳнат маҳсули бўлган спектаклда жами икки киши қатнашади. Фермер Нурим бобо ва унинг кампири Мағфират момо. Асардаги Асардаги воқеалар классицизмнинг қонун-қоидалари асосида яратилган, дейиш мумкин. Воқеалар бир жойда, бир кунда ва қисқа вақт ичида ниҳоясига етади. [1]

Умуман олганда, театр жамоасининг сўнгги йиллардаги изланишлари айнан миллатнинг тарихини, анъаналарини, миллий ютуқларини, эртанги кунга ишончини, орзу-умидларини тараннум этишдек эзгу натижаларни тақазо этмоқда.

“Ёшларни тўғри йўлга бошлашда панд-насихат билан кифояланиб бўлмайди. Эзгуликни, юртпарварликни, инсоний фазилатларни камол топтиришга хизмат қиладиган амалий ишлар қилиш керак. Ана шундай амалий тарбия омилларидан бири театрdir. Театр давр билан ҳамнафас яшаётган, ҳаёт синовларида тобланган фидойи инсонлар ҳақида ҳикоя қилувчи асарларни сахнага олиб чиқиши зарур” [2. Б.152].

Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг бу фикрлари ўзбек театр санъати ривожига янги босқични бошлаб берди.

Мамлакатимиздаги театрлар сахна санъатининг деярли барча илғор йўналишини қамраб олган.

Мустақилликнинг илк йилларида театрлар биноси эскирган, маошу қалам ҳақи кескин камайган, оддий декорация яшаш ҳам катта муаммога айланганди, – дейди Санъатшунослик фанлари номзоди, доцент Омонулла Ризаев [3]. – Собиқ тузум мафқураси қолипига солинган спектакллар сахнадан тушиши ва репертуарлар бўшаб қолиши оқибатида ўзбек театрининг мавжуд салоҳиятини йўқотиб қўйиш хавфи юзага келганди. Шундай мураккаб вазиятда Биринчи Президентимиз Ислом Каримов раҳнамолигида театр санъати изчил қўллаб-қувватланди: 1992йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ўзбек театрининг макоми белгиланди. 1995йил 20октябрда давлатимиз раҳбарининг “Ўзбекистонда театр ва мусиқа санъатини янада ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони қабул қилинди.

Ўтган йиллар давомида Ўзбекистонда, бошқа кўплаб давлатларда бўлганидек, труппалар тарқаб кетмади. Аксинча, Сурхондарё вилоят кўғирчоқ театри, “Дийдор” театр-студияси каби янги театрлар ташкил этилди. Ўзбек Миллий академик драма, Ўзбекистон академик рус драма театрлари, Андижон, Самарқанд, Хоразм, Жиззах вилоятлари, Қорақалпоғистон драма театрлари ва Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон давлат академик катта театри бинолари тубдан таъмирланди. Бухоро, вилоятидаги мусикали драма театри, Андижон вилояти кўғирчоқ театри биноси янгидан барпо этилди.

Истиқлол йилларида “Биз киммиз, кимларнинг авлодларимиз” ғояси билан йўғрилган қатор янги спектакллар яратилди. Илк бор Амир Темур, Бухорий, Фарғоний, Термизий,

янги талқиндаги Алишер Навоий, Абу Али ибн Сино, Бобур образлари сахнага чиқди. Бу, аввало, халқимизнинг миллий ғурури, қадди ва қадрини тиклашга, юксалтиришга хизмат қилди.

Маълум вақт ўтиб, театрларнинг ахволи ўнгланиб, халқимиз турмуш шароити, онгу тафаккури ўзгарди. Томошабинлар театрларга юксак савиядаги асарлар эҳтиёжи билан қайта бошлади. Глобаллашув шароитида шунга муносиб маънавий озуқа топиб бериш, томошабинлар савияси ва маданиятини юксалтириш ғоят муҳимдир.

Мамлакатимиздаги 37 та профессионал театрларнинг 10 таси кўғирчоқ театрлари, 2 таси ёшлар, 2 таси ёш томошабинлар театрлари ҳамда катталар театрларида ҳам болалар учун асарлар сахналаштирилаётганини эътиборга олсак, театрнинг болалар ва ёшлар ҳаётида ҳам муҳим ўрин эгаллаганлиги ўз тасдиғини топади.

"Қачонки миллий маданиятимизнинг узвий қисми бўлган театр санъати хусусида сўз борар экан, буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудийнинг "Театр – бу ибратхонадур", деб айтган фикрини эслаш ўринлидир"[4], деб ёзилади "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарида.

Дарҳақиқат, театр санъати халқнинг маданий, маънавий тараққиётининг узвий қисми ҳисобланади. Театр миллий қадриятлар, урф-одатлар, байрам ва маросимларни авлоддан-авлодга ўтиб, шаклланиб, сайқалланиб келиши, халқнинг тафаккурини теранлаштиришда ибрат мактаби вазифасини ўтайди.

Қорақалпоғистон Республикаси театрлари мисолида бу санъатнинг пайдо бўлишидан то бугунга қадар босиб ўтган йўлини таҳлил қилиш давомида, миллий рангдорлик, миллатга хос бўлган хусусиятларни асраб-авайлаш, кадрлаш, айнан, театр санъатида уни юксакка кўтариш лозимлиги ўз тасдиғини топди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти айтганидек, "Сахна санъатининг одамларга нафақат завқ-шавқ баҳш этиши, айна вақтда миллий ғурур, миллий ифтихор манбаи, қудратли тарбия воситаси ҳам бўла олиши – бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир" [5]. Демак, театр санъати халқ маънавиятини юксалтириш, унинг қалби ва руҳини поклаш борасида беқиёс воситадир. Агар миллатнинг энг муқаддас аъъаналари ва ўзига хослиги театрга сингдирилса шубҳасиз, бу томошабин учун чексиз маънавий озуқа улашади. Бундай озуқа билан тўйинган халқни эса ҳеч ким ва ҳеч қачон енга олмайди.

Хулоса ўрнида айтиладиган бўлсак, Қорақалпоқ театрларининг умуммикёсда қуйидаги хусусиятлари яққол ажралиб туради.

– театрларда спектакл, концерт, кулгу ва юмор томошалари ва театрлаштирилган дастурлар сахналаштирилади;

– театрлар репертуари томошалари мактабгача таълим муассасаси болаларидан тортиб, энг нуруний отахонлар-онахонларгача бўлган томошабинларни қамраб олади.

– репертуардаги спектаклларда мутлақо ранг баранглик кўзга ташланади. Улар қорақалпоқ, ўзбек ва жаҳон драматургияси ҳамда адабиёти намуналари ҳисобланади. Театрларда қорақалпоқ миллий драматургияси асосий ўринни эгаллайди.

– томошалар қорақалпоқ, ўзбек ва рус тилларида тайёрланади;

– театрлар бутун Республика миқёсида ўз тарғибот ва гастрол сафарлари тизимини муносиб йўлга қўйган;

– театрларда рўй бераётган муҳим янгиликлар, премьералар, спектакл намойишлари ва театр дастурларини қамраб олувчи мақола, ахборот ва эфирлар Қорақалпоғистон телевидениеси "Кинотеатр", "Маданият ва маърифат" телеканаллари, Қорақалпоғистон матбуоти: газета ва журналлари, "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси, "Театр", "Санъат", "Шарқ юлдузи" журналларида мунтазам акс эттирилиб келинмоқда.

– театрда актёрлар, режиссёрлар ва техник ижодкорлар сафида мусиқали драма жанрига хос хонандалар, бастакорлар, оркестр, раққос ва раққосалар, балетмейстерлар иштирок этадилар;

– спектакллар декорациялари асосан Қорақалпоғистон Республикасининг маҳаллий аҳолисига хос, улар учун табиий бўлган шароит нуқтаи назаридан ишлаб чиқилади.

Умуман, театрнинг қатор хусусиятларини санаш мумкин. Муҳими, камтарона фаолиятида кўплаб ютуқларга эришган, томошабинлар муҳаббатини қозонган театр жамоаси бундан сўнг ҳам миллатнинг ўзига хос рангдорлигини, колоритини, миллий урф-одат ва анъаналарини ривожлантиргани ҳолда катта марраларни забт этади.

Театрнинг эндиликдаги тараққиёти ва ишлаш жараёни юзасидан қуйидаги босқичли кичик тадқиқот, таклиф ва стратегик масалалар илова қилинади

Фойдаланган адабиётлар:

1. Алиева Н. Санъат – менинг ҳаётим – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт васанъат нашриёти, 1975.
2. Баяндиев Т. “Қорақалпоқ театри тарихи” Т.: ЎзДСМИ 2011 й. 152-бет
3. Бехбудий М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2006
4. Станиславский К.С. Актёрнинг ўз устида ишлаши. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
5. Электрон ресурс: Умид Ёқубов. “Саҳна залдан баланд.” www.uza.uz 2014.

Аннотация

Театр рухани айна. Шынында да, театр мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады, ол шынайы оқу орны болып табылады. Ең алдымен, бұл ұлт тағдырын, адам өмірін, ұлттық алаңдаушылық пен қуанышты көрсетеді.

Түйінді сөздер. Театр өнері, өнімділік, ұлттық түс, режиссер, әшекейлеу, музыка, тарихи элементтер, халық әні, ауызша халық өнері, драма, опера, балет, музыкалық драма.

Аннотация

Театр - зеркало духовности. Действительно, театр это неотъемлемая часть культуры, являющейся подлинным учебным заведением. Прежде всего это отражает судьбу нации, человеческую жизнь, национальную тревогу и радость.

Ключевые слова. Театральное искусство, спектакль, национальный колорит, режиссёр, декорация, музыка, исторические элементы, народная песня, устное народное творчество.

Annotation

Theater is a mirror of spirituality. The theater, which is an integral part of culture, is a genuine educational institution. First of all it reflects the fate of the nation, human life, national anxiety and joy.

Key words. Theatrical art, performance, national color, director, decoration, music, historical elements, folk song, oral folk art.

УДК 811.111-26

NOTES ON SOME TECHNIQUES OF TEACHING TERMS

Бекжанова А.М.

**Преподаватель кафедры социально-гуманитарные искусствоведении
Нукусский филиал государственного института
искусств и культуры Узбекистана**

It is well known that English is increasingly becoming the international language of technology, business and communication and that it has thus become crucial for those seeking academic or professional development to gain a good command of this language in all its important aspects, with reading being probably the most important skill in terms of acquiring new knowledge. Lexis is one of the most important elements to be considered when discussing English language teaching as the many intricacies and subtleties forming up vocabulary can

constitute an important barrier in front of effective and correct acquisition. It has often been pointed out that a major obstacle to comprehending texts in their disciplines for technical students of English is technical vocabulary as it would be expected (highly specialized words usually used only by specialists and which are as a rule taken care of by the subject teachers), or general vocabulary which is usually acquired by the time students reach college, but a third intermediate lexical proportion of scientific and technological texts and known as *sub-technical, semi-technical or nontechnical vocabulary*. This consists of items of vocabulary from normal English operating within a science context. The aim of this dissertation is to investigate teaching technical words in English the extent to which this vocabulary is semantically and stylistically distinct from the same vocabulary but in a general English context, and then to outline the translation difficulties that Romanian business students technicians and engineers and also computer programmers with these the terms; in other words we shall try to establish the degree of semantic overlap that exists between English and Uzbek as regards this vocabulary.

A very detailed theoretical presentation of what sub-technical vocabulary is, as seen through the various conclusions of those that have studied it along time is given by scientists. Besides the differences existing in the labeling of this special range of words existing between the fully technical and the general English, some researchers preferring the term *sub technical* others using *nontechnical* and still others using *semi-technical*, the problem is further complicated by the existence of different definitions.

We investigate the degree of lexical and conceptual overlap between the sub-technical vocabulary of technology in English, the focus of our research being the creation of reading and lexical materials as follows:

-to train university students to read English prose for specific purposes. The sub-technical vocabulary he refers to is formed;

- mainly of Latinate words that form part of the vocabulary of general educated usage;

-referring to linguists whom we acknowledge as the first to use the term sub-technical;

-Sub-technical vocabulary as “context-independent words which occur with high frequency across disciplines”. This definition applies to those words that have the same meaning in several scientific or technical disciplines. Then they go on to say: “To these words we have added those “common” words that occur with special meanings in specific scientific and technical fields. Together, the two sets of words make up the English sub-technical vocabulary.”

The extent to which this overlap or rather the lack of it can facilitate or, on the contrary, adversely affect comprehension and act as a barrier to acquisition of knowledge. The study comprises an empirical investigation of the problems which students of technology are likely to encounter in reading technological texts and it should be conducted using a de-contextualised word-level exercise, students should be asked to translate a set of words from English into Uzbek or Russian and then to make up sentences using these words. The list of sub –technical lexical items used for the test was partly drawn from frequency list of positive key words and partly made up based on our own intuition and teaching experience; this latter part includes words such as motor vehicle, accreditation, automatic section, abrasive, damage repairs, range, aloud, base, barrel, combat, condemn, that are felt to have a high frequency of occurrence in the published technical English materials students will encounter in their English classes. However, both the lexical items of key words and those added by us from various teaching materials have been distinguished from technical lexis based on an essentially intuitive method rather than on any empirical data, this approach being motivated on the one hand by the absence of any available large corpus from which statistical conclusions could be drawn, and, on the other, by the fact that, as it has been pointed out before in this study, when speaking about technical/sub-technical vocabulary we seem to be dealing with rather fluid tendencies rather than hard-and-fast categories. Thus, although a number of additional words were at first included in the list (equity, return, hending, margin, draft, spread, turnover) they were later excluded as it was felt that they required a precise technical explanation by the subject teacher, so they belonged more properly under the heading of “technical vocabulary”.

Even if the central meaning does not coincide in the two languages, it is important to make students aware of the fact that a familiar word may have an unfamiliar meaning, so that the trap of preconception regarding a lexical item can be avoided.

The following principles should be taken into consideration:

1. Background of the learners.
2. Aims of the course
3. Text-types
4. Level of knowledge
5. Organization of the class
6. Sequence of the texts
7. Exercise for each unit
8. Teaching approaches.
9. Teaching aid.

Articles on science and technology published in English books, magazines and newspapers can be used as teaching materials, for these unsimplified (authentic) articles are different from those of the test-oriented textbooks. Technical articles have no plots, which would bore the students. Besides, this is a selective course, and the students are from different majors, such as Automotive Engineering, Electrical Engineering, Mechanical Engineering and Material Engineering. When selecting the materials, try to choose the subject-related, practical ones which would arouse the interest of the students and meet their needs, and avoid using long, dull and highly specialized texts. It may be more appropriate to look for text that are more interesting in order to generate the motivation needed to learn English. Therefore, some articles on *automobile development*, *electric vehicle*, *engine construction*, *robot*, *numerical control system*, *transistor circuit* and radio communication are selected respectively from Financial Times. International Business, Motor Vehicle Technology, ARRL Amateur awasher, dital AV amplifler and projector were also selected. With the factors considered, these selected materials could attract the students attention. Some of the materials are too long and would make teaching dull. Therefore, they were cut into proper length to meet the needs. Translation exercises should be arranged in the end of each text

In fast, all the majors are interwoven or overlapped in some fields and there are twilight zones. With the factors considered, these selected materials could attract the students attention.

Procedures

Student – centered discussions can be held once in a while in class- the students are divided into groups of 4-5 people and assigned appropriate passages to translate, so that they have opportunities to practice using dictionaries and deciding word meanings. After the discussions, one student from each group read the translation in class, and in the end the teacher would comment on the translation and correct the errors. Discussions make every student use his brain, and the problems that the students have can be quickly diagnosed, the class going on in a relaxing atmosphere. The students might be good at their subject, but not that good at English. Grammar-Translation Method can be partly used. Grammar is used as an aid to study. The structure of difficult sentences is explained, and long, difficult sentences are translated into the target language, especially long sentences and sentences with attributive clauses. With the teaching teaching going on, some basic translation techniques, such as amplification, repetition, conversion and division are integrated into the text translation gradually.

It the teaching process the existing pictures are made use of fully. For example, in the teaching of the text about the engine, the illustrations of the engine and components can be used; in the teaching of the text about transistor circuit, some of the mentioned electronic components are shown to the students, making the teaching easier.

References

1. Chung, T.M. Identifying technical vocabulary. Reading in a Foreign Language 2,2003. pp. 193-1234.

2.Chung, T.M., Nation, I.S.P. Technical vocabulary in specialized texts. Reading in a Foreign Language 15 (2), 2003.pp.103-116.

3.Crandall,J (Ed.). ESL through content-area instruction; Mathematics, science, social studies. Englewood Cliffs; Prentice Hall Regents,1987.

4.Nagy, W., Anderson, R How many words are there in printed school English? Reading Research Quarterly 19, 1984. pp.304.

5. Gamper H., Stock, O. Corpus-based terminology. Terminology 5,1999. pp.147-159.

Summary

In the present article some methods of teaching English technical terms to the higher school students and some techniques of translation of technical terms are viewed.

Key words

Technical term, typology, frequency, approach, process, reliability.

Резюме

В данной статье рассматриваются некоторые методы и подходы обучения студентов высших учебных заведений технологических терминов и методики и их типология с переводом на английский язык.

Ключевые слова

Технический термин, типология, частота, подход, процесс

Резюме

Бул мақалада студенттердің жоғары оқу орындарында технологиялық әдістемесі мен типологиясы мен ағылшын тіліне аудару әдістемесі қаратылған.

Кілт сөздер

Технологиялық әдістеме, типология, тездік, процесс, тәсіл.

УДК 811.111-26

ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИ

Исмаилова М.

**ЎзДСМИ Нукус филиалы «Режиссура ҳам актёр шеберлиги»
кафедрасы оқытыўшысы, Ўзбекистан**

«Хар бир мамлакат олдида турган муҳим вазифалардан бири ёшларга оид сиёсатнинг миллий моделини ишлаб чиқишдир. Маълумки, ёшлар жамиятнинг энг фаол қатлами ҳисобланиб, улар ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга сабаб бўладиган, бунёдкорлик ғояларини ҳаётга татбиқ этувчи асосий омил ва салоҳиятли куч ҳисобланади. Ёшларни ижтимоий, маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ҳуқуқларини тўлақонли рўёбга чиқариш, жамиятда ўз ўрнини эгаллашлари учун қулай шароитлар яратиш орқали уларни Ватан тақдирини ҳал этувчи катта кучга айлантириш мумкин. Ёшлар муаммоларини ҳал этиш нафақат мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, балки бутун мамлакат хавфсизлигининг қафолати ҳам ҳисобланади. Ҳар қандай давлатнинг ёшлар борасидаги сиёсати ўша халқнинг ўзига хослиги, қадриятлари, урф-одатларига бевосита боғлиқ бўлиб, ер юзининг турли мамлакатларида бу соҳадаги сиёсат ўзгача шакл, мазмун ва услубда йўлга қўйилган. Шундай экан, мавзуни бир неча давлатлар мисолида ўрганиб чиқишни лозим деб топиб, хорижий мамлакатлардан айримларига тўхталиб ўтмоқчимиз» [1].

Франция: имкониятлар тенг...

Хусусан, «Францияда ёшлар сиёсати Ёшлар, спорт ва ижтимоий ташкилотлар билан ишлаш вазирлиги томонидан амалга оширилиб, унга таълим, маданият ва коммуникация

ҳамда бандлик бўйича тегишли вазирликлар кўмаклашади. Францияда ишсиз аҳолининг кўпчилигини ёшлар ташкил этганлиги боис, ушбу муаммоларни ҳал этиш мақсадида “Янги хизматлар, янги иш ўринлари” давлат дастури жорий қилинган. Шунингдек, ёшларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун “Имкониятлар тенглиги тўғрисида”ги қонун қабул қилинган бўлиб, ушбу қонун мамлакатдаги хусусий корхона ва ташкилотларга ёшларни ишга қабул қилиш бўйича қўшимча вазифалар юклайди. Бундан ташқари, Францияда маданият соҳасидаги давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш борасида ҳам кўпгина ишлар қилинмоқда. Хусусан, ёшлар кинематографиясини қўллаб-қувватлаш, бу борада жойларда турли фестиваллар ўтказиш, ёшларни китоб мутолааси билан бандлигини таъминлаш бўйича ёшлар дастури ишлаб чиқилиб, бу дастур ёшларни тўлақонли баркамол шахс бўлиб улғайишига замин яратади» [2] .

Англия: кўнгилли ҳаракатлар

Мавзунини Англия давлатининг ёшлар бўйича олиб бораётган сиёсати мисолида давом эттирадиган бўлсак, бу мамлакат ушбу соҳада узоқ тарихга эга бўлиб, ўзининг кўп қирралилиги билан Европанинг бошқа давлатларидан ажралиб туради. Жумладан, Англиядаги сиёсат ёшлар билан боғлиқ барча жабҳаларни қамраб олган бўлиб, улар орасида таълим соҳаси энг юқори ўринга қўйилган. Инглиз ёшларининг аксарият қисми турли ташкилотлар томонидан ташкил этилган “ёшлар клуб”ига аъзо бўлиб, уларнинг ёшлар борасидаги тадбирларига кенг жалб қилинган. Шунингдек, ушбу давлатда ёшларнинг “кўнгилли ҳаракатлари” ўта ривожланган бўлиб, кичик шаҳар ва туманлар миқёсида давлат сиёсатини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Мазкур ҳаракатларни молиялаштириш давлат томонидан амалга оширилиб, фаолияти давомида, асосан, қийин вазиятларда қолган тарафдорларининг муаммоларини ҳал этишга ҳаракат қилинади. Шу билан бирга, ёшлар маданий ва ижтимоий соҳаларда ўз фаолликлари билан аҳолининг бошқа қатламларига нисбатан ажралиб туради. Англиядаги ёшлар ташкилотининг камчиликларидан бири уларнинг давлат бошқарувидаги роли катъий эмаслигидадир. Ушбу ҳолат давлат бошқаруви тизими консерватив тамойилларга асосланганлиги билан характерланади.

Германия: бандлик – энг муҳими...

Европа давлатлари орасида Германиянинг ёшлар борасидаги давлат сиёсати ўзига хос хусусиятга эга. Немис ёшлар сиёсатининг моҳияти шундаки, унда асосий эътибор 18-27 ёшдаги аҳолининг ижтимоий бандлигига қаратилган. Бундан ташқари, ушбу сиёсат фуқароларнинг қонуний ҳимояси ҳамда уларнинг ижтимоий ва индивидуал ривожланишини ҳам кўзда тутаяди. Мамлакатнинг деярли барча катта шаҳарларида ёшларга тегишли бўлган кўпгина компанияларга қарашли махсус марказларни учратиш мумкин. Ушбу марказлар фаолияти ёш фуқароларнинг ишга жойлашиши билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишга қаратилган, бу эса давлатнинг ишсизлик борасидаги сиёсати самарали амалга оширишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Мазкур ишларнинг масъулияти Оила ва ёшлар вазирлигига юклатилган бўлиб, ушбу вазирлик қошидаги ёшлар масалалари бўлими бевосита мазкур соҳадаги турли лойиҳаларни амалда қўллаш бўйича ўз фаолиятини олиб боради. Шу билан бирга, Германияда ёшларнинг ахлоқий қарашлари ва уларнинг маданий саводхонлигини ошириш ишлари билан шуғулланувчи ташкилотлар тузилган бўлиб, уларнинг ҳаракатлари жамиятнинг етук шахсларини камол топтиришга қаратилгандир.

Европа давлатларининг ёшлар борасида олиб бораётган сиёсатининг умумий жиҳатлари инобатга олиниб, шунингдек, Европа Иттифоқи ёшларининг манфаатлари тенглигига асосланиб, ушбу соҳада ягона сиёсатни юритиш мақсадида, Иттифок томонидан Страсбург (Франция) ва Будапешт (Венгрия) шаҳарларида “Европа ёшлар Марказлари ташкил этилган. Шунингдек, Еврокомиссия томонидан “Европа Иттифоқининг ёшлар стратегияси – сармоялар ва ваколатлар” номли ҳужжат қабул қилинган бўлиб, мазкур дастур асосида Иттифокқа аъзо давлатларнинг ёшлар борасидаги сиёсати бўйича ҳамкорлик ишлари амалга оширилиши кўзда тутилган.

Япония: ёшлар тарбияси – миллий сиёсат

Кунчиқар юртга қараб юзланадиган бўлсак, Японияда ёшлар сиёсати муҳимлиги инобатга олиниб, мазкур соҳада олиб борилаётган ишлар миллий сиёсат даражасига олиб чиқилган. Ушбу сиёсат БМТнинг “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенциясида кўрсатилганидек, ёшлар ва уларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилишга асосланган. Японияда ёшлар борасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш учун Миллий ассамблея ташкил этилган бўлиб, бу ташкилот асосан 4 та дастур асосида иш олиб боради. Биринчиси, “Миллий ҳаракат” дастури бўлиб, у асосан куч ва воситаларини Ассамблея фаолиятини қўллаб-қувватлашга йўналтиради. Иккинчиси, “Ҳаёт йўлини танлашга кўмаклашиш” дастури 2007 йилда тасдиқланган бўлиб, унинг фаолияти ёшларни касб танлашга йўналтириш, уларнинг турли иқтидорларини ўрганишга қаратилган. Учинчиси, “Ўсмирлар орасида ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш чоралари” дастури бўлиб, унинг асосий мақсади ёшлар орасидаги жиноятчиликка қарши курашишда давлат органларига яқиндан ёрдам бериш ҳамда ёшларнинг жиноий хатти-ҳаракатларини ўрганиш марказлари билан ҳамкорликни амалга оширишдан иборат. Сўнгги, “ОИТСга қарши кураш” дастури ўз ичига ёшлар орасида ушбу касалликнинг келиб чиқиш сабабларини ўрганишга қаратилган турли маслаҳатлар бериш ва бошқа тадбирлар ўтказишни назарда тутди.

Ўзбекистон: бунёдкор иттифоқчилар

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг миллий модели ишлаб чиқилган бўлиб, 1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Қонун ушбу фаолиятнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Ушбу қонунда нафақат ёшлар бўйича давлат сиёсатининг мақсад ва вазифалари, балки, ушбу жараёнда бевосита ёшларнинг иштирокини таъминлаш масаласи ҳам ўз аксини топган. Иқтидорли ўғил-қизларни рағбатлантириш, ёшлар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш, улар учун зарур ижтимоий хизматлар тизимини яратиш, ёш оилаларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш, вояга етмаганлар, шунингдек, ёшлар қатламининг айрим тоифаларини ижтимоий муҳофаза қилиш ана шулар жумласидандир. Ёшлар тарбияси, улар орасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, жиноятчиликнинг олдини олишда, бандликни таъминлашда Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”, “Таълим тўғрисида”, “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”, “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”, “Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида”ги каби бир неча қонун ва дастурларнинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунингдек, 2017 йил 30 июнь куни “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг Ёшлар иттифоқига айлантирилиши, ана шу ишларнинг мантиқий давоми бўлиб, давлат томонидан ёшлар борасида олиб борилаётган сиёсатни яна бир поғона юқорига олиб чиқди. Шунингдек, янги низом ва услубда иш олиб борилиши кўзда тутилган мазкур Иттифоқ олдига ёшлар орасига тобора чуқурроқ кириб бориш, жамият раванқи йўлида фаол иштирок этиш каби долзарб вазифалар юкланди [3].

Сўз якунида шуни таъкидлаш жоизки, давлатимиз томонидан олиб борилаётган ёшлар сиёсати юртимиз ёшларининг эртанги осойишта ва фаровон турмуши, уларнинг барча соҳалардаги ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати бўлиб хизмат қилади. Ишонамизки, бу борада, авваламбор, ёшларимизнинг ўзлари ташаббускор бўлишади.

Адабиётлар:

- 1) 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси
- 2) «Тошкент окшоми» газетаси. - 2012 й. 10 май.
- 3) www.gazeta/uz. 2018

Ключевые слова: молодёжь, общество, духовность, политика,

Килт сөздер: жастар, жамийет, сиясат, руҳхыйлык.

БОС УАҚЫТТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДА «ШЕШЕНДІК ӨНЕР» ҮЙІРМЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Кәрібекова А.Ж.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Бос уақытты ұйымдастыруды ескермеу және оның өзіне пайдалы мазмұнын білмеу – адамның мәдениетінің төменгі көрсеткіші болып саналады. Бос уақытты ұйымдастыру – адамның жан-жақты даму тәсілі. Сондықтан бос уақыттың – арнайы мақсаты бар, байыпты іске арналуы және бос уақыт негізінде дене әрекеті, эмоционалды және ақыл-ой әрекеті болуы әр адам үшін қажет, әрі тиімді болады.

Баланың бос уақыт мәдениетін пайдалануы – оның шығармашылық күші мен қабілетін тиімді қолдануға бағыттау. Бұл – үрдісті іс-әрекет арқылы ұйымдастыру, әлеуметтік ағымға сәйкес тұрақты мәдени ережелерді игеру мәдени-тынығу әрекеттерін қалыптастырудың басты көзі. Осындай талаптарға жан-жақты толығымен жауап беретін мәдени тынығуды ұйымдастырудың бір түрі үйірме жұмыстары болып табылады.

Жас өренді білім алумен қатар, спорт пен өнерге үйретудің де аса қажет екені даусыз. Түрлі спорт және өнердің би, ән, қолөнер, театр, т.б. үйірмелерімен бірге, қазіргі кезде уақыт талабына сәйкес бағдарлама жасау, инженерлік ойлау, жобалар дайындау, математика, физика, механика, электрониканы қарапайымнан күрделіге қарай оқытатын қызықты «Робототехника», қаржы мен уақытты үнемдеу, кәсіпкерлік негіздері мен көшбасшылыққа үйрететін «Экономика және кәсіпкерлік негіздері» сынды жаңа түрлерін де балаларға 6 жастан бастап үйрету қолға алынууда.

Сонымен бірге, заман ағымынан ешқашан қалмайтын, керісінше, қажеттілігі күннен күнге өсіп келе жатқан үйірменің бірі – «Шешендік өнер». Мектептерде және қосымша білім беру мекемелерінде көбінесе «Шешендік өнер» үйірмесі, вариативті курс ретінде таңдалып алынуы орынды да. Өйткені мұнда шешендік өнер туралы жан-жақты мағлұмат бере отырып, ұлы тұлғалар, әйгілі шешендердің өнері мен мұраларын үлгі ету, мәнерлі, шешен сөйлеуге дағдыландыру, сөз қадірі мен сөз астарын түсінуге үйрету тек тілдік жағынан ғана қарастырылмайды, өмірдің барлық саласында маңызды болып табылатын: сөйлеу, қарым-қатынас жасау, көпшілік алдында жария сөз сөйлеу, өзінің дене және эмоциялық жай-күйін басқару, қобалжу, т.б. мазасыздықты жою, көпшілік алдындағы батылдық тәрізді педагогикалық және психологиялық мәселелер де қамтылуы қажет.

Алайда, «Шешендік өнер» курсы немесе үйірмелерінің бағдарламаларына талдау жасай отырып, тақырыптың тек бір жағы, тілдік, әдеби жағы ғана кең қамтылып, жоғарыда айтылғандай, мәселенің екінші жағына жеткілікті көңіл бөлінбейтінін байқауымызға болады. Мысалы, отандық педагогтар ұсынған бағдарламаларда шешендік өнер тарихы Антикалық дәуірден басталып, Рим, орыс, қазақ дәстүрінің қалыптасуы мен қазақ би-шешендерінің, ұлы тұлғаларының бейнелерін кеңінен танытуға, халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі шешендік сөздерді анықтауға қатысты тақырыптар молынан, ал сөйлеу техникалары жөнінде білім мен дағды қалыптастыруға арналған тақырыптар қаралмауы, немесе аз сағат берілетіні байқалады [1-4].

Отандық бірқатар бағдарламаларды Ресейлік мамандардың осындай білім беру құжаттарымен салыстыру барысында, мазмұны жағынан үлкен айырмашылық байқалады [5-7]. Мысалы, Ресейлік контентте төмендегідей: Шешендік өнер ғылымы, Табысты сөйлеу кілті – сауатты сөйлеуде, Сөйлеудің бөліктері, Аудиторины меңгеруге тырысайық, Мен және менің даусым, Мен және мінбер, т.б. тақырыптар ұсынылады және оқу ресурсы немесе пайдалануға ұсынылатын әдебиеттер тізімі де өзгешелігімен көзге түседі [7-9].

Орыстың энциклопедист ғалымы М.В. Ломоносовтың «Шешендік – барлық ғылым атаулының негізі» деп санауы тегін емес. Өйткені ойды сауатты және ептілікпен жеткізе білу арқылы ғана мектепте, одан ары ЖОО–да, қоғамдық ортамен қатынаста, жалпы еңбекте табысты болып, мансап сатысында жеңіл көтерілуге мүмкіндік алуға болатыны ақиқат. Көрнекті ғалым И. Павлов та «Сөйлеусіз ойлау жоқ екендігін атап өткен. Шындығында, сауаттылықпен құралған сөйлеу адамның логикалы, жүйелі ойлау қабілетін көрсетеді. Шешендік өнер тұлғаның келешекте табысты өмір сүруіне негіз қалайды. Сондықтан аталған курстың немесе үйірменің өз деңгейінде жұмыс жүргізуіне айрықша назар аудару қажет. Отандық және Ресейлік бағдарламаларды салыстырулар көрсеткендей, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мамандары күнтізбелік жоспарларында ғұлама, би шешендер сөздерін тізіп өтуді сөйлеу мазмұны, сөйлеу сатылары, сөйлеу құрылымы, мәнері, шеберлігі тәрізді тақырыптарға арнап, халқымыздың ұлы тұлғаларының шешендік сөздерін талдау материалдары ретінде пайдалануға, сонымен бірге, бүгінгі күннің шешендері, Елбасымыз Н. Назарбаев, халық қалаулылары Б. Тілеуханов, О. Асанғазықызы, т.б. сөздерімен байытуға мойын бұрғаны абзал деп есептейміз. Сөйлеу мазмұны тақырыбының өзі сөйлеу жоспары, жалпы және нақты мақсатының анықталуы, тақырып таңдауы, аудитория ерекшелігін есепке алу, логикалығы, шешендік сөздің түрі, сөйлеудің тілдік стилі, т.б. басты бірқатар мәселелерді қамтыса, Сөйлеу сатысы – сөйлеу құрылымы, атап айтқанда, сөйлеу сәттілігі, негізгі бөлімі, түйіні, сонымен бірге, деректердің іріктелуі, иланымдылығы, аудиториямен байланысы, осы байланысты сөйлеу соңына дейін сақтай алу, сергітер мезет пен юмор элементтерін үйлестіру, т.б. көптеген маңызды тақырыпшалардан түзіледі. Сондай-ақ сөйлеу мәнері: сыртқы кейіптен бастап, ым, ишарат, дене қимылы (жест), бет қимылы (мимика) сияқты өте қызықты мәліметтерден құралады. Сөйлеу техникасына қатысты дауыстың күші, интонация, дикция, темп жөнінде білім мен дағды қалыптастыру, т.б. ерекше ынтамен орындайтын мәселелер қатарында. Шешендік өнердің қыр-сырына осы тақырыптар аясында тереңірек бойлата отырып, бастауыш сыныптардан бастап, шешен сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін:

- Дыбысты, сөзді, сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйретуді;
- өлең сөздерді, мәтінді айтқанда дауыстың анық болуын назарда ұстау;
- қойылған сұрақтарға жауап беруді;
- өзінің де сұрақ қоя білуі мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін

қалыптастыру сияқты жұмыстарды қатар өрбіте отырып көрсету қажет. Осындай жұмыстар кең түрде жас ерекшелігіне қарай, келесі сыныптарда жоғарыда аталған тақырыптарды меңгеруге бағыттала отырып жүргенде сөйлеушінің шешендікпен сөйлеуі дамып, жан-жақтылық қасиетке ие бола түседі.

Қорытындылай келе, оқушылардың «Шешендік өнер» үйірмесі жұмысының тиімділігін арттыру үшін төмендегі ұсыныстар беріледі:

- үйірмеге қатысушыларға шешендікпен сөйлеу ұғымының маңыздылығын және оның атқаратын қызметін түсінуіне жағдай жасау;
- оқушылардың сөйлеу шеберлігін дамыту үшін жариясөз әдістері мен технологияларын үйрету.

Өсіп келе жатқан ұрпақтың қызығушылықтары жаңа қалыптасуда болады және олардың үйлесімді дамуы мақсатқа бағытталған тәрбиелік әсерге тәуелді болады. Осы орайда, «Шешендік өнер» үйірмесі оқушының жеке тұлғасының дамуына, оның азаматтық сана-сезімінің қалыптасуына өте қажет болып табылады. Сондықтан «Шешендік өнер» үйірмесінде баланың бос уақытын ұйымдастыруды тек танымдық әрекетпен байланыстырмай, сонымен қатар түрлі жария сөзді сөйлеу, жариясөз жазу сынды күрделі еңбек және шығармашылық әрекеттермен байланыстырған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кетебекова К.У. Шешендік өнер курсының бағдарламасы. Қаратөбе мектеп – гимназиясы» КММ, Факультатив, 1 – сынып. 2017.
2. Атеева Б. 10-11 класқа арналған «Шешендік өнер» арнайы курсының бағдарламасы. №8 негізгі орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі: Ақтөбе. 2015.
3. Сүгірбаева А.С. Шешендік өнер курсының бағдарламасы. № 13 орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні. Ақтөбе-2006.
4. Сұлтангереева Г.О. Шешендік өнер курсының күнтізбелік жоспары. 2014.
5. Федченко В .С. Программа кружка «ЮНЫЙ ОРАТОР». учитель русского языка и литературы высшей категории МБОУ Кайдаковской СОШ. Кайдаково. 2014.
6. Арасланова Г.А., Потанина В.А., Правшина Л.А. Авторская программа внеурочной деятельности «Маленький оратор». Секция «Начальное и дошкольное образование». 2017.
7. Интернет– сайт Центрального Московского клуба ораторов (orator.timepad.ru)
8. Как научиться красиво и правильно говорить./Ханин М./ - СПб: Корона-принт, Лань, 2007
9. Карнеги Д. Шесть способов располагать к себе людей. Как завоевать друзей. Как преодолеть чувство беспокойства. Интернет– сайт Bookup.info.

Аннотация

Қазіргі уақытта шешендік өнердің әдістерін меңгеру, кез-келген деңгейдегі маман үшін өте маңызды. Бұл мақала осы әдістерді зерттеуге арналған. Бүгінгі дүниеде табысқа жетудің кілті - спикердің шеберлігін меңгеру. Бұл – әр адам өзін қайта ашуға болатын арнайы өнер. Ол әдемі және дұрыс сөйлесе, кез-келген аудитория алдында сенімді, қарым-қатынаста қызықты болады. Сөйлеу өнерін үйренуге міндеттейтін мамандықтар бар екені де сөзсіз. Сондықтан бұл мақала жалпы педагогтерге, қосымша білім беру педагогтеріне, т.б. ізденуші мамандар үшін пайдалы болады.

Аннотация

В наши дни владение приемами ораторского искусства, приемами красноречия очень важно для специалиста любого уровня. Изучению таких приемов и посвящена данная статья. В современном мире ключом к успеху является овладение мастерством оратора. Это особое искусство, при котором каждый человек сможет открыть себя заново. Он будет красиво и правильно говорить, уверенно себя чувствовать перед любой аудиторией, быть интересным в общении. Безусловно, есть профессии, которые просто обязывают досконально познавать искусство ораторской речи. Поэтому данная статья будет особо полезной для учителей, педагогам-организаторам, педагогам дополнительного образования, исследователям и др.

Annotation

Nowadays, the possession of oral techniques, methods of "Oratory art" is very important for a specialist of any level. This article is devoted to the study of such methods. In today's world, the key to success is mastering the skill of the speaker. This is a special art, in which every person can open themselves again. He will be beautiful and correct to speak, feel confident before any audience, he will be interesting in communication. Undoubtedly, there are professions that simply oblige to learn the art of oratory speech. Therefore, this article will be especially useful for teachers, teachers, teachers of complementary education, researchers, etc.

«АКТЁРНИНГ РОЛЬ УСТИДА ИШЛАШИ»

Уразмбетова Л.

ЎЗДСМИ Нукус филиали

“Режиссёрлик ва актёрлик маҳорати” кафедраси мудири, Ўзбекистан

Калит сузлар: актёр, санъат, система, театр, маҳорат, роль, сахна, ишки кешинма,

Ключевые слова : актёр, искусство, система, театр, мастерство, роль, сцена, переживание,

Key words: actor, art, system, theater, craft, role, stage, experience,

Актёрлик санъати ўзига хос санъатдир. Унда кўплаб санъатлар маълум маънода синтез бўлади. Яна муҳим бир жиҳат шундан иборатки, артистлик санъати инсон табиатида мавжуд бўлиб, у миллат танламайди. Шу ўринда Станиславскийнинг қуйидаги сўзларини эслаш кифоя: “Бизнинг артистлик табиатимизда ўзига яраша ижодий қонуниятлар мавжуд. Булар барча давлатлар, давр ва халқлар учун тааллуқли. Бу қонуниятлар моҳияти чуқур англономок керак”.

Станиславский системаси қанча даврлар синовидан ўтиб, хозиргача яшаб келмоқда, актёрларнинг бир неча авлодларини тарбиялади, бу система жаҳонда тан олинди. Бу ҳақда Г.А. Товстоногов шундай ёзади: “Барча театр мактаблари ичидан мен фақат К.С.Станиславский мактабини тан оламан. У ўзининг системасини жонли яшаш қонунияти, табиат қонунияти бўйича қурган. У бу системани ўйлаб топгани йўқ, у бу системани яратди.

Бугунги кунга келиб, актёрлик маҳорати фан сифатида санъат мактабларида ўқитилиб келинмоқда. Бунинг учун бутун умрини театр санъатига, актёрлик маҳорати сирларини ўрганишга бағишлаган ва умрининг сўнги босқичида ўз билим, тажрибаларини бир тизим асосида жамлаган К.С.Станиславскийнинг актёрлик мактаби “система”си барча халқлар санъат ўқув юртлири учун дастур бўлиб хизмат қилмоқда. Шунга қарамай К.С.Станиславскийнинг ўзи ҳам “система”ни бенуқсон деб билмаган ва умрининг сўнгига қадар унинг устида қайта-қайта ишлашдан тўхтамади. Ўзбек ва каракалпоқ актёрлик мактаби ҳам ана шу “система”дан озуқа олади ва шу билан бирга ўз услуби, миллий хусусиятига эга. Шунинг учун ҳам санъат мактабларида тарбияланаётган актёрларни ўқитиш тизимида халқимизга хос миллий руҳият ёндошуви мавжуд ва бўлиши ҳам зарурдир.

Актёрнинг роль устида ишлаши, рольни қандай яратиши, актёр организми, унинг тафаккури, онги қандай ишлашини таҳлил қилиб, ўз системасини яратқан К.С.Станиславский актёр ижросини асосан икки йуналишга –“кечинма мактаби” ва “ифалалаш мактаби”га бўлади. Бу икки йуналиш неча замонлардан бери бир-бирига қарама-қарши қурашиб келган. Бу икки оқим уртасидаги азалий тортишув –актёрнинг сахнадаги ижро санъати, унинг сахнадаги ижро қилаётган қаҳроманининг ҳақиқий ҳис-туйғулари билан яшашини талаб қиладими ёки актёр фақат техник услублар орқали ўз ролининг кечинмаларини ташқи шаклини ифодаласа ҳам бўладими, деган масала юзасидан бўлиб келган. К.С.Станиславский бутун умри давомида актёрнинг “кечинма санъати” тўғри йўл эканини, ўзи ташкил қилган ва умрининг охиригача ишлаган театри-МХАТ (Москва бадиий академик театри) фаолияти билан исботлаган. Станиславскийнинг шогирдлари бўлган В.Мейерхольд, Е.Вахтангов, Таировлар ўз театрларини ташкил этиб, ижодларида ўз йўлларини, ўзига хос услубларни яратиб янгиша мактаб яратқанлар. Улар ўзлари кашф қилган услублари билан ҳаммани хайратта қолдириб, бу услублар заминиди, бу индивидуаллик, новаторлик, янгилик яратиш замирида ҳаммага маълум оддий

хакийкат-система турганлигин, актёр ижодида санъатнинг имканиятларининг нақадар кенглигини исбот қилганлар. Демак, бу икки услуб, бир-бирини қанча инкор қилмасин, ҳар иккиси ҳам яшаш ва қулланишга ҳақли. Ҳозирги замон театри, ўз актёрларидан шундай ижро услубларини талаб қилияптики, кечинма қаерда-ю, ифода қайерда эканини анлаш жуда ҳам мушкул.

Агар актёрнинг сахнадаги роль ижро табиъатини обдон мушаххас қиладиган бўлса, бу бир-бирини инкор қиладиган йуналишларнинг бирортасини ҳам софлигича қўриш мумкин эмас. Актёр ҳеч қачон сахнада ўзи ижро эткан образ билан бутунлай қўришиб қетиши, образнинг хис-хаяжонлари билан буткул яшаши, бутунлай роль кийфасига кириши мумкин эмас. Отелло яки Гамлетнинг родини ижро қилаётган актёр сахнада айнан роль ҳис-туйғулари билан яшаса, у (Отелло) ҳақиқатдан ҳам Дездемонани бугип ултириши, ёки Гамлет қиличлар билан урушиш сахнасида ўз партнёрини моматалоқ қилиши мумкин. Агар актёр худди ҳаётдаги хис-туйғулар билан яшаганда эди, у қандай қилиб ҳар бир спектакльдан сўнг дарҳол ўзига кела оларди?

Актёр сахнада ўз родини қадам-ва қадам, ҳар бир хужайрасигача, репетициялар давомида, уйда, ҳаёлида мисқоллаб йиғади, яратади. Ўз ролининг ҳар бир қадамини, ҳар бир қарашини-ю, юриш туришини керакли даражада чархлайди. Бунинг учун унда албатта катта маҳорат, у ҳолатдан бунисига керакли тезликда ўта оладиган, ўзининг бутун вужудидан тўла файдолана оладиган, уни зарур тамонга эга оладиган, берилган ва қўтилмаган шарт-шароитда ҳам ўз родини ривожландира оладиган қобилият бўлмоғи керак.

Албатта, актёр бу қобилиятларини ўз ақл-идроқи, тафаккури ва қалби билан бошқаради, демак актёр сахнада керакли хис туйғулар билан яшайди. Актёр сахнада ўз роли ҳис-туйғулари билан қўришиб ҳам қетмайди, ижро қилаётган роли, “яратувчи актёр” ҳис-туйғулари билан яшайди. Актёр сахнада “роль ичига кириб олиши” керак эмас, балки актёр “ўз родини ёнида олиб юриб”, томашбинга унинг ҳамма хужайларини уч асосий зарурият – техника, пластика, имправизация ёрдамида қўрсатиши керак.

Роль кийфасига кириш узок ва кийин, аста секинлик билан амалга ошади. Бутунлай бир янги инсанни шакллантириш, таҳлил қилиш, майда-чўйдасигача қайта тиклаш, унинг кийфасини, характерини, қилиқлари-ю, юриш туришини, ҳамма-хаммасини топиб жой-жойига қўйишдек мураккаб жараён юз беради.

Актёр кийналади, асабийлашади, инграйди, тулганади. Унга ёрдам бериш керак, бу жараён пайтида у билан бирга кийналиш, бирга тулганиш керак. Ахир, уша тугилиши керак бўлган, бизга қувонч бахшида қиладиган НАТИЖАни яратишимиз керак.

Биз янги ҳаётни, янги одамни яратамиз. Яратган одамимиз ҳаётдагидан қанчалик қў фарқ қилса, у шунча лаззатли бўлади. Агар актёр маҳоратидан, пьесадаги сузлар адавий жилволаридан ҳалос қилиниб «қафасдан озад» этилса, унга ҳаёт бағишланса ва парвоз қилса, у ҳаммага фақат қувонч қелтиради.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Зуфаров У. Саҳна ва талқини ва таҳлил. -Т.: Мусиқа, 2007.
2. Кристи Г. Воспитание актёра школы Станиславского. Москва, «Искусство», 1968 г.
3. Маҳмудов Ж. Актёрлик маҳорати. Тошкент, 2005 й.
4. Сайфуллаев Б., Маматқосимов Ж. Актёрлик маҳорати. Т.: Фан ва технология, 2012.
5. Салимов О. Қасбим режиссёр. -Т.: Ғ. Ғулом., 2009. -187 б.
6. Станиславский К.С. “Актёрнинг ўз устида ишлаши”. Т. Хўжаев

Резюме

Мақолада актёрнинг атқариб жатырган роли устинде, оның творчестволық издениўи, роль образына кириў процесси, актёрлық өнери жарытылған.

Резюме

Статья посвящена роли актера в его творческом поиске, ролевых играх, актерской игре.

Summary

The article focuses on the role of the actor in his creative search, role playing, acting.

УДК 136.001.22

ЖУМАБАЙ БАЗАРОВ-ӨЛМЕС ЖЫРАҰ

Сапарбаева Г.А.

Преподаватель кафедры социально-гуманитарные и искусствоведении
Нукусский филиал государственного института искусств и культуры
Узбекистана

Оқыўды питкерип аўылыма қайнар жигер менен толыптасып дипломымды алып, ата-анамның кушағына куўанышпенен қайтқан ўақытларымды еле кешегидей есимде. Шоманай десе туўылған жердиң басқаша сезимлери мени бийлеп, қандайда бир еркин нәпес алып, қыялларым көп жерлерге барып қалғандай болады. Көп ўақытлардан берли Жумабай Базаров ҳаққында жазғым келетуғын едим. Жумабай ағаны мен Шоманай районлық орайласқан мәдениет үйине жумысқа кирген ўақытларымда көргенмен. Эпиў айы, еки тәрәпке үлкен болып айырылап туратуғын аққыра ўланған мурты астынан эсте ғана күле шырай берип туратуғын, жүзи адамларға ысық түсте, сәлем берсең жақсылап дыққатпенен қарап хәммеге бирдей кишипейилликпенен сорасатуғын инсан еди. Аўа булл инсан ҳаққында көплеген газеталарда мақалалар хәм китаплар дөретилди.

1987-жылы устазым Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәдениет ғайраткери Әбдиғаний Әбдикамаловпенен үлкен таярлық жумысына киригим. Бул Жумабай ағаның 60-жыллық юбилейин салтанатлы түрде белгилеў бойынша иләжды өткериў ўазыйпасы еди. Усы юбилей кешесинде мен кешени басқарыў бахтына мияссар болдым хәм өзиме бундай миллеттиң абырайын сақлаўшы, қәдириятларын бүгинги күнге шекем жеткерип бериўши, дүньяға зиятар қатыўшы әдиўли жыраўшылық мектебин дөр еткен устазға деген шексиз хұрмет имақты. Жыллар өтип бундай инсанлар ҳаққында қаншама пикирлер жүритсекте аз. Себеби Жумабай Базаров дәстанларды жырлаў, оны халыққа жеткерип бериўде өзине тән жыраўшылық жолында бәлент лапызыменен келешек әўладқа тәкирарланбас мектеп дөр еткенеди. Оның ядалған хәматқарған «Едиге», «Қоблан», «Шәрьяр», «Алпамыс», дәстанлары бүгинги күнде жасәўладлар арасында мәдений миллий қәдирият сыпатында хызмет етеди. Шоманай районы Жумабай жыраў Базаров атындағы №13 санлы балалар музыка хәм көркем өнер мектебиниң жыраў атына қойылғанлығыда булискерликтің нәтийжеси болып табылады.

Шоманайлышайыр Рейимберген Аяпбергеновтың Жумабай жыраўға бағышлап жазған «Жыраўсаң» қосығында;

Тәрийпинди баслам айынарыдан,
Ол ўақытта дүньяға кимжарыған,
Бирақта сизге бир талант дарыған,
Сол талантты жандай сүйген жыраўсыз.

«Өзбекстан халық бақсысы» Жумабай Базаров.

Деп тәрийплегениндей Базар хәм Уржан шаңарағында 1927-жылы Түркменстан Республикасы хәзирги Гөне Үргенш районының Пахташы дыйхан хожалығында Қарақушлы деген жеринде Жумабай Базаров дүньяға келеди. Кейин ала бул шаңарақ 30-жылларға келип күн көристиң қыйыншылығы менен Хожели районына қараслы Сарышүңгил аўыллық Кеңесине қараслы Тамыр аяқтағы «Пионер» колхозының Шомақ аўылына көшип қоныс басады. Жумабай Базаров 7 жасында Сарышүңгилдеги Нариманов атындағы мектептиң биринши классына оқыўға барады. Сол дәўирдин ашшы душшысына көнген хәм шаңарағының арбасын жаслайынан иниси Әбдираман менен аўылдың малларын бағып, әкеси Базар, анасы Уржан, қарындасы Айымталлардың жақсы күн кешириўи ушын жәрдем бериўди мақсет еткен. Усындай дағ дарыслы мәўритлерде ол оқыўды даўам ете алмайды. Баслаўыш классқа қатнағандағы саўаты хәм қаты қулақлығынан еслеп қалған қосық қатарларын аўыл арасындағы малларды өриске жибериў хәм мал қайтарға шекем саз даўысқа салып айтыўға хәрекет еткен. Оның балалық дәўири мал бағыў менен өткен ол ер жете баслаған дәўирде урыс тамам бола баслаған еди. Он жети жасқа шыққан Жумабай бир кәсип ийелеў хәққинда ойлап, ағаш усташылығы бойынша оқып, аўылда ағаш усташылық жумысын ислейди. Аўылдағы болып өтетуғын тойларда әлбетте бақсы жыраўлар қурда қосық айтып, жырлаған. Бундай ўақытта Жумабай барлық жумысларын жыйнастырып тойдағы бақсы-жыраўларды қунығып тыңлаўға барған. Ол Сейтмурат, Қуламет жыраўларды, Есен бақсыны излеп таўып еситкен. Акеси оның бундай қуштарлығын сезип 1946-жылы Жамурат үйши-устаға барып, қобыз соқтырып берген хәм Жумабай оны тынбай шертиўден шаршамаған. Солай етип ол өзиниң жыраўшылыққа дәслепки кәдемлеринде көп ўақытларға шекем әкеси алып берген ғобызды үйрене алмай, қолы жүриспегенлигин Тобаназарға айтып беретуғын еди. Жумабай Базаров өз мийнет жолында дәслеп аўылда трактор айдап мийнет еткен, баласы Тобаназар менен сөйлескенimde ол мына мазмундағы әкесиниң айтқан сөзлерин еслейди; «Мениң әкем Базар бир неше жыллар бир ийшанға хызмет етеди, ийшанға әкем Базардың

хызметлери унап қалған хәм қызы Уржанды оған бериўге уйғарады. Мине ийшан қызы Уржанның Қәлибек хәм Жәнибек деген еки иниси болған. Қәлибектиң жағымлы лапызы менен бақсышылық жолында атқарылған қосықларына ел арасында, «Дуўтарына бүлбил қондырған» бақсы деген. Мениң усындай жыраў болыўым дайы тәрәптен өткен деп айтқанларын еслейди». Ел аўзында «әкеден- балаға», «әўладтан-әўладқа өткен» деген сөздиң мәнисиде усы мазмуннан ибарат шығар. Жумабай Базаровтың тула бойын ийелеген қандайда бир иләхий күш оған тынышлық бермес еди. 1947-жылы әкеси Есемурат жыраўға шәкиртликке алып барады соның менен 1950-жылы устазы оған пәтия берип жыраўшылық жолына пәрўазлар тилейди. Усы жылдан оның жыраўшылық хызмети басланады.

Филалогия илимлери докторы Қ. Байниязовтың жыраў менен сәўбетиндеги мына еслеўлеринде; «Хожели районының Нурымбет зергер дегенниң аўылында бир тойға шықырылтылдым. Бул тойға меннен басқа да бақсылар келген екен. Бизлерге тойханадан бир табақ аўкат әкелинди. Жасы кишилик етип, гөшти ортаға туўрап қояйын,-деп жаңа оқтала бергеним, сол ўақыттағы бир белгили бақсылардың биреўи маған бақырып жиберди:

-«Қайсы жантақтың арасынан шыққан бәлесен?!

-Өз алдыңа пай берилсе, же! Болмаса бизиң табактан қолыңды тарт!» деди. Бул сөзлерге тек мен ғана емес, тойды басқарып жүрген жигитлер де иренжип қалды. Маған лаўабы кесеге салып азырақ пай әкелинди. Үлкен қурдың бир шетине төсек төселди де жаңағы бақсы менен қатар айтабер,-деп рухсат етилди. Мен терме толғаўларды атқарып болып, дәстанға кирисерде бақсыға қарасам оның этирапындағы тыңлаўшылар кем-кемнен сийрексип, бизлер отырған жаққа өтип атыр екен. Бул менде өз күшиме үлкен исенимди пайда етти хә қолыңды мениң жырау сыпатында мойынланыўым усы Хожелидеги тойдан басланды»-дейди [1,4 б]. Усыдан кейин ол тойларға тез-тез шақырылатуғын болған. Халықтың кеўлинен шыққан нәсият термелериниң мазмунындағы қатарлар бүгинги күнге шекем өз қунын жойтпаған. Оның айтқан нәсиятларында ҳақыйкатлық, инсаныйлық, адамгершилик пазыйлетлериниң ең ағла көринислери сәўлеленген. Жумабай Базаровтың баласы Тобаназар «Ағам бизлерге хәмме ўақыт, сени биреў жөнсиз қапа етсе, оны тез арада умыт, хәр ким не ислесе өзи ушын ислейди, маңлайға бермеген нәрсеге қатты умтылма кудайдың қәлегени болады. Дүньяны өзиңе жолдас деп билме, ол сениң кәсип таңлаўыңда хәм өмирден өз жолыңды белгилеўден адастырады» деп көп нәсият беретуғын еди деп еслейди. Жумабай аға тәрийп қосықларынан болған Ж. Исметовтың «Шоманай тәрийпи» қосығын кәмине келтирип айтқан.

Шоманай қыз бахыт таппай жылласа,
Әрман менен Кетенлериң қуласа,
Моншақлыңда ғарры қобыз толғаса,
Тарийхыңның дәстаны бар Шоманай.

Көзди тартар ақ алтынның минәры,
Қубла тартар бети Дослық Түркмен каналы,
Түркмен гилеминдей жердиң жамалы,
Ғайры нағысларың сениң Шоманай.

Жумабай Базаров Шоманай тәрийпи қосығын кәмине келтирип айтқанда 1994-жылы Алма-ата қаласында өткерилген «Туркий халықлар музыкасының биринши халық-аралық симпозиумының қатнасыўшылары, «мына Шоманай деген жерди барып көриў керек екен», деген пикирлер айтылғанлығын баласы Тобаназарға мақтаныш пенен айтып береді.

Жумабай жырау өз шәкирти хәм баласы
Тобаназар менен.

Сондай-ақ тәрийп қосықларын айтқанда халық силтидей тынып тыңлаған.

Бир дегенде не жаман,
Асыраусыз өскен ул жаман,
Қараусыз өскен қыз жаман,
Еки дегенде не жаман,
Қайта шапқан жаў жаман,
Қайтып келген қыз жаман,
Ақша жүзде дақ жаман,
Ашылып жаўған күн жаман,
Үзилиспеген даў жаман,
Атлан-атлан дегенде,
Елеусиз келген жаў жаман,
Үш дегенде не жаман,
Үшкулсиз пишкен тон жаман,
Минерине ат таппай,
Пияда қалған сол жаман,
Ақылсыз болса ул жаман,
Бәриненде беглерим,
Жоқшылық деген сол жаман.

Жырау дәстанды баслар алдынан нәсият сөзлери менен термелерди атқарған. Атқарылған термелериниң мазмуны тәрбиялық ұазыйпалар менен бирге тәсириншеңлигин сақлап, жаслардың қәлбинде миллий мақтаныш, улыўмаинсаныйлық, миллий идеяға бағдарланған пикирлерин раўажландырыўға түртки болады.

«Жумабай аға бурынлары қобызын қоржынға салып алып жүритиўши еди. Енди шылт жаңа портфелге салып алған. Хешким оның ишинде қобыз бар деп ойламайды.

- Жумабай аға, қобыздың қабын қоржыннан портфелге алмастырғансызба?-деп хәзиллестим оның менен.

Ол өсик жарасықлы ақ муртын еки жаққа шыйырып таулап қойды да:

- Соңғы ұақытлары мендей қоржын арқалап жүрген адамлар сийрексип қалды. Жолда кетип баратырсам хәмме маған таңланып қарап турғандай түйиле берди. Болмаса хеш ким қоржынды тасла деп айтқан жоқ. Натуұры қылыпсыз Жумабай аға, сол қоржынды қайта қолға ал, биз өзимиз миллий дәстүрлеримизди қайта тиклеп атырмыз. Қобыздың қоржынға салынып жүргени жүзикке қас қондырғандай болады. Үлкен қалаларға барғаныңызда да сизиң пишиминизден-ақ қарақалпақ жырауы екени сезилип тұрсын.

- Рахмет балам. Бул сөзиңди қабыл етемен,- деди де Жумабай аға қобызын сазлауға киристи.

- Қобызым жүдә кәмине келип сазланбаса менде йош пайда болмайды. Сонлықтан тыңлаушыларымнан азғана сабыр-тақат күтемен деп қойды ол» [2,36] деп СССР Журналистлер аўқамының ағзасы А.Аббазов сәўбетлескен.

Ғаз мойынлы қобыздың сестине Жумабай ағаның жағымлы дауысы үнлесип өзиниң елиниң тағдирине, турмысына, уллы бабаларымыздың басып өткен қахарманлығы, даналығы сәўлеленгендәстанларын, терме нәсият қосықларын дүнья бойлап жырлаған. Ж.Базаров 1984-1987 жылларда Ташкент, Ашхабад, Чаржаў, Ургенш, Нөкис, Шабат қалаларында өткерилген бақсы жыраулардың жарысларына қатнасып, халық намаларын атқаруы менен үлкен жетискенликлерге ерискен.

1980-жылы Америкалы илимпаз Эльза ханым Жумабай жыраудың атқарған терме қосықларын магнит лентаға жазып алып оны студентлерге қойып еситтирилген. 1981-жылы июнь айында Батыс Германиялы илимпаз, Бонн университеттиң профессоры Карл Райхл Жумабай жыраудың хаўазын Элза ханымнан еситип, оны көриу ушын Қарақалпақстанға излеп келеди.

«Мен дүньяда бахытлы адамман, -деп қуўанды немец илимпазы. Өйткени, излеп жүрген жоғымның дәрегин таптым. Өзбекстан бойлап жасаған саяхатымның ең жоқарғы хәуижи Жумабай жырау менен ушырасқан бүгинги күн болды. Нөкисте мен Шоманайлы жырау Жумабай Базаровтың атқаруында «Шәрьяр» дәстанынан үзиндилерди хәм қарақалпақ халық қосықларын магнитофонға жазып алдым. Магнитофонға жазылғанлар оғада бахалы затлар болып табылады. Мен Бонн университетиниң профессорлары алдында жасайтуғын докладымды олар менен иллюстрациялайман. Жазыулар, лекцияларда пайдалы хызмет етеди, монографиялар үстинде ислеген ұақтында хәм қарақалпақ тилин үйрениуде жәрдемлеседи» [3,4 б] деген.

Жумабай ағаның термелеринде келтирилген мына қатарларда халыққа нәсият сыпатында инәм етилген;

Анда әлле, мында бар,

Бес күн дәўран сүргенниң,

Сийнесиниң дағы бар.

Ат туяғы тиймеген,

Ақ кыйыршақ суўда бар,

Лашыннан суңқар илмеген,

Пәри пүтин қуўда бар.

Оның бийтәкирар иләхий таланты бәркамал әўладттың турмысында үлкен әхмийетке ийе тәрбиялық мектеп болды. Оның атқарған терме хәм дәстанлары арқалы 1950-жылдан-2006жылға шекем өзиниң миллий мәдений мирасын қалдырған. Көплеген хызметлери ушын халықтың нәзеринен терең орын алды. Соның ишинде ең итибарды тартатуғын ұақыя, 1996-жылы Карл Райхлдың шақыруы менен Германияда болып келди. Бунда биз әпиуайы ел перзенти миллий кәдириятымызды дүнья халықлары арасында үгит-нәсиятлауда өзиниң салмақлы үлесин қосқан тулғалардан бири деп тән аламыз. Оның мийнетлер жоқары бахаланып 1987-жылы Қарақалпақстан халық жырауы, 2000-жылы Өзбекстан халық бақсысы хұрметли атағы берилди. Өмирин жыраушылық мектебиниң

тийкарын салыўға бағышлаған уллы тулға Жумабай Базаровтың қалдырып кеткен бийбақа миллий қәдирияты миллет мақтанышы сыпатында жоқары баҳаланады. «Ат изин тай басар» дегениндей, ҳәзирги күни баласы Тобаназар әкесиниң изин даўам етип жасларға музыкалық жақтан №13 санлы Жумабай жыраў Базаров атындағы балалар музыка мектебинде оқытыўшылық етип атыр. Усындай уллы устаздың ислеген мийнетлерин, миллий қәдириятларды асрап сақлаў хәм келешек әўладларға жеткерип бериў, оны раўажландырыў барысында Президенимиз Ш. Мирзиёевтың «Бизиң хәўес етсе арзыйтуғын уллы тарийхымыз бар. Хәўес етсе арзыйтуғын әўладларымыз бар. Хәўес етсе арзыйтуғын сарқылмас байлықларымыз бар. Хәм мен исенемен, несийп етсе, хәўес етсе арзыйтуғын уллы келешегимиз, уллы әдебиятымыз хәм көркем-өнеримизде әлбетте болады» [4,4 б] деген даналық сөзлери бүгинги келешек даўамшылары ушын үлкен үмитлербағышлады. Жумабай Базаровтан бизлерге мийрас сыпатындағы миллий қәдириятының тийкарында, қарақалпақ халқында жыраўшылық жолын даўам еттириўши, излениўши, көркем өнер тараўында оның ислерин даўам етиўши ел азаматлары, талант ийелери жетисип шыға бергей деген пикирлерде қаламыз хәм усындай әўладларымыздың басып өткен әдиўли жолын ардалаў хәм оның мийнет жолын үйрениўди келешек жасларының мақсетли ўазыпасы депбилиўимиз керек.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Қ. Байниязов «Халық жыраўы» Совет Қарақалпақстаны газетасы. 1988-жыл 27-январь. №19. Б-4.
2. А. Аббазов. «Жыраўдың бүгинги байтереги». «Жас Ленинши» газетасы 1991ж. 29-июнь. №77. Б-3
3. Қ. Байниязов «Халық жыраўы» Совет Қарақалпақстаны газетасы. 1988-жыл 27-январь. №19. Б-4.
4. А. Хайдаров «Харакатлар стратегиясы ва маънавий юксалиш» Т-2018й.
5. Қ. Айымбетов. «Халық даналығы». Нөкис. 1988жыл.

Аннотация

Бул мақалада Өзбекстан халық жыраўы Жумабай Базаровтың өмир жолы ҳаққында кең пикир жүритіледі.

Кілт сөздер: жыраў, баксы, дәстан, терме, нәсіхат.

Аннотация

В статье рассматривается биография жырау Джумабай Базарову.
Ключевые слова: жыраў, баксы, дастан, терме, совет.

Summary

The present article deals with the biography of jiraw Jumabay Bazarov.
Key words: jiraw, bakhsi, dastan, terme, advice.

СПЕКТАКЛЕРДЕ ЖАСЛАР ТЕМАСЫНЫҢ ЖАРЫТЫЛЫҰ ДӘРЕЖЕСИ (Қарақалпақ мәмлекетлик жас тамашагөйлер театры мысалында)

Уразмбетова Л.Т.

ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы

«Режиссёрлық хәм актёрлық шеберлиги» кафедрасы баслығы, Узбекистан

Театр жәмәэти 1978-жылдың ноябринен 1985-жылдың июнь айына шекем өзбек, қарақалпақ, қонсы республикалар хәм Батыс Европа халықларының түрли жанр хәм темалардағы жигирма еки шығармасын сахналастырып, өз тамашагөйлерине усыңған. Бул

дәуір аралығында қарақалпақ жаслары рус драматурги И.Штоктың «Яратқанның дәлкегі», татар драматурги И. Юзеевтың «Ойыннан оймақ» («Не по злобе»), А. Толстойдың «Буратино», итальян драматурги К. Гольдонийдің «Еки байға бир малай», Ш.Перроның ертеги тийкарында «Етикли пышық» («Кот в сопогах»), өзбек драматурглеринен М.Агамирзаев хәм А.Бобохоновлардың «Жолбарыс хәм аңшы», Ж.Махмудовтың «Жаланаһ король» (Андерсон ертеги тийкарында), Н.Рүзимухамедовтың «Рахмет капитан», Ғ.Ғуламның «Сум бала» шығармасы тийкарында усы атамдағы инценировка, жәми он сегиз аўдарма пьесалар театр репертуарынан орын алған. Бул аўдарма шығармалар қахарманларына театр сахнасында режиссёрлардан Н.Аңсатбаев, А.Ефремов, Р.Төрениязовлар жан бағышлаған. Мине усы мәүсимлер даўамында театр сахнасында қарақалпақ драматурглериниң тек ғана төрт пьесасы сахналастырылған. Егер анализге тартылатуғын усы ўақыт аралығында хәр жылы төрт спектакль сахналастырылған болса, булар арасында К. Рахмановтың «Егленген бәхәр», «Тоғыз тоңқылдақ хәм бир шиңкилдек», Т. Сейтжановтың «Нөкис легендасы», П. Тилегеновтың «Дуўтарлы солдат» пьесаларының атларына көз жуўыртамыз. Бул өз гезегинде сол дәуір драматурглериниң балалар театры тәғдирине итибарсызлығынан, театр басшыларының Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамы хәм Театрлар дәретиўшилик жәмийети менен дәретиўшилик байланысларын жанлантырмағанынан дерек береді¹. Театр репертуарындағы бундай теңсалмақлылықтың болмаўына театртаныўшы алымлар, журналист дәретиўшилер Республикалық басылым бетлеринде өз мүнәсибетлерин билдирген еди.

Республиканың Мәденият министрлиги, Жазыўшылар аўқамы хәм театр басшылығы өткен әсирдиң соңғы он жыллығы хәм ХХІ әсирдиң басларында аўдарма шығармаларға итибарын пәсейтпеген халда, Республикадағы жас дәретиўшилер, журналистлер менен биргеликте жумыс алып барыўды жолға қойды.

Театр жәмәәти менен дәретиўшилик бирге ислесетуғын, театр басшыларының өтинишлери, мәденият министрлигиниң буйыртпалары тийкарында пьесалар жазатуғын, Республикалық жазыўшылар аўқамы тәрәпинен жәрияланған таңлаўларда өзиниң жаңа пьесалары менен қатнасатуғын жаслар, театр досларының қатары артты. Бул дәретиўшилик искерликти К.Рахманов, П.Тилегенов баслаған болса, буннан соң жас драматурглерден Г.Турсунова, А.Өтепбергенов, П.Айтмуратов, Ж.Хожанов, Қ.Мәтмуратов, С.Жумағулов, К.Мусаев хәм М.Хожановалар даўам еттирди. Театр жәмәәтиниң соңғы жыллардағы искерликлерине нәзер таслайтуғын болсақ, театр басшыларының жергиликли драматурглерге болған итибарынан кеўлимиз толады. Театрдың әдебий бөлиминиң баслығы Г.Турсунованың «Тентек маймыл», К.Қөбесованың «Хәзил дәлкек», Ы.Айбатовтың «Әпсана», «Ериншектиң хийлелери», Ж.Хожановтың «Мәртлик пенен жаўызлық», «Питонийге саяхат», П.Айтмуратовтың «Туңғыш муҳаббат», «Сүйинши», К.Рахмановтың «Хаял тәғдири», К.Мусаевтың «Ата, шынығайық», М.Хожанованың «Перийзаттың тәшўиши» сыяқлы спектакллер жас тамашагөйлер театры жәмәәтиниң соңғы жыллар ишинде қарақалпақ драматурглер пьесалары тийкарында жаратылған сахна шығармалары есапланады. Санларға итибарымызды қарататуғын болсақ, кейинги жыллар ишинде сахналастырылып, тамашагөйлерге көрсетилген 30 спектаклдиң жигирма алтысы қарақалпақ драматурглериниң пьесалары болса, соннан төрт спектакль аўдарма шығармалар тийкарында сахналастырылған. Булар Э.Ўриновтың «Бахтым, мениң перзентлерим», Ф.Бобожоновтың «Анам, жаным анам», М.Каримниң «Сыйқырлы дигирман» пьесалары. Театр жәмәәти 2009-2010-жыл мәүсиминде Э.Хушвақтовтың «Шөп қуўыршақ» хәм Р.Ёриевтың «Қоса қартайғанлар» пьесаларын сахналастырды.

Қарақалпақ жас тамашагөйлер театры отыз бес жыл даўамында қызғын дәретиўшилик мийнет жолын басып өтти хәм ғәрезсизлик жылларында көплеген жетискенликлерге еристи.

Биринши нәўбетте, театр профессионал дәретиўши топар сыпатында қәлиплести, дәретиўшилиқ соқпақларынан әстелик пенен, мейли ол қыйыншылық туўдырған болса да, бүгинги күнге келип тегис жолға шығып алды.

Екиншиден, жас тамашагөйлердиң тәбиятын, тилин түсинетуғын қәбилетли жас драматурглер менен дәретиўшилиқ бирге ислесиўди жолға қойды, театр этирапында оның дәртин өзиниң дәрти деп билетуғын, жәмәәт пенен бирге ислесиўге таяр драматурглер топары қәлиплести, театрдың дослары, жанкүйерлери жәмәәт этирапына жыйналды.

Үшиншиден, отыз бес жыллық дәретиўшилиқ процессинде жас тамашагөйлер театрының Ы.Айбатов, А.Қудайназаров, сыяқлы жас қарақалпақ режиссёрлары дәретиўшилиқ орталығында шынығып, тәжрийбе арттырып қәлиплести. Хәзирги ўақытта қарақалпақ жас тамашагөйлер театрын терең мазмунға ийе, көркем пукта репертуар менен тәмийинлейтуғын драматурглер П.Айтмуратов, Ж.Хожанов, Г.Турсунова,

М.Хожановалар, ал, дәретиўшилиқ келбетин белгилейтуғын режиссёрлар устаз режиссёр Р.Төрениязов, Ы.Айбатов, А.Қудайназаровлар десек орынлы болады. Ырзамурат Айбатов хәм Амангелди Қудайназаровлар театрда дәслепки мийнет жолын актёр болып ислеўден баслаған болса, арадан көп жыллар өтип, устаз режиссёрлардың тәжрийбелерин үйренип хәм өзлериниң кәсиплик шеберликлериниң нәтийжесин бир жерге топлаған ҳалда бүгинги күнде жетик режиссёрлар болып жетилисти.

Халқымыз “Көп жасаған билмейди, көпти көрген биледи” дегениндей, бүгинги күнниң қахарманлары әне сондай талантлы жаслар болып табылады. Өзлерин түрли тараўларда белсендилик пенен көрсетип атырған жаслардың мийнетлерин бахалап, басқа жасларға үлги етип көрсетиў, олардай белсендиликке, кәмил инсан болыўға шақырыў ғалаба хабар қуралларының хәм театр хызметкерлериниң тийкарғы ўазыйпаларынан саналады. Сондай-ак, бүгинги күнде жаслар арасында келип шығып атырған түрли ўақыялар, машқалаларды жарытып бериў, сол машқалалардың сапластырылыўына аз да болса да үлес қосып атырған көркем өнердиң бир түри – бул театр.

Қарақалпақ мәмлекетлик жас тамашагөйлер театрында сахналастырылып атырған спектаклдер темасына итибар берип қарасак, онда бүгинги күн жасларының турмысын сәўлелендирип бериўге, ең баслысы жаслар темасының жарытылыўына үлкен итибар бермекте.

Өзбекистан Мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалының биринши қарлығашлары «Драма театры хәм кино актёрлығы көркем өнери» бөлиминиң питкериўшилери 2012-жыл «Уйым» спектаклин питкериў диплом спектакли етип тапсырды. Спектаклге усы топардың оқытыўшылары С.Аннақулова хәм Б.Өтебаевлар режиссёрлық етти. «Уйым» спектаклинде хәзирги дәўирдиң ең бир машқаласы болып турған нәшебентлик хәм оның аўыр ақыбетлери сәўлеленеди. «Уйым» («Тўда») шығармасы өзбек авторы Н.Қобилова тийисли болып, оны топар студенти Б.Қобланова қарақалпақ тилине аўдармалады. «Кино актёрлығы көркем өнери» бөлими оқытыўшысы хәм студентлериниң бул спектаклди диплом спектакль ретинде таңлағанының себеби, нәшебентлик темасы хәзирги ўақытта машқалалы бир темалардың бири екенлигинде. Бул машқаланы сапластырыў бойынша мәмлекетимизде кең көлемли илажлар өткерилмекте. Сол қатарда театр хызметкерлериниң нәшебентликти жаслар санасына ең жаман иллет хәм апат сыпатында синдириўде роли үлкен. Себеби театрда тамашагөйдиң көз алдында болып өткен ўақыя әпиўайы семинар-тренинглерде айтылып өткен гәп-сөзге салыстырғанда тәсирлирек.

«Уйым» спектакли қахарманларының барлығы жаслар. Яғный, спектаклде нәшебентлик торына түсип қалған бир топар жаслардың аянышлы тәғдири сүўретленеди. Баслы қахарман Азат ўақыя тийкарында турады. Спектакль кирисиўинде ол нәшебентлер қатарына кирип қалған. Енди оған бул шийеленискен тордан шығып кетиў аңсат ис емес. Деген менен Азаттың сүйиклиси оның туўры жолға түсиўине үмит бағышлайды. Баслы қахарманның бул иллеттен қутылыўға болған хәрекетиниң басланыўы түйинди белгилеп береді. Азат нәшебентликти таслай алама яки оның нәшебент дослары буған жол

қоймайма? Азаттың сабырлылығы қай жерге шекем жетеді? Тамашағөй бұл баслы қахарманның енді қайсы жолды таңлауын асығыслық пенен күтип отырады. Ұақықатында да Азат қыйын жағдайда қалады. Бир тәрепте өзине мәргиядай тартып турған дәриниң қумары болса, бир тәрепте өмирден үмит бағышлап турған сүйиклиси. Ұақыялар барысы Азаттың еки жолды таңлау қыйыншылықтары, алдынан шыққан тосықлар хәм кескин бурылыслар менен рауажланып барады. Баслы қахарман бұл иллеттен қутылыу жолында көп қыйыншылықтарды бастан кеширеди. Азат “нәшебентликти таслайман” дегенинде, оның дослары тис-тырнақлап буған қарсы болады. Бұл қарсылықтың тийкарында да себеп бар, нәшебентлик әлеминде Азатты унататуғын қыз Азаттың басқа яр менен кетип қалмауына бар күши менен хәрекет етеди. Буннан басқа нәшебентлер де Азаттың бұл сауданы тоқтатса өлимге гириптар болуыын қайта-қайта ескертеди. Ұақыяның ең бийик шыңында – кульминациялық ноқатта нәшебентлер торындағы Азатты сырттан унататуғын қыз нәшебентлер арасындағы өз-ара тартыста набыт болады. Спектакль соңында Азат ұақықый өмирге үмит бағышлап, нур болып жанып турған сүйиклиси менен қол усласып қалады. Ұақықый турмыста нәшебентликке берилгенлердің бұл бәледен қутылыуы жүдә қыйын деп есitemиз, бұл ұақықанда видеофильмлерди де көргенбиз. Бирақ, театр сахнасындағы ұақыялардың көз алдымызда жанлы сәулелениуи тамашағөйде өзгеше тәсир қалдырады. Статистикалық мағлыұматларға қарағанда нәшебентлик құрбанларының көпшилиги жас-өспиримлерди құрайды екен. Буған олардың бұл жаста түрли нәрселерге қызығыушылығының артыуы, хәдден тыс исениушеңлиги, өтиу дәуириндеги түрли өзгерислер себеп болады екен. Жыл сайын бұл апаттың адамлар өмирине қәуипи артып баратырғаны инсанды терең ойға салады. Не ушын жаслар сонша ескертиуши видеоролик, ушырасу кешелериниң өтилиуине қарамастан бұл бәленің торына илинип қалып атыр екен? Нәшебент өспиримлердің турмысы хәм бұл жолға қалай кирип қалғанлығы үйренілгенде олардың ата-ана қарауысыз қалғанлығы, ата-аналардың перзентлерине есапсыз пулларды бериуиниң хәм оны неге жумсап атырғанлығын тергемегенлиги ақыбетинде келип шыққанлығы анықланған. Бұл темада 2011-жылы 16-ноябрде Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик сазлы театрында «Перзент тәшүиши» атамасындағы спектакль де тамашағөйлердің нәзерине усынылған еди. Бұл спектакльде де бир ата-ананың жалғыз перзенти нәшебентлер торына түсип қалып, спектакль соңында ата-анасының басына жетеди. Бұл еки спектакльде тийкарғы ұақыялар мазмуны бирдей болғаны менен сахналастырылуы өзгешелиги хәм персонажлардың жас өзгешелиги менен бир-биринен парық қылады. «Перзент тәшүиши» спектаклинде нәшебенттиң ата-анасы, коңсы-қобасы хәм жақын-жууықлары қатнасса, «Уйым» спектаклиниң персонажларының барлығы жаслар. Ұақыя тек усы жаслар этирапында болып өтеди. «Перзент тәшүиши» спектаклинде нәшебент жигиттиң тууылғанынан баслап студент болғанға шекемги дәуири, қай тәризде бұл иллетке жолыққаны, ата-анасының кеш болған соң хабардар болғанлығы, нәшебентликтиң қанша адамлар басына ауыр саудалар салғаны сүүретленсе, «Уйым» спектаклинде тек Азаттың нәшебентлер торынан шығып кетемен дегенге шекемги өмири сәулеленеди. Еки спектакльде де ұақыялар барысы тамашағөйди спектакль соңына шекем қызықтырып, ақырында қандай шешим менен таусылыуына асықтырып отырады. Және соны айтып өтиу керек, еки спектакльдің де декорациясы тәсирли шыққан. Хәр көринистеги декорацияның өзгериуиниң өзи де тамашағөйлерге ұақыя мазмунын түсиндирип барады. «Перзент тәшүиши» спектаклинде сахна фонында еки арқан түсип турып, нәшебенттиң кем-кемнен бұл балшыққа батқаны сайын арқанлар шыйратылып бара береді. Нәшебентлер уясын көрсететуғын көринисте тор пайда болып, бұл тор да кейинги көринислерде үлкейип бара береді. Ал, «Уйым» спектаклинде болса барлық нәшебентлер қара кийимде, ал Азат хәм оны өмирге қайтарыушы қыз ақ кийимде. Усы жерде Азат та нәшебент, неге ол қара кийимде емес? деген сорау пайда болады. Себеби ол еки өмир арасында, ол пүткіллей балшыққа батқан жоқ. Оны өмирге қайтарыуға хәрекет етип атырған адам бар. Ақ кийимдеги Азаттың сүйиклиси оны қара балшықтан алып

шығыуға урынады. Бунда реңлерден символикалық усылда қолланған. Қара реңди қайғы, үмитсизлик, әжел белгиси сыпатында сүүретлеп, ақ реңди өмир, жақсылық хәм пәклик белгиси сыпатында берген.

«Уйым» спектаклинің нәтийжели шығыуында режиссёр, оқытыушы Б.Өтебаев хәм С.Аннақуловалардың тынымсыз мийнети көринеди. Сондай-ақ «Драма театры хәм кино актёрлығы көркем өнери» бөлими питкеріушілеринің төрт жыл дауамында алған билим хәм тәжрийбелеринің нәтийжеси усы спектакль арқалы сахнада олардың актёрлық шеберликлери арқалы көзге тасланады. Биз бул питкеріушілер хәкқында тоқтап өтиүимиздің де себеби бар, олар арасынан Ф.Келимбетов хәм Ф.Төлегеновлардың оқыу орнын питкергеннен кейинги дәслепки мийнет жолының басланыуы усы театр менен байланыслы. Яғный олар оқыу орнын питкерип, жас тамашагөйлер театрына жумысқа қабылланды. Ал, қалған студентлер А.Назарымбетов, А.Ермамбетов, А.Бердибаева хәм Б.Разымбетовлар Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик сазлы театрына жумысқа қабылланды. Хәзирги уақытта филиалымыздың «Актёрлық» хәм «Режиссёрлық» жөнелислерин питкерген жасларымыздан Бахадыр Жапаров, Гулназ Жайманова, Шарапат Даўлетмуратов, Өмирбек Бектурганов хәм басқалар жас тамашагөйлер театрында мийнет етпекте.

“Өлмесин жейран” ертеқ спектакли Қарақалпақ Мәмлекетлик жас тамашагөйлер театрында 2009-жылы режиссёр Аман Қудайназаров тәрәпинен сахналастырылып, тамашагөйлер нәзерине усынылды³. Спектаклдің баслы идеясы – тәбият хәм адамзат ортасындағы тығыз байланысты сүүретлеу, соңғы уақытлары адамлардың өз мәплери жолында тәбиятқа болған қатаң аяўсыз мүнәсибетлерин көрсетип беріу арқалы, жасларда этирап-орталыққа итибарлы болыуға, Ана тәбиятымызды көз қарашығындай етип асырауға шақырыу болып табылады. Сол ушын да бул ертеқ спектаклди жасларға өрнеқ бола алатуғын, туўры жол көрсететуғын спектакль деп айта аламыз. Таңланған тема спектаклдің тәсиршең шығыуына тийкар болған. Спектаклде ана образының кең тәризде ашып берилгенине гүә боламыз. Ана меҳри тек адамзат ушын емес, бәлким жанзатларға да тән қәсийет екенлиги спектакль барысында сәўлеленип барады. Кемпири наўқасланып қалған соң ғарры тәуип айтқан емди – жейран гөшин излеп аңға шығады. Оның қурған қақпанына ойнап жүрген жейран баласы түсип қалады. Ғарры жейран таўылғанына куўанып, жейран баласын үйине алып келсе, кемпири мөлтилдеп турған жейранның көзлерине қарап, жейран гөшин жеўден бас тартады. Усы жерде ана мийирманлығының қаншелли муқаддес екенлигине және бир мәрте исенимимиз кәмил болады. Себеби наўқас кемпир өзинің тәуип болып кетиуи ушын бала жейранның гөшин жеўине де болатуғын еди. Бирақ, ол жейранға хайўанға қарағандай емес, тап өз баласына қарағандай меҳир менен қарап, басынан сыйпайды. Бала жейранды излеп шыр-пыры шыққан ана жейранның образы да толық ашып берилген. Буны биз тамашагөйлердің сол ертеқ ишине кирип кетип, ана жейранға баласының табылыуына тилеклес болып, қайда кеткенин бақырысып айтып отырғанларынан билсек болады. Усы жерде айтып өтиу орынлы, балалардың ертеқлер әлемине түсип қалыуының және бир себеби – бул декорацияның жақсы берилгени. Хәр көринисте декорациялардың өзгерип туруы – бул тамашагөйдің зеригиуинің алдын алып, көринислерге мазмун бағышлап турады. Художник И.Мухитов тәрәпинен исленген бул декорациялар уақыялар барысын байытып турды.

“Жейран гөшин жесе тәуип болып кетеди” деп, ғаррыны исендирген тәуиптиң гәпи надурис еди. Спектакль соңында кемпир жейран гөшинен емес, ана жейран сүтинен тәуип болып кетеди. Солай етип, адамзат хәм тәбият арасында жүз бермекши болған қәуиптиң алды алынады. Ертеқ спектакль жас өспиримлердің тәбият инәмларына бийпәрўа болмауға, жер жүзинде жоқ болып баратырған жанзатлардың буннан былайда кемейип кетпеуи ушын бар күш-ғайратын сарыплауға шақырады.

Спектакль жарыққа шығып, ол үлкен жетискенликлерге ериссе, әлбетте ол дәретиушилиқ топардың тынымсыз хәм машақатлы мийнетлери арқасында. «Өлмесин жейран» ертеқ спектаклинің тәсиршең шығыуында өз роллерин жоқары шеберликте

атқарған актёрлардың да үлесі бар. Баласын жойтып, зары-гирян болған ана жейранның образын актриса Л.Халқназарова ашып берген. Ол баласынан айырылғанынан күйинип, өзін тик жардан тасламақшы болғанда ана тәбият оны өлим аўзынан қутқарып қалады. Оған баласының тири екенлигин, оны ким алып кеткенлигин айтады. Сонда ана жейран қәуіп-қәтер күшли болсада адамзаттың үйине қәдем қойып, баласын қутқарып қалады. Хайўанларға тән қәсийетти, олардың хәр бир хәрекетин дәл жеткерип бериў – актёрдан үлкен шеберликти талап етеди. Сондай-ақ, бала жейран образын жаратқан актриса Р.Пиязованың да актёрлық шеберлигин жоқары бахаласақ болады.

С. Қарақалпақ мәмлекетлик жас тамашагәйлер театрында буннан басқа бир қанша жаслар турмысына байланыслы, жаслар темасын, машқаласын сәўлелендирип, тәрбиялық қәсийетлерди өзінде жәмлеген спектакллер сахналастырылды. К.Мусаев авторлығындағы «Ата шынығайық», Г.Турсунованың «Қыянет етпе достыңа», П.Айтмуратовтың «Туңғыш мухаббат», Т.Минулиннің «Бир қызға төрт ашық» сыяқлы спектакллерин усылар қатарына киргизсек болады

Усы тәриздеги спектакллер жаслардың кең пикир жүритиўине, ўақыя барысын өзлеринше ойлап көрген халда талқылаўға, турмыстың ойлы-бийик соқпақларында қағылмаўына тәрбиялайды.

Пайдаланган адебиятлар:

- 1.Баяндиев Т. “Қорақалпоқ театрлари”. Ташкент, 2011. 152-б.
2. И.А.Каримов “Ёшларимиз – халқимизнинг ишончи ва таянчи”. «Маънавият» 2006.19-б
- 3.«Қарақалпақстан жаслары» газетасы. «Өлмесин жейран» 2009ж. 15-октябрь №43
4. Дарўишева Д. Канийгелик жумысы Архив. ӨзМКӨМИ НФ,

Килт сөздер: актёр, көркемөнер, театр, шеберлик, роль, сахна, жастар, тамашагәй,

Ключевые слова : актёр, искусство, театр,мастерство, роль, сцена, молодёж, зритель

Key words: actor, art, theater, craft, role, stage,

THE ACTOR'S ROLE IN THE ROLE

Urazmbetova L., Ismailova M.

City: Nukus. Science degree: Place of work/study: Nukus Branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Preface.

This writing begins with the priceless ideas of theatrical person, the Russian founder of theatres Stanislavsky. This material is introduced gradually in accordance with its necessity for the development of theatrical life and action. It includes daily cares, history, aspiration for creation and ofcourse it covers different selected ideas coresponding to the social and cultural spheres of life.

Especially there given particular attention by the author to outstanding people of art, producers and actors who are well known for their best roles.

The author has tried to include more interesting events, actions of karakalpak theatre actors' life.

Stanislavsky, a deep-rooted, creative figure of the actor's creative secrets, is one of the key factors of the actor's care that he is capable of using his sensual sentiments and using these emotions in his less creative way. The theater artist must always be able to observe the world around him, to be able to choose the right one, to choose the best of fantasy, and to have the ability to support the fashion industry at the right time. Savitsky's "actor's introduction to another image" means that his role in the role of the actor plays a very important role in finding his creative search and finding his scene in his song.

How does the actor create a cachet image? How can this be achieved? Is the actor close to the roles, or is it less important to the role? The scandal about how the actor creates a cachet image continues to the point. With the advent of the time, with the advent of the theater's history, the creation of new techniques of acting profession, Stanislavsky's revelation of the actor's introduction to another image has become evident. There are two ways in which an actor's skill can always lead to controversy. first of all, the actor's performance is "minuscule", that is, his ability to play a small role in his personality, and that the given condition goes to the sharpest. The second way is to look for the role of the actor to play the role of image, to live in a shadow of his own role, to give a few roles to the shades of the rope. If the actor is always able to adapt his role, then what happens if every person can achieve the least? It does not mean that the actor is a "Creator, image creator." The actor does not recognize the role of the actor, but it is rarely seen, but is not a reality. The actor's achievement is the result of today's and tomorrow's theater.

The performance "The moon at night" by Mustay Karim in the Karakalpak national music theater named after Berdaq was performed by the People's Artist of Uzbekistan, the lover of Berdakh nationality N. Ansatbaev. One of the roles in the play is the Devona. People's actor of Karakalpakstan, Baltaniyaz Kayipov, performed The main role very well. Not to say that the actor does not play here, but rather the role of "play and play". Because B. Kaipov testimony about the role and pointed "This is one of my favorite role. I worked hard to create this role. At that time there lived a crazy man named "Usen". I used to talk with him, invited him to dinner. While talking I learned his actions, behave and manner. These my tryings helped me to create the role "Devona". Especially when I asked the question "Have you seen the angels nowadays?".

I watched a change in his faces. He was wrapped in a long time. Then he said, "No, I do not care." In this answer, I have maintained his confidence in his chest. When I created this "Devona" role, I took a look at this Usen, created the image of the cob, and decided to take my movements to Usen, and enriched it more and more. The devonian figure is one of my most valuable roles for me.

In this theatre in 1988, the "Omirbek and tashsha" play performed by Makset Esimbetov, honored artist of Karakalpakstan, and Qurbanbay Kalandarov, honored artis of Karakalpakstan, honored artist of Uzbekistan Omirbay Kasimbetov and "Labak", created by Omirbek, it is a very small person. The play has been staged for several years at the theater.

In 1989 Uzbek film director, who maintained the performance of the "Theatrical" festivals in the Tashkent city, said: "We are going to capture the TV when you play tomorrow in the Russian TYUZ."

The performance recorded on Tashkent TV is becoming a "golden wealth" of television, and today the performance is frequently played, performing a spiritual food service for our people. When creating the image, actor Gurbanboy Kalandarov would not have been "playing" in the game. The image of "Labaq" appeared as a result of the actor Q. Kalandarov's creative thinking, creative search, creative film studio, and one of the characters in the actor's play.

Artist Bazarbay Nazimbetov, who played for Karakalpakstan, played "Tawasar Baydi" in the play "Omirbek ha'm tashsha", his People's Artist of Karakalpakstan Marjan opa Kholmurotova, heled the actor to describe the origin of the main character.

As we have already said, it is important for us to recognize the oblique, to remember, to keep an eye on the actor, to enrich the actor with a little fantasy, to actually make a hobby, to explore the role of the actor.

Actor makes a revision, repeats the roles again and again everywhere at home, at work, at bus stations. He lives with this character. He does his best to do better and better, more and more. He learns it in details. Who is he? Why does he do? How behave himself etc. In this way every actor needs.

For this purpose, the actor must have a great job capable of developing a smaller role in the art, from the character to the second one, at a speed that is given and given in the unexpected condition.

Entry into role looks is long and difficult, slowly. It is necessary to help the actor, to create his own free creativity, to make a whole new person, to restore it to the heart, to find and to find everything else.

Actor is the main raw material in the filmmaking profession. But this is not true. Schneider-based film directors act like a lifeless poplar. It requires accurate and flawless planning until the end of the month, when it comes to grooming, grooming, scratching and stroke. The only thing that can be overcome is that the actor is the only raw material for the filmmakers to show their profession. The actor, who needs to execute the director's instructions without any problems, is not a creator, but a puppet. Stanislavsky's "System" was focused on this issue, and he was aiming to make it smaller.

- If Stanislavsky had been in a strange emotion that required a role, he would not have to find every gesture to find the director, the director, the special role model for the role of the actor, if he found ways to heal their inner sorrows.

In truth, Stanislavsky will be able to find out how the actor will be able to find the way he is. But Stanislavsky is in charge of the actor's role as to what moments and moments the actor should give. So, in the director's direction, he is not the actor, but his heart, his soul, remains unaffected. But in such a case, the actor would have to become a tool for the director. Firstly, the actor's body is important for the director, while secondly very important thing for the director is actor's spirit, mood, and sediment. In both ways actor should overcome all these abilities, otherwise he remains only a tool.

Адабиятлар:

1. Ж.Махмудов. Х.Махмудова. "Режиссура асослари" Тошкент -2008 г.
2. Б.Сайфуллаев. Ж.Маматкосимов "Актёрлик махорати" Тошкент -2012
3. Р.Уснатов "Музыкали театр актёрларининг образ устида ишлаш хусусиятлари" Тошкент -2008
4. К.Станиславский "Актёрнинг уз устида ишлаши" Ташкент 1965

Аннотация

«Актёр творит из себя в двояком смысле: как всякий художник, из своего творческого воображения; и специфически имея в своем собственном лице материал, из которого создается художественный образ» Искусство театра владеет поразительной способностью сливаться с жизнью. Сценическое представление хоть и происходит по ту сторону рампы, в моменты высшего напряжения стирает грань между искусством и жизнью и воспринимается зрителями как самая реальность. Притягательная сила театра и заключается в том, что «жизнь на сцене» свободно утверждает себя в воображении зрителя.

Annotation

“The actor creates himself in a twofold sense: as any artist, from his creative imagination; and specifically having in its own face the material from which the artistic image is created” The art of the theater has an amazing ability to merge with life. The stage performance, though taking place on the other side of the ramp, at the moments of higher tension blurs the line between art and life and is perceived by the audience as the very reality. The attractive force of the theater lies in the fact that “life on the stage” freely asserts itself in the viewer's imagination.

ҚОРАҚАЛПОҚ МУСИҚИЙ ФОЛЬКЛОР ШАКЛЛАРИДА МИЛЛИЙ РАНГДОРЛИКНИ АСОСЛОВЧИ ВОСИТАЛАР

Ходжаметова Г.И.,
тарих фанлари номзоди
Ўзбекистон санъат ва маданият институти
Нукус филиали доценти, Ўзбекистан

Бугунги кунда қорақалпоқ театрлари ўз фаолиятида миллий колорит ифодасини қанчалик даражада мужассамлаштирганини таҳлиллар ва тадқиқот натижалари ошкор этади. Унинг аввалида эътиборни қорақалпоқ миллатининг умумий хусусиятларига қаратамиз. Зеро, миллатга хос хусусиятлар бўйича тўлиқ тушунчаси бўлмаган ижодкор миллий асар ярата олмайди. Хўш, бу миллатга хос бўлган миллий калоритнинг муҳим тамойиллари тарихдан бугунга қадар қандай хусусият ва вазиятларни бошдан кечирди? [1].

Достонлар қорақалпоқ фольклорининг асосий жанри бўлиб, 4 тур (қаҳрамонлик, лирик, ижтимоий-маиший, тарихий достонлар)га бўлинади. Қорақалпоқларда кенг тарқалган достон «Алпамис» достони. Шунингдек, «Едиге». «Қублон», «Қирққиз» достонлари машҳур.

Ҳозирги замон қорақалпоқ шеъриятини ғоявий-мавзули бадиий-эстетик жиҳатдан бойитишга И.Юсупов салмоқли ҳисса қўшди. 1980 йилларнинг 2-ярмида К.Мамбетовнинг «Хуждан», О.Абдурахмоновнинг «Бўсаға», А.Оттепбергеновнинг «Дўзах ичида», К.Раҳмоновнинг «Оқибат», Ш.Сейтовнинг «Халқобод» романлари яратилди. Шеъриятга ўз овозига эга бўлган К.Каримов, К.Реймов, Н.Торешова, М.Жуманазарова, О.Сейтаев, О.Сатбаев, Ж.Хўшниёзов, Х.Даулетназаров, Ж.Избосканов, Х.Айимбетов каби истеъдодли ижодкорлар келиб қўшилди.

Театр сахналарида трагедия, комедия, трагикомедия жанрларидаги К.Раҳмоновнинг «Лаққилар касалхонада», С.Жумагуловнинг «Экстрасенс», «Куёвингни бериб тур», К.Матмуротовнинг «Фарзанд», М.Низамовнинг «Ноёб нусха», Ж.Хўжановнинг «Қўшнимнинг қизи» асарлари кўйилди.

Қорақалпоқ мусиқа маданияти узок тарихга эга бўлиб, ҳозирги кунда бой мусиқий фольклор, оғзаки анъанадаги профессионал мусиқа ва шунингдек, XX асрда ривож топган композиторлик ижодиёти намуналарига эгадир [2, б.152].

Мусиқий фольклор шакллари асосини кўшиқлар ташкил этади. Халқ маросимлари билан боғлиқ бир қанча жанрлар (мавсум маросим кўшиқлардан «Айдар-айдар» — шамолни чақириш, диний маросим — «Ярамазан», оилавий маросим ва маиший кўшиқлардан «Яр-яр», «Ҳеужар», «Ўлен», «Синсиу», «Жоқлау» ва б.) унинг энг қадимги қатламни ташкил этади. Бадиий мазмунига кўра халқ кўшиқлари ишқий-лирик, тарихий, маросим, аёллар (қизлар), болалар кўшиқларидан иборат. Уларнинг аксарияти диатоник ладларга асосланиб, оҳанглари мелизматик безакларга бой куйчанлик хусусиятларга эга. Қорақалпоқларда исломдан олдинги маданият ҳисобланувчи руҳларни чақириш, улар ёрдамида беморларни даволаш учун порхай (парихон)лар томонидан ижро этилган айтимлар ҳам сақланган («балик», «гулапсан»). Фольклор мусиқасида аёллар (қизлар)нинг чангқўбиз мусиқаси, йигит-қизларнинг театрлашган ўйин-кўшиқлари, лапарлари («яғлы бахар») мавжуд [3].

Қорақалпоқларнинг оғзаки анъанадаги профессионал мусиқасининг марказий қисмини достон мусиқаси эгаллайди. Қорақалпоқ достон ижрочилари 3 турга бўлинади: жировлар, бахшилар ва қиссахонлар. Уларнинг ҳар бири ўзига хос маълум ижтимоий-сиёсий шароитда юзага келган бўлиб, бир-биридан репертуаридаги достонлар мазмуни, ижро услуби, достон айтим куйлари ҳамда мусиқий чолғу жўрнавозлиги жиҳатидан фарқ қилади. Жировлар фаолияти анъанавий ижоднинг энг қадимий қатламга мансуб бўлиб, қаҳрамонлик достонларни («Қоблан», «Шаръяр», «Едиге», «Алпамис», «Маспатша»),

тарихий тўлғовларни ички овозда кўбиз жўрлигида ижро этишади. Бахши (бакси)лар ишқий-лирик ва қахрамонлик дostonларни («Юсуф-Зулайха», «Зауре-Тайир», «Юсуф-Аҳмет», «Гўрўғли») ҳамда мумтоз шеърляти асарларини очик овозда, дитор ва ғижжак жўрлигида (гоҳида бўламон ҳам кўшилади) ижро этишади. Куйлар мураккаблиги, ифода воситалар бойлиги билан жировдан фарқ қилади. Қиссахонлар кўпинча саводхон шахслар бўлиб, халқ йиғинларида дoston кўлёмаларини ўкиб ёки ёддан айтиб беришади. Улар шеърларни фақат ўзига хос, нутқ интонациясига яқин айтим куй (нама)ларга солиб, мусикий чолғу жўрлигисиз очик овозда ижро этишади.

Миллий мусика чолғулари каторига дostonчиларнинг чолғулари бўлмиш кўбиз, дитор, ғижжак (гиржек) ва бўламондан ташқари чангкўбиз, қамиш сурнай ва болалар хуштаги («искирау-ик») киради. Ўтмишла қорақалпоқларда чиндовул, сурнай, карнай, ноғора, дап (доира) каби чолғуларнинг мавжудлиги ҳақида қахрамонлик дostonларида маълумотлар сақланган. Булардан кўбиз ва дитор кенг тарқалган, уларда моҳир созандалар томонидан қорақалпоқ мумтоз чолғу куйлари чалинади. Айниқса, дитор куйлари орасида «Мухаллес», «Налиш» каби туркумий куйлар шаклан мураккаб ва ифода воситаларининг бойлиги билан ажралиб туради. Қорақалпоқ анъанавий мусика ривожланишига XX асрда Нурабулло жиров, Ерпўлат жиров, Хўқиз жиров, Жумабой жиров, Қиёс бахши Ҳайратдинов, Жапақ бахши Шомуротов, Есжан бахши Қоспўлатов, Кенжабой бахши Тилевмуротов, Қорақалпоғистон халқ артисти Т.Қурбонов ва бошқалар салмоқли ҳисса кўшдилар [4].

Мана шу жиҳатларни ўрганиш санъаткорда миллий колорит даражаларини билиш, уларни ижодий ишга сингдириш имконини беради. Бевосита театр санъати мана шу жиҳатларни ўзида қамраб олади. Бу санъат қорақалпоқ миллатининг миллий минталитетини тиклаш йўлида самарали хизмат қилмоқда.

Театрлар ўзига хос тарихий йўлни босиб ўтди ва фаолиятда давом этмоқда. Бу иш жараёнида ютуқларга эришилди, камчиликлар ҳам ўзига яраша. Энг муҳими, Бехбудий бобомиз айтганидек, “Театр – ибратхонадир”, бу мақсаддан узоқлашмаслик театрнинг эртанги кунини ва келажакини белгилайди.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Алиева Н. Санъат – менинг ҳаётим – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
2. Баяндиев Т. “Қорақалпоқ театри тарихи” Т.: ЎзДСМИ 2011 й. 152-бет
3. Бехбудий М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2006
4. Станиславский К.С. Актёрнинг ўз устида ишлаши. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965.

Телефон +99891 3732318

Эл. Почта: gulchirahodjametova@mail.ru

Аннотация

Қарақалпақстандағы музыкалық мәдениет ұзақ тарихы бар, бүгінгі күні ауызша дәстүр бойынша бай музыкалық фольклор, кәсіби музыка, сондай-ақ 20-шы ғасырдың күрделі композиторлары бар.

Аннотация

Музыкальная культура Каракалпака имеет долгую историю и сегодня имеет богатый музыкальный фольклор, профессиональную музыку в устной традиции, а также сложные композиторы 20-го века.

Annotation

The musical culture of Karakalpak has a long history and today has a rich musical folklore, professional music in the oral tradition, as well as sophisticated composers of the 20th century.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ ТӘРБИЯҒА КӨРСЕТИЛГЕН ӘХМИЙЕТИ

Ходжаметова Г.

ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти, тарих илимлеринин
кандидаты, Узбекистан

Қосықлар қарақалпақ халық музыка көркем-өнеринде кең раўажланған белгили жанрлардың бири болып есапланады. Халық өзиниң сыясы турмыс тиришилиги менен руўхый кейпин салт-сана хэм психологиясын өзінде синдирген тарихый ўақыяларға бай. Қосық адамларды хадал мийнет, шын дослық, беккем мухаббат қахарманлыққа руўхландырып, эстетикалық заўыққа бөлип келеди. Олар жалпы халықтың түсинигине, ойларына сай болып, адамлар қосық, саз арқалы өзлериниң қуўанышын, шадлығын, муң-шерин, арзыў, эрман-нийетлерин билдирип отырды. Өйткени сөз бенен жеткере алмайтуғын нәзик ойларды саз арқалы беріў анағурлым оңай хэм тәсирли болатуғынлығы хэммеге мәлим. Сонлықтан халық қосықлары өзи дәреткен халықтың турмыс тиришилиги менен бирге раўажланып келеди.

Қарақалпақ халық қосықлары Орта Азияның басқа халықларындай-ақ нота, жазыўы болмағанлықтан әўладтан- әўладқа, атадан- балаға дегендей, шәкиртлер устаз қуўып, шәкирттен устазға өтиў жолы менен бизиң заманымызға жетип келди. Оларды әсирлер бойы халықтың есинде сақлап киятырған музыка байлығының дәретиўшилери, сақлаўшылары, қосықшылар басқа да халық творчествосының ўәкиллери болды. Халықта хәр қыйлы дәрежедеги талант ийелериниң дәретпелериниң ең хасылы ғана сақланып, көркемчилиги төмен дәретпелердиң көбинесе қатарға ерип жүре алмай тез умытылып кеткенлиги мәлим. Себеби дәретпениң идеялық мазмунын халық массасының аўыл-ойы. Арзыў-эрманлары менен сабақлас болғанлары ғана есинде қалған [1. Б. 22-23].

Қарақалпақ халқы өзиниң аўыз-еки творчествосына, соның ишинде қосықлардың әлўан түрлерине оғада бай. Олар халықтың әсирлер бойы жүрегінде сақланып киятырған ойларын, жүрек шерин хэм кейпин аңлатыў менен бирге терең тарихый дереклерге ийе.

Халық өзиниң ишки сезимлерин тек нама арқалы ғана емес, нама менен тексттиң бирлеспеси болған қосық арқалы хәр тәрәплеме жеткерип бере алады. Мийнеткеш халық өзиниң қосық дәретпесинде турмыс хақыйқатлығын реал баян еткен. Елдиң бүлгиншиликке ушырап, талай мәртебе көшип қоныўына қарамастан өзиниң қосық дәретпесин қәдирлеп сақлай биледи. Ол хәр қандай қыйыншылық жағдайларда да халықтың руўхый байлығы болып хызмет етти. Сонлықтан халық өзиниң көркем-өнерин тек кеўил көтеріў ушын ғана емес, ал соның менен бирге азатлық, фәрезсизлик, хадал мийнет хэм жақсы турмыс ушын гүресинде өткир қурал сыпатында пайдаланды [2. Б. 167-168].

Қарақалпақ халық қосықларының тематикасы хәр қыйлы болыўы оның музыкалық жанры жағынан хәр тәрәпемелиги менен тығыз байланыста раўажланып келеди. Хәр бир қосық өзиниң поэтикалық тексти хэм мелодия екеўиниң бирикпеси болған- нама арқалы органикалық беккем байланыста дүзиледи. Хәр бир қосықтың тексти менен мелодиясы теңдей бағаға ийе болып бир мақсетти орынлаўға бийимленген. Халық қосықларының мелодиялық қурылысы поэтикалық текст қатарлары менен өз-ара тығыз байланыста болыўы менен қатар бирин-бири толықтырып, күшейтип отырады [3. Б. 117-118].

Мелодиялық уғымлардың кейни текст қатарларының ақыры менен ушласып поэтикалық цезура, мелодиялық цезура болып та есапланады.

Ретинде тағы да бир айтылатуғын нәрсе халықта «Қуры сөз қулаққа жақпас» дегендей намасыз қосықтың жалаң өзи сақланып қалмайды. Өйткени қарақалпақ қосық қурылысында тақмақ түри болмай, айтым қосықлары кең таралып, намаға салып айтылып келгенлигиниң өзінде қосықты бирден бир алып жүриўши хэм кең таратыўшы, умыттырмаўшы нама екенлиги буның айқын дәлийли бола алады. Хәттеки дәстанлардағы

Насрий (қара сөзлердің) айтылыу жағдайлары, бет ашар, нақыл-жууап айтыслардың өзінде де нағышлы интонацияларға салынып айтылатуғын мелодиялық ырғақларды көреміз. Қарақалпақ халық намаларында мийнет адамларының келешекке умтылыулары, арзыу-эрманлары, тарийхый ўақыялар, үрп-әдетлер, хадал-мухаббат хәм муң шерлери сүүретленеди.

Қарақалпақ халық намаларының музыкалық жақтан анализлеу исине өзбек музыка изертлеушиси И.Ақбаров өзиниң «Қарақалпақ халық намалары» топламына жазған алғы сөзінде бир қатар пикирлер айтылады. Ол қарақалпақ халық намаларын «қосықлар» хәм «дәстанлар» деп еки топарға бөледі, сондай-ақ қарақалпақ халық намаларының өзгешеликлери, оның мелодиялық, ритмикалық қурылыслары хәм оның басқа халықлардың музыкасы менен байланысы ҳаққында бир қанша бахалы пикирлер келтиреди [4. Б. 390].

Халық намаларының В.Шафранников тәрәпинен таярланған «Қарақалпақские народные песни» топламында қарақалпақ халқының қосықларын белгилі бир системаға салып, оларды бир қанша типге бөледі: лирикалық, эпикалық, тарийхый, социаллық протест, ойын-күлкі хәм сазлар т.б. В.Шафранников қосықларды усылайынша типлерге бөлиўди қосық текстиниң мазмунына қарай бөлмей, намасының характерине қарай бөлиўге ҳәрекет еткен. Қарақалпақ музыка изертлеу жұмысында булай етип типлерге бөлиў композитор В.Шафранников тәрәпинен исленген дәслепки баслама болды. Бырақ тилекке қарсы қарақалпақ халқы арасында кең таралып, сүйикли дәрәтпеси болған дәстүр-салт қосықлары буған киритилмеген.

Қарақалпақ халық қосықларын жанрлық жақтан бөлиўди алды менен халық музыкасының атқарыушыларының, бақсы, жырау, сазенде, қыссахан, қосықшы т.б. болып бөлиниўлерине қарай оны халық қосықлары хәм қарақалпақ халық композиторларының дәрәтпелери де еки үлкен топарға бөлиў зәрүрлигин изертлеу жуўмақларымыз анық көрсетеди. Халық қосықларының мийнет, тарийхый. Ўатан хәм ўатанды сүйиў, дәстүр-салт (бесик жыры, хәўжар, ярамазан, жоқлау, сыңсыў), мухаббат қосықлары, қызлар қосықлары, динге байланыслы қосықлар т.б. бир қанша түрлери ушырасады. Олар кең халық массасының атқарыуына ылайық болып, атқарыушыдан аўыз еки профессионал музыкасы сыяқлы айырықша қәнигеликти талап етпейди. Халық қосықларын қосық айтыуға уқыбы бир қәлеген адам атқара бериўи мүмкин. Халық қосықларының текстиде, намасыда қыйнаған турмыстан дәрәген коллективтиң мийнети, оны дәрәтиўшиде, атқарыушыда халық [5. Б.128.].

Пайдаланған әдебиятлар

1. Адамбаева Т. «Қарақалпақ музыкасы тарийхынан». «Қарақалпақстан» 1991-ж. 22-23 б.
2. Ақбаров И. «Қарақалпақ халық намалары» «Қарақалпақстан» 1991-ж. 167-168 б.
3. Аманиязов Ғ. «Халық сүйген қосықлар» «Билим» 1991 ж.117-118 б.
4. В.Шафранников «Қарақалпақские народные песни» Москва: Музгиз, 1959. 390 с.
5. Сайтбекова С. «О жанрах каракалпакских песен». //Вестник ККО АН РУз. 2004. № 1-2. — С. 128.

Аннотация

Өлеңдер - Қарақалпақстандағы ең танымал халық музыкасының жанрларының бірі. Халық бай тарихы мен психологиясы бар саяси оқиғаларға толы.

Аннотация

Одним из знаменитых жанров каракалпакского народного музыкального искусства считается песня. Народ богат своим политическим бытом, живностью, духовной культурой и психологией впитавшийся своими историческими событиями.

Annotation

Song is considered to be the most-known genres of Karakalpak folk. People rich in its political life, wildlife, spiritual culture and psychology ingrained its historical events.

Түйінді сөздер: Қарақалпақ халық музыкасы, сахна, музыкалық өнер, Қарақалпақ халық әні, халық әртісі, жанр.

Ключевые слова. Каракалпакская народная музыкальная культура, сцена, музыкальное творчество, каракалпакская народная песня, народный артист, жанр.

Keywords. Music culture of Karakalpak's folk, scene, musical creativity, Song of Karakalpak's folk, people's artist, genre.

ФИЛОЛОГИЯ
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ: ҚАЗАҚ, ОРЫС, ШЕТ ТІЛДЕРІ

ӘОЖ 81,42:81,367:81.512.122

ГРАФИКА ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ
ӘЛПБИІ ТУРАЛЫ

Байтелиев А.Ә.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

«Графика» сөзінің екі лингвистикалық мағынасы бар: 1) «ауызша сөйлеуді беру үшін қолданылатын жазбаша тәсілдер жиынтығы» және 2) «әріптердің, таңбалардың кескіні». Кез келген жазу өз табиғатынан - семиотикалық (таңбалық жүйе, онда ойды көру арқылы жеткізу тәсілдері қоршаған ортаға байланысты танылатын сигналдар болуы немесе шартты таңбалар болуы мүмкін. Кәдімгі жазу, тар мағынасындағы жазу - графикалық кескіндік жазу.

Тіл мен жазудың қарым-қатынасы мәселесіне И.А. Бодуэн де Куртэннің еңбектерінде біраз көңіл бөлінген. Ол өз еңбектерінде графикаға, алфавитке және орфографияға анықтама береді және олардың принциптерін тұжырымдайды. Оның пікірінше графика ғылыми болу үшін, ол түгелдей әріптік болуы және төмендегідей принциптерге негізделуі тиіс: 1) әрбір тілдік дыбыс ерекше, дербес әріппен кескінделуі тиіс, 2) әрбір кескіндеме барлық жағдайда бір, тек бір ғана дыбысты білдіруі тиіс, 3) әрбір дыбыс барлық жағдайда бір, тек бір ғана кескінмен берілуі тиіс, 4) жазуда оқылмай қалатын ешқандай кескіндеме болмауы керек, 5) барлық дыбыс белгіленуі керек, б) дыбыстардың бірегей өзгеру түрлері, бірегей сапалық өзгерістері бірегей кескіндеме түрлерімен белгіленуі тиіс (егер мұндай өзгерістерді белгілеуге арналған дербес әріптер жоқ болса), 7) жазу кезінде болмаған я мүмкін емес нәрсені білдіруге талпынбай, тілде бар нәрсені жазуға тырысу керек [1, 79].

Тәжірибеде аталған талаптардың барлығына жауап беретін графика жоқ. Фонемалық және графикалық құрамы бір-біріне сай келетін бірде-бір тіл жоқ. Егер ғылыми графиканың талаптары орындалып отырса, жазба әріптер ережелерін қолдануға, бірге, бөлек және дефис арқылы жазуға, тасымал ережелеріне қажеттілік болғандай жағдайда да, орфографияның көптеген ережелерінің қажеті болмаған болар еді.

Жеке графикалық жүйелер әртүрлі дәрежеде кәдімгі ғылыми графикаға жуықталған. Фонемалық құрам мен алфавиттің арасындағы сәйкестік - графиканың маңызды белгілерінің бірі.

Фонологияның негізгі тұлғасы - фонема, ал графиканың негізгі тұлғасы - графема. Фонема мен графика тіл және жазу, естілім - айтылым және жазба-көрініс жақтарының сәйкестігі тұрғысынан бір-бірімен байланысты. Айтылым фонемамен, дыбыспен, ал графема жазумен, әріппен байланысты.

Графемалар - тілдің жазба формасының кіші-гірім тұлғасы және фонеманың әріппен берілуі.

Қазіргі лингвистикалық әдебиеттердегі "графика" және "графема" терминдерінің жалпыға ортақ анықтамасы жоқ. Графика мен графемаға екі түрлі көзқарас тілдің ауызша және жазбаша формаларының өзара қарым-қатынасын түрліше түсінуден туындаған. Бұл екі түрлі түсініктің екеуі де И.А. Бодуэн де Куртэннің көзқарасымен байланысты. Кейбір ғалымдар тілдің жазба формасы оның ауызекі түріне бағынышты екендігін басты фактор деп есептейді де, графикалық құрамды фонемалық құрамның негізінде сипаттауды және қарастыруды құптайды.

Тілдің графикалық құрамы фонемалық құрамынан кейін жасалған, себебі тілдің жазба формасы ауызекі түрінен (сөйлеуден) кейін туған, және де графема, фонеманың

әріптік белгілеушісі ретінде, графиканың тұлғасы (бірлігі) болып табылады. Графика туралы бұл пікірді Л.В. Щерба қолдайды. Ол: "алфавиттің ережелерін, яғни сөздердің қалай жазылатындығына қарамастан, тілдің фонемаларының таңбалану тәсілдерін орфографиядан, яғни нақты сөздердің жазылу тәсілдерінен ажырату қажет" [2,89], - дейді.

Фонемаларды және олардың тіркесімін жазуда беру - графиканың маңызды қызметі. Сөйлеу, айтылым оптика - графиканың (көзге көрінетін, көру арқылы қабылданатын) тәсілдерімен беріледі, бірақ кез келген графикалық тәсілдің бәрі бірдей сөйлеу арқылы беріле бермейді. Сондықтан графиканы тілдегі фонемаларды және олардың тіркесімін таңбалайтын тәсілдер жиынтығы ретінде анықтау жеткіліксіз сияқты. Графиканың міндеті – сөйлеудің мағынасын жазба тәсілдермен беру және айтылымды таңбалау. Графика - тілдің жазба формасының тәсілі. Бір, тек сол бір, мағына сөйлеудің ауызша және жазбаша формасы арқылы берілуі мүмкін. Айтушыны тыңдасақ та, оның айтқанын оқысақ та, біз сол туралы ақпаратты ұғамыз, тек бірінші жағдайда ақпаратты есту арқылы қабылдаймыз да, ал екінші жағдайда - көру арқылы қабылдаймыз. Есту және көру арқылы қабылдаудың арасында кейбір ерекшеліктер болуы мүмкін, себебі сөйлеуде қайсыбір мағыналық астарды интонация білдірсе, жазба түрінде мағыналық жақтарды тыныс белгілері т.б. таңбалар беруі мүмкін. Интонация мен тыныс белгілерінің арасында фонемалар мен әріптердің арасындағыдай тиянақты әртүрлі сәйкестілік заңдылықтары жоқ. Сондықтан, айтушыны тыңдағанда қабылдаған мағына мен оның жазба түрін оқығанда қабылданатын мағына арасында алшақтық болуы мүмкін. Мұндай алшақтықтың болуы себебі жазба түріндегі мағына және тыныс белгілері мен таңбалық ерекшеліктер арасында, сөйлеудегі мағынаны білдіру мен интонация арасында қатал сәйкестіктің жоқтығында.

Қарапайым түрде тікелей шартты таңбалар жүйесін пайдалануда (мысалы транслитерацияда, Морзе әліппесі таңбаларын аударуда) қабылдау жүйесі өзгермейді, өйткені қабылдау көру түрінде өтеді. Бұл жағдайда тілді білу міндетті емес. Ал айтылымды жазба түрге түсіруде қиындықтар туады. Тілді білмей тұрып, айтылымды жазба түрде, керісінше, жазба түрді айтуға мүмкіндік жоқ. Айтылым естілетіндіктен, ол фонологиялық құбылыс, сондықтан фонеманы есту арқылы қабылдау үшін, тілді білу қажет. Адамдар ана тілінің фонологиялық жүйесіне қатысты сөйлеу дыбыстарын әртүрлі естиді. Графика мен фонологияның тұлғалары әртүрлі айырым белгілерімен сипатталады (графемалардың айырым белгісі - оптикалық (көру) - графикалық фонеманың белгісі - артикуляциялық - акустикалық), сондықтан әрбір жүйені жеке-жеке сипаттау, талдау қажет. Бұл екі жүйенің элементтері бір-бірімен салыстыруға, олардың арасындағы сәйкестік пен алшақтықты табуға болады, бірақ тұтастай жүйелердің араларындағы сәйкестіктерді, алшақтықтарды салыстыруға, сипаттауға болмайды.

Жазба тілдің дербес кіші-гірім тұлғасы ретінде графеманың анықтамасы, сөйлеу мен оның жазбаша түрі арасындағы өзара қарым-қатынасты түсінудің басқа түріне де негізделіп, анықталып жүр. Бұл түсінік сөйлеу мен жазба тілдің дербестігін, олардың әрқайсысының өз алдына тұлғалары бар (фонологиялық және графикалық) екі бөлек деңгей екендігін тануға негізделген.

Тілдің ауызша және жазбаша формалары — екі түрлі семиотикалық жүйе. Таңба теориясы бойынша тіл мен жазу екі түрлі мәнді таңбалар жүйесі. Екі түрлі жүйе ретінде фонема мен графика жеке-жеке қарастырылуы тиіс. Графемалар - тілдің жазба формасының дербес тұлғалары. Сонымен қатар графемалар жазу жүйесінің тұлғасы, фонемалар мен аллофондар фонологияда қандай орынға ие болса, графемалар мен аллографтар (кескіндер) жазу жүйесінде сондай орынға ие, ал фонема мен аллографтардың арақатысы қандай болса, графемалар мен аллофондардың арақатысы да сондай. Сонда-ақ, графема тілдің жазба формасының кіші-гірім тұлғасы және фонеманың әріптік берілуі. Графиканың ең қарапайым түрі графема болып табылады, ол фонемаға сәйкес келеді.

Сонымен, қазіргі тіл білімінде графема туралы бірнеше көзқарас қалыптасқан. Олар: 1) Графема-фонеманың әріптік берілуі, 2) Графема - жазба тілдік деңгейдің дербес тұлғасы, 3) Графема - фонеманың оптикалық (көзбен көретін) белгісі, және де тілдің графикалық деңгейінің дербес тұлғасы деген анықтамалар. Графеманың екі маңызды жағын да қамтитындықтан, үшінші көзқарас нанымды тұжырымдалған. Графемада бірдемені білдіру жағы да, мазмұн жағы да бар. Графеманы оптикалық - графикалық белгілер анықтайды, олар маңызды, сонымен қатар олар графикалық және фонологиялық белгілерді, ауызекі және жазба тіл ярустарының айырмашылықтарын да көрсетеді [3,122]. Графемаларды графикалық элементтерге жіктеуге, оларды көзбен қабылдауға болады.

Графемалардың оптика-графикалық белгілері мен фонеманың артикуляция-акустикалық белгілері бір-бірімен өзара арақатысты емес. Фонемалардың белгілері одан бөлінбейді. Мысалы, қатандық, ұяндық т.б. нақты фонемасыз өмір сүре алмайды, фонемадан тыс оларды біз қабылдай алмаймыз. Ал графемалардың белгілерінің әрқайсысын жеке қабылдауға болады, мысалы, А таңбасын: а, А А деп таңбаласақ та, оны бір мағынада қабылдаймыз.

Фонема мен графема - тілдің екі дербес деңгейлерінің екі дербес тұлғалары. Қызметтерінде ортақ жақтардың болуына байланысты оларды салыстыруға болады. Олардың ортақ жақтары: олар бізге өз тәсілдері, фонема - акустика - артикуляциялық, графема - оптика - графикалық тәсілдері, арқылы ақпарат жеткізеді.

Графеманың маңызды белгісі оның тілдің жазба формасының кіші-гірім дербес тұлғасы болуында ғана емес, сонымен қатар, оның фонеманың оптикалық (көруге болатын) таңбасы болуында. Графемалардың кескіні - әріптер, ал әріптердің кескіндік әртүрлігі - аллографтар. А, Ә - әртүрлі әріптер де, А, А а,а - аллографтар. Бірақ оның барлығы (А,а, А,а) - бір графема. Әріптер де, аллографтар да фонемамен арақатысты емес, фонемамен арақатысты құбылыс - графемалар. Графемалар, тілдің жазба формасының кіші-гірім тұлғасы, фонеманың немесе фонемалар тіркесінің я фонеманың элементтерінің әріппен берілуі болып табылады (қазақ тілінде: бас, бес, бос, бөлме, бөлке; орыс тілінде: кон, конь, мел, мель т.б.).

Сонымен, графема - ақпарат беру үшін қолданылатын оптика - графикалық тәсілдердің жиынтығы. Кең мағынасында графиканы бөлек графикалық деңгей ретінде саралауға болады. Ол деңгейдің құрамына белгілі бір фонетикалық және фонематикалық құбылыстарды білдіретін графемалар мен байланыстырушы таңбалар енеді. Сонымен қатар, графика аясында пунктуациялық деңгейді бөлуге (тыныс белгілері, шрифттік ажыратудың әр-түрлі графикалық тәсілдерін) болады. Графикалық деңгей фонемалық деңгеймен, ал пунктуациялық деңгей просодикалық деңгеймен арақатысты болып табылады. Жазу – тілдің әліпбиі. Қазіргі жазу түрлері сөз жазуынан, буын жазуынан әліпбилік жазуға қарай дамыған, жалпы иероглифтен әліпбиге дейін – әліпбиімен жазу пайда болды.

Міне әлем қолданатын латын графикасына қазақ жазуын көшіру басталды. Жазу – өркеиеттің негізгі қаруы. Жазу болмаған жағдайда әлем біз білетін күйде болмас еді. Жазудың негізі суретпен жазудан басталған. Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық бағдарламасымен жарық көрген «Тіл біліміне кіріспе» оқулығында жазу тілдің әліпбиі екендігі жақсы сөз болған [4,533]. Қоғамның қазіргі барлық жетістігі біздің елімізде қолданып жүрген кириллица жазуының арқасында келген. Қазіргі қалыптасып келе жатқан үрдіс көрсетіп отырғандай, латын әліпбиіне өткенде қазақ тілінің түркілік тіл бірлігіне жеткізбейтіндігі өз алдына, ол жағдай қазақ жастарын мемлекеттік тілден алшақтатып, жаппай ағылшын және орыс тілдерінің үстемдігінен де құтқара алмайтын сияқты, өйткені қазіргі күні қоғамда қазақ тіліне деген қажеттілік күннен-күнге азайып бара жатыр. Бірақ қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде Ата Заңда айқындалғаны анық.

Қазақтар да баласының болашағын ойлайды, сондықтан орыс тілін білмей, оны меңгермей біздің қоғамда өмір сүру қиындай бермек, өйткені қазір қоғамның барлық

құрылымында, барлық деңгейінде орыс тілінің өмір сүру үдерісінде қажеттілігі байқала бастады. Мемлекеттік тілді меңгеру қиындай түскен жағдайда, оның қажеттілігі анық байқалған жағдайда қазақтардың балаларын орыс мектептеріне беру үдерісі белең алатын тәрізді. Қазақстанда тұрып, қазақ тілін біле тұрып, өз мүмкіндігінді шектеу түсінікті болған жағдайда, қазақ тілінде сөйлеудің де, қазақша жазудың да қажеттілігі болмай қалатын қаупі де бар сияқты.

Әлі де болса кеш емес, біртіндеп қазақ тіліне, Мемлекеттік тілге, оны білуге республика азаматтарын міндеттеуді жоғары деңгейде қолға алып, заңдастыру қажет. Қазіргі жағдайда кирилшедегі қазақ әліпбиімен оқып тәрбие алған жас буынды латыннегізді әліпбиге үйрету оңайға түспесі анық және ұзақ процесс, өйткені қазақты жаппай сауатты, білімді еткен, өркенниетке жеткізген, әлемге танытқан кирилше әліпби. Осы әліпбиімен-ақ алдыңғы қатарлы озық елдердің қатарына қосылуға әбден болатындығы да белгілі, тіліміз өзінің мемлекеттік дәдежесіне осы жазумен көтеріле алмағаны белгілі, латын негізді әліпбиге өткеннен кейінгі кезеңде оның жағдайы қандай болары да белгісіз. Бірақ латыннегізді жазу қазақ тілін жаңғыртып, табиғи дыбыстық қалпына келері белгілі, сондықтан қазақ тілінің қажеттілігін арттыра беру талабы күн тәртібінен түспеуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Макарова Р.В. "Понятие графики и графемы". – Жинақ: "Система и уровни языка". - Москва, 1999.
2. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. –Москва, «Рипол Классик», 2013.
3. Байтелиев А.Ә. Тіл теориясы негіздеріне кіріспе. Тараз, «Қарахан»,2016.
4. Фромкина В., Родман Р., Хайама Н. Тіл біліміне кіріспе. 10-басылым. Астана, 2018.

Аннотация

Мақалада жалпы графика, графема, жазу ұғымдарының тіл біліміндегі теориялық анықтамалары және қазақ әліпбиінің латын графикасына көшкендегі қазақ тілінің жағдайы қандай болатындығы туралы айтылған.

Аннотация

В статье рассмотрены теоретические определения понятий графики, графемы, письма в лингвистике и возможные ситуации после перехода казахского алфавита на латинский алфавит.

Annotation

The article deals with theoretical definitions of the concepts of graphics, graphemes, script in linguistics and possible situations after the transition of the Kazakh alphabet to the Latin alphabet.

ӘОЖ: 81'373.21

ТОПОНИМДЕРДІҢ ТРАНСОНИМДЕУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ДЕРИВАЦИЯНЫҢ РӨЛІ

(Атырау облысының жер-су атаулары негізінде)

Қожанұлы М.- ф.ғ.к., профессор

**Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті –
Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университеті, Астана қ.**

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы [1] еліміздің әрбір өңіріндегі ономастикалық атауларды жан-жақты зерттеуге жаңа серпін берсе, ал жер шарындағы атаулардың қойылуы мен даму тарихы туралы орыс ғалымдары

А.В. Суперанская, В.Э. Сталтмане, т.б.: «В связи с этим необходимо упомянуть двух о двух тенденциях топонимической номинации – оседлой и кочевой. Первая отмечена преимущественно у народов индоевропейской языковой семьи, вторая – урал-алтайской» [2,49 б.],- деп жазғандай, қазақ аталымдарының қойылуы және дамуын екі тенденцияда: көшпенділік және отырықшылық арқылы қатар өрбіп отырған деп қарауға болады.

Түркі тілдес халықтарында, әсіресе, қазақ халқында «көшпенділікке» қарағанда, «отырықшылық» кейін қалыптасты деген түсініктің басым екені ешкімге жасырын емес. Шынында солай ма? Тарих қойнауына үңілсек, олай емес. Мысалы, қазақта «Ауыл болсаң-қауым бол», «Бір қауым ел», «Қауым болды», т.б. деп келетін тұрақты тіркестердің өн бойынан рулық немесе рулық ұжым, рулық қауым («ауылдық қоғам») арқылы адамдардың бірте-бірте отырықшылыққа бейімделіп, қалыптаса бастағанын ескере бермейміз. Демек, жоғарыдағы ғалымдар пікірлерінен үнді-еуропа тілдер тобына жататын халықтарда «көшпенділіктен» гөрі «отырықшылық» басым болса, біздіңше, орал-алтай тілдер тобына жататын халықтарда «көшпенділік» және «отырықшылық» қатар дамып отырғанын, яғни «қауым», Н.Назарбаев сөзімен айтсақ, «бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі» [1] деген ойымен астасып жатқанын аңғарамыз.

Жалпы, қазақ аталымының қойылуы мен дамуында «көшпенділік» пен «отырықшылық» қатар пайда болды десек, тіліміздегі трансонимдеу (трансонимизация) процесінде бір кластан екінші бір класқа ауысып, жаңа объектінің атауы ретінде жұмсалуды сонау ертеден басталған құбылыс деп, Атырау өңірі аталымдарының (бұдан әрі – өңірлік аталым) трансонимдеу (трансонимизация) процесіндегі деривацияның (сөзжасамның) рөліне тоқталуды жөн көрдік.

Аталымдардың трансонимдеу процесіне тоқталмастан бұрын деривация терминіне қысқаша тоқталсақ, жалпы тіл білімінде деривация термині ұғымын ХХ-ғасырдың 30-жылдарында Е. Курилович енгізген болатын. Ол деривация теориясы арқылы деривация процесін линейные (сызық бойымен) және нелинейные (сызық бойымен емес),- деп екіге бөліп, лексикалық мағынамен және синтаксистік қатынастың аражігін ажыратуға, әсіресе, сөздердің семантикалық нәтижелерін жүзеге асыруға болатынын дәлелдеген болатын. Сонымен, деривация термині Сөздікте: «деривация (*анг.derivation, нем. ableitung, фр. derivation, <лат.derivatus*) – сөз тудыру, сөз жасау процесі. Деривация түбір сөзге қосымша жалғау арқылы жасалады...» [3,53 б.],-деп берілсе, ал Интернетте: «деривация (*лат.derivation – отведение, отвод*). Образование новых слов при помощи аффиксов или безаффиксным способом» [4],- делінген. Ал деривациялық мағына деп, өз алдына дербес қолданылмайтын сөзжасам жұрнақтары білдіретін үстеме мағына. Ол арқылы сөздің лексикалық мағынасына өзгеріс кіріп отырады: *көл - көлшік, мал – малыш* [5, 88 б.], - дегендей, қосымшалар арқылы о бастағы негізгі атау (номинатив) мағынасынан ауытқыған сөздер. Екінші сөзбен айтқанда, атау (түбір) сөздің мағынасы, оның туынды сөз жасауға қатысы, негізгі түбір сөзге сөз түрлендіруші және сөз тудырушы (сөзжасам) жұрнақтар арқылы жаңа мағынаға ие болып, о бастағы негізгі атау (номинатив) мағынасынан ауытқыған сөздердің, яғни аталымға (түбірге) қосымшалардың жалғану, қосылу заңдылығынан туған жаңа атау мағынасында дериваттың тілде атқаратын қызметі мен оның маңызын, мән-мағынасының өзгерген бастапқы және кейінгі бірліктердің нәтижесі екенін анық көреміз.

Өңірлік аталымдардың трансонимдеу (трансонимизация) процесіндегі түрленуін, тілімізде қалыптасқан дериват (сөзжасам) процесін сызық бойымен өзгерген мағынасы аясында қарастырдық. Сонымен:

Байбақты- *кен орны., жайл., құд., Қ.-қоға ауд.:* аталым құрамы екі компоненттен тұрады: *бай* және *бақты*: Бірінші компоненттегі *бай* (мағынасы: байлық), ал екінші компоненттегі *бақ* (мағынасы: бағу мәнінде) + *-ты* (етістіктен етістік тудырушы жұрнақ, мағынасы: бақты), *бай* және *бақты* сөзінің бірігуінен негізгі сөздің лексикалық

мағынасын сақтап, туынды сөз жасалған – *Байбақты* (мағынасы: алғашқы да адам аты, кейін ру атына айналған).

Бөрілі- *қайыр, қыст., Исат. ауд.:бөрі* (мағынасы: қасқыр) + *-лі* (зат есімнен сын есім тудырушы жұрнақ, мағынасы: көп қасқыр), сөйтіп, негізгі түбір зат есімнен туынды сөзге айналған – *Бөрілі* (мағынасы: қасқыры көп кездесетін жер).

Білеулі- *жайл, құд., Мақ. ауд.:біл* (мағынасы: бір нәрсені білу мәніндегі негізгі түбір етістік) + *-еу* (мағынасы: соя, адырайған, сөйтіп, негізгі түбір салт етістіктен туынды сөзге айналса) + *-лі* (туынды сөздің лексикалық мағынасы толық сақтап, оған қосымша мағына үстеген) – *Білеулі* (мағынасы: адырғайған жерлері көп).

Еңбекші- *жайл, қыст., Құрм. ауд.:еңбек* (мағынасы: жұмыс, қарекет абстрактылы есім негізде сөз) + *-ші* (абстрактылы мағыналы негіз сөзден пайда болған туынды сөз) – *Еңбекші* (мағынасы: абстрактылы есім).

Көздіқара - *ауыл, Мах. ауд.; өз., Қ.-қоға ауд.:көз* (мағынасы: адамның, жан-жануардың көру мүшесі мәніндегі абстрактылы есім) + *-ді* (зат есімнен сын есім тудырушы жұрнақ, мағынасы: бір нәрсенің шыққан жері, сөйтіп негізгі түбір зат есімнен туынды сөзге айналған) және *қара* сөзінің бірігуі арқылы (мағынасы: бір нәрсенің шыққан жерін қарау) – *Көздіқара* (мағынасы: бір нәрсенің шыққан жерін қарау).

Қоңыраулы- *ауыл, қыст. Қ.-қоға ауд.:қоңыр* (мағынасы: қара мен қызыл аралығындағы қою күрең түс, сын есім) + *-ау* (сын есімнен зат есім тудырушы жұрнақ, негізгі түбір сын есімнен туынды сөзге айналған)= *қоңырау* (мағынасы: ішіндегі тербеліп тұратын білеу арқылы дыбыс шығаратын құрал) + *-лы*(зат есімнен сын есім тудырушы жұрнақ, негізгі сөздің лексикалық мағынасы туынды сөзге толық сақталған, бірақ оның үстіне туынды сөзде мағына қосылған) – *Қоңыраулы* (мағынасы: қоңырауы көп жер).

Қоянды- *ауыл орны., құд., Құрм. ауд.:қоян*(мағынасы: «1. Кеміргіштер тобына жататын ұзын құлақ сүтқоректі жабайы әрі үй хайуаны» [6, 526 б.]) + *-ды* (зат есімнен сын есім тудырушы жұрнақ, немесе көптік мәнді қосымша, мағынасы: қояны көп), негізгі түбір зат есімнен туынды сөзге айналған - *Қоянды* (мағынасы: қояны көп кездесетін жер).

Құлынкеткен- *құд., қыст., Қ.-қоға ауд.:аталым құрамы екі компоненттен тұрады: құлын және кеткен.* Бірінші компоненттегі *құлын* (мағынасы: жаңа туған жылқы малының баласы), ал екінші компоненттегі *кет* (мағынасы: кету мәніндегі негізгі түбір етістік) + *-кен* (есімше мәндегі жұрнақ, мағынасы: қимыл-әрекеттің бұрын өтіп кеткенін білдіріп тұр), негізгі түбір етістіктен туынды етістікке айналған – *құлын және кеткен* сөзінің бірігуінен негізгі сөздің лексикалық мағынасын сақтап, туынды сөз жасалған – *Құлынкеткен* (мағынасы: құлынның кетуі немесе атау құлынның құдыққа түсіп кетуімен байланысты қойылған).

Сарайшық- *ауыл., ерт. қала орны., Мах. ауд.:сарай* (мағынасы: іші әшекейлі әсем, салтанат) + *-шық* (кішірейту мәндегі жұрнақ), сөйтіп, негізгі сөздің лексикалық мағынасы туынды сөзде толық сақталып, үстеме мағына қосылған - *Сарайшық* (мағынасы: кішігірім салтанатты сарай немесе ханның Кіші ордасы).

Тайсойған- *құмды алқап., ауыл., Қ.-қоға ауд.:аталым екі компоненттен тұрады: тай және сойған.* Бірінші компоненттегі *тай* (мағынасы: бір жастағы жылқы малы) және екінші компоненттегі *сой* (бір нәрсені сою мәніндегі негізгі түбір етістік) + *-ған* (есімше мәндегі жұрнақ, мағынасы: қимыл-әрекеттің бұрын сойғанын білдіріп тұр), *тай және сойған* сөзінің бірігуінен негізгі сөздің лексикалық мағынасын сақтап, туынды сөз жасалған – *Тайсойған* (мағынасы: ертеде тай сойылған жер).

Толтыр- *сор., т/ж. айырмасы., Жылыой ауд.:тол* (мағынасы: бір нәрсені толтыру мәніндегі түбір етістік) + *-тыр* (етістіктен етістік тудырушы жұрнақ, мағынасы: бір нәрсені толтыру мәніндегі туынды етістік) – *Толтыр* (мағынасы: бір нәрсені толтыру).

Топырақшашты - *өзен., бөгет., Қ.-қоға ауд.:аталым құрамы екі компоненттен тұрады: топырақ және шашты.* Бірінші компоненттегі *топырақ* (мағынасы: құм мәніндегі зат есім), ал екінші компоненттегі *шаш* (мағынасы: бір нәрсені шашу мәніндегі негізгі түбір етістік) + *-ты* (етістіктен етістік тудырушы жұрнақ, мағынасы: шашып

жіберді), негізгі түбір етістіктен туынды етістікке айналған – *топырақ* және *шапты* сөзінің бірігуінен негізгі сөздің лексикалық мағынасын сақтап, туынды сөз жасалған.

Осы жерде топонимнің екінші компонентіндегі *шапты* сөзінің түбірі *шап* сөзі к.-түркі тілінде қазіргі *тас* сөзі екенін, оның орта ғасырда Ташкент қаласының Шаш қаласы деп аталғаны тарихтан мәлім. Ономаст-ғалым Т. Жанұзақ атау құрамындағы *шапты* сөзінің мағынасы «тасты, тастақ жер» дегенді білдіреді [7, 211 б.],- деп жазады.

Біздіңше, *Топырақшапты* топонимінің екінші компонентіндегі *шап* сөзі - бір нәрсені шашу, бастапқы мағынасы болса, топоним құрамындағы *шап* сөзі - тасты, тастақ жер, кейінгі мағынасы деп қараған орынды. Аталым мағынасы: топырағы қаттылау жер.

Тұрлы- жайл., құд., Қ.-қоға ауд.:тұр (мағынасы: бір жерде тұрып қалу мәніндегі негізгі түбір етістік) + *-лы* (субстантивтенген мәндегі қосымша, мағынасы: толық мағыналы жеке есім түбір сөз), сөйтіп негізгі түбір салт етістіктен туынды сөзге айналған – *Тұрлы* (мағынасы: баласы жиі қайтыс бола бергендіктен, «тұрса» деген тілекпен адам аты қойылған).

Жоғарыдағы талдаудан байқағанымыздай, әрбір аталымның өзіне тән бір бүтін тұлға ретінде қызмет атқаруы, оның қосымшаларымен байланыстылығында. Яғни қосымшалар бірінен соң бірі, қалай болса солай қосыла бермей, тілдің ішкі заңдарына сүйеніп, белгілі бір жүйе бойынша рет-ретімен тіркесіп (мысалдан қараңыз), о бастағы негізгі атау (номинатив) мағынасынан ауытқыған сөздер (аталымдар) арқылы сөзжасам мен лексикологияның байланысынан олардың арасындағы белгілі бір қатынастар мен байланыстары айқындалады, заңдылықтары белгіленеді. Сондай-ақ, трансонимдеу процесіне қатысып тұрған қосымшалар табиғатына (түбір мен қосымшаға) жеке-жеке тоқталғанда, бұл құбылыстың мағыналық қасиеттерін сол лексемадағы қолданылу жиілігіне де қатысты болуы мүмкін.

Қорыта келгенде, дериват процесі тұтастай алғанда, сөзжасам жүйесіне өзара ұқсас болып келеді. Ол туралы «Қазақ грамматикасында»: «Атаулардың бәрі сөзжасам арқылы деген пікірден аулақ бола тұра, көпшілік атаулардың сөзжасам арқылы жасалатынын мойындау керек» [8,191 б.],- деп, одан әрі: «Туынды сөз бен негіз сөздің мағыналық байланысы сөзжасамдық мағынаның негізгі белгісіне жатады.

Туынды сөз жасалғаннан кейін, ол лексикологияның нысанасына айналады...» [8,194 б.],- деп жазғандай, дериват (сөзжасам) процесінде ономастикалық аталымдар мағынасынәртүрлі қырынан алып қарау және оларды бір-бірінен ажырата зерттеу, бір сөзбен айтқанда, атаулар тарихына тереңірек үңіліп, «шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табу» - уақыт еншісінде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру//http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy12_sayıp_2017.
2. Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований, М., 2009. – 256 с.
3. Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Изд. второе, испр. и доп. – А-Ата., 1966. – 208 с.
4. slovarionline.ru/malyiy-akademicheskii-slovar/pade/derivatsiya.1157.
5. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі - Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005.–440 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – А.: «Дайк-Пресс», 2008. – 968 б.
7. Қазақтар//Казахи. А., 1998. – 480 б.
8. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. –784 б.

Аннотация

Автор қоғамда трансонимдеу процесі сонау ертеден басталғанын назарда ұстап, Атырау өңірі аталымдары негізінде трансонимдеу процесіндегі деривацияның (сөзжасамның) рөліне тоқталады.

Түйін сөздер: топонимдер, трансонимдеу (трансонимизация), деривация (сөзжасам).

Аннотация

В этой статье автор обращает внимание общественности на процесс трансономизации и рассматривает роль деривации (словообразование) в процессе трансонимы на основе топонимов Атырауского региона.

Annotation

In this article the author pays attention to public process transonomisation and considers the role of derivation (word-formation) in the process of transonyms on the basis of toponyms of Atyrau region.

ӘОЖ 81. 55

М 41

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ ТУЫНДЫ СӨЗ ЖАСАУҒА ҚАТЫСЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ

Мырзабаева Н.А.

Shymkent жоғары педагогикалық колледжі, Шымкент қ.

Қазақ тілі өте бай тілдердің біріне жатады. Тілдің бай лексикасы үнемі толығып, дамып отырған. Тілдің лексикасының үздіксіз дамуы қоғамның дамуымен тығыз байланысты. Қоғамның дамуы, адам санасының өсуіне байланысты өмірде жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, оларды атау қажеттігі туады. Осы қажеттікті өтеу үшін, сөзжасам арқылы жаңа сөздер жасалады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде сөзжасам саласының соңғы жылдар көлемінде біршама жақсы зерттелуіне байланысты сөзжасамның негізгі теориялық мәселелері анықталып, жеке сала ретінде қалыптасты. Дегенмен, сөзжасамның көптеген мәселелері тереңірек зерттеуді қажет етеді. Солардың бірі- етістіктің сөзжасамдық қабілеті мәселесі болып табылады.

Тілде сөз жасауға қатысатын нақтылы тілдік бірліктер бар екені белгілі. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық бірліктердің бірі – түбір сөздер. Түбір сөз тілде түрлі қырынан қаралып жүргенімен, дәл сөз жасаушы негізгі тұлғалардың бірі ретінде әлі де толық зерттелді деуге келмейді. Ал түбірсіз ешбір сөз жасалмайды, сондықтан ол – сөзжасамдағы негізгі тұлға.

Түбір сөздің сөзжасам жүйесіндегі өзіндік белгілі қызметі бар. Алдымен түбірлердің сөзжасаушы тұлғалардың бірі ретінде танылуы оның жаңа сөздің мағынасын белгілеуде атқаратын қызметіне байланысты. Сөзжасам үрдісіндегі түбірдің негізі тұлға болып саналатын себебі түбір сөздің лексикалық мағынасы жаңа сөздің лексикалық мағынасына арқау болады, өйткені тілде бір лексикалық мағына екінші лексикалық мағынаның негізінде жасалады. Бұл тікелей тілдегі сөз таптарына байланысты.

Ендігі әңгімеміз де осы турасында болмақ.

Сөз таптарының да сөзжасамға қатысу қабілеті әртүрлі. Зерттеу еңбектеріне жасалған шолу зат есім, сын есім, етістіктер сөзжасам ісіне басқа сөз таптарынан әлдеқайда белсенді қатысатынын дәлелдеді. Зат есімнен етістіктің, сын есімнің жасалуы, керісінше

етістіктен зат есімнің жасалуы, сын есімнен етістіктің, зат есімнің жасалуы ертеден-ақ байқалып, барлық оқулықтарда, сөзжасамдық зерттеулерде дәлелденіп жүрген мәселе.

Бұл келтірілген деректер сөз таптарының сөзжасамға қатысу белсенділігінің түрлі екенін көрсетеді. Сөз таптарының сөзжасамға қатысы – бір сөз табындағы сөздің екінші сөз табына ауысып, көшіп отыратынына дәлел. Бір сөз табының сөз өз ішінде ғана емес, басқа сөз таптарының да жасалуына негіз болып, олар бірінен-біріне ауысып жатады. Түбір сөздер сөзжасамдық тәсілдердің барлық түріне де қатысады.

Қазақ тіл білімінде етістіктің сөзжасамдық тәсілдер арқылы жаңа туынды мағына беретін жағдайы морфология саласында қарастырылған екен, оның жаңа атау туғызу мүмкіндіктері сөзжасамдық ұя деңгейінде де аз зерттелмеген. Оның үстіне етістік негізді туынды сөздер жасауға сөзжасамның синтетикалық тәсілі аса белсенді екенін тілдік деректер дәлелдеп жүр [1].

Туынды сөздердің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуы туралы ХІ ғасырдағы Махмут Қашқари зерттеулерінде кездеседі екен. Ол түбір сөздерде өзгерістер аз болатынын, бұл өзгерістер түбірдегі кейбір дыбыстардың алмасып айтылуы мен түсіп қалуы сияқты болып келетінін жазған.

Одан кейін түркологтар А. Я. Самойлович, В. А. Гордлевский, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов, Н. П. Дыренкова, Н. А. Баскаков, А. К. Боровков, М. В. Насилов, В. В. Решетов, И. А. Батманов сияқты т.б. ғалымдар зерттеулерінде алғашқы деректер берілген. Оның үстіне әр кезеңде шыққан түркі тілдеріндегі грамматикаларда сөзжасамның тәсілдеріне қатысты ғылыми ойлар кездесіп қалады. Бұл зерттеу еңбектерде сөзжасам саласы жеке сала ретінде танылмағанымен, сөзжасамның синтетикалық тәсілі арқылы жасалған туынды сөздер мен олардың тұлғалық құрамы жайлы айтылған.

Қазақ тіл білімінде етістік туралы ғылыми теориялық тұжырымдама жасаған А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Н. Т. Сауранбаев, А. Ысқақов, А. Қалыбаева, И. Оралбаева, С. Исаев, Ә. Қайдар, Ж. Манкеева, Б. Қасым т.б. ғалымдар болатын.

Ғалымдар зерттеулерінде, негізінен, етістіктің синтетикалық тәсіл негізінде туынды сөз жасау процесі сөз болғанымен, оның сөзжасамдық ерекшелігі туралы толық мәлімет берілмеген.

Мұнда авторлар етістіктің күрделі сөзжасам жүйесі бар сөз табы екенін айта отырып, оның туынды сөздерге өте бай, етістік өз құрамын тілдің тарихи дамуы бойында толықтырып отырғанын атап көрсеткен. Етістіктің сөзжасам жүйесінде түрлі тәсілдер арқылы жасалатынын анықтап берген. Олар:

- синтетикалық;
- аналитикалық;
- семантикалық тәсілдер.

Етістіктің сөзжасамы туралы ғалым Н.Оралбаева еңбегінде былай деп жазады: "Етістік сөзжасамында барлық сөз табы негіз болып, сөзжасамдық бірлік қызметін атқарады. Олардан зат есім сөздерді, сын есімдерді, сан есімдерді, үстеуді, етістікті, одағайды атауға болады. Тіліміздегі барлық негізгі сөз таптары етістік жасауға негіз болады" [2.168].

Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінің негізгі тәсілдері бір жағынан сақтала отырып, екінші жағынан дами күрделеніп отырады. Тілдің сөзжасам жүйесіне сөзжасам тұлғалары, яғни сөздер жұрнақтар да жатады. Тілде сөз жасауға қатысатын нақтылы тілдік бірліктер бар. Сөз жасау әрекеті тілде бар бірліктің негізінде ғана атқарыла алады. Тілдік бірліктерге сүйенбей, жоқтан ешбір сөз жасалмайды.

Зерттеу еңбектеріне назар аудара отырып, сөз таптарының сөзжасамға қатысу белсенділігі әртүрлі екенін байқадық. Өйткені сөз таптарының сөзжасамға қатысы – бір сөз табындағы сөздің екінші сөз табына ауысып, көшіп отыратынына дәлел. Бір сөз табының сөз өз ішіндегі ғана емес, басқа сөз таптарының да жасалуына негіз болып, олар бірінен-біріне ауысып жатады. Түбір сөздер сөзжасамдық тәсілдердің барлық түріне де қатысады. Бірақ жоғарыда айтып өткеніміздей, етістіктің сөзжасамға қатысын анықтауға

арналған алғашқы пікірлер сөзжасамның синтетикалық тәсіліне, атап айтқанда сөзжасамдық ұялар мәселесіне байланысты екені белгілі болды.

Сөзжасамдық ұя туралы алғашқы ғылыми пікірлер "Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі" деген монографияда айтылған [3]. Бұл зерттеуде сөзжасамдық ұяға алғаш рет ғылыми анықтама берілген: "Қазақ тіліндегі негізгі түбірлердің сөзжасамға қатысу қабілетінің күштілігі сөзжасамдық ұядан анық көрінеді. Сөзжасамдық ұя деп бір негізгі түбірден тараған туынды түбірлердің жиынтығы аталады". Бұдан әрі бір ғана "бас" сөзінен туындаған 89 сөзжасамдық ұя талданып, сөзжасамдық ұяға енетін 143 туынды сөз көрсетілген.

Сөзжасамдық ұя туралы К.Құрманәлиев өзінің ғылыми зерттеуінде былай деп жазады: "Әр сөзжасамдық ұяның өз туынды сөздері болғандықтан, әр сөзжасамдық ұя өзінше бір күрделі құбылыс болып танылады" [4]. Бұл етістіктің сөзжасамдық ұяларын анықтау қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі екендігіне дәлел болады.

Етістікті сөзжасамдық ұя арқылы жасалған атаулардың саны да, сапасы да әр алуан болып келеді, Негізгі етістік арқылы етістіктер де, есім сөздер де жасала алады. Бір ғана етістік түбірі арқылы әртүрлі морфологиялық сападағы туынды сөздер жасала алатыны ғалымдардың зерттеу еңбектерінде айтылып та жүр. Бұған етістіктен басқа сөз таптарының жасалуына арналған ғалымдардың еңбектерін дәлел ретінде атауға болады, оларда «Етістіктен белгілі бір сөз табын жасайтын өнімді жұрнақтар» және «Етістіктен белгілі бір сөз табын жасайтын өнімсіз жұрнақтар» (үстеу мен сан есім, т.б. қоспағанда) деп көрсететін тармақшалар кездеседі емес пе?

Аталған еңбектерде етістікті сөзжасамдық ұяға енетін сөзжасамдық тізбектердің мағыналық құрылымы мен морфологиялық сипаты айқындалған. Бір сөзжасамдық ұядағы туынды сөздердің уәжделу дәрежесі нақты тілдік деректер негізінде талданған. Кейде етістікті сөзжасамдық ұяда неше сөзжасамдық тіркес пен туынды сөз болатыны нақты көрсетіліп, олардың мағыналық құрылымы берілген..

Тіпті етістікті сөзжасамдық ұяның ішіндегі туынды сөздердің сөзжасамдық жұбы мен сөзжасамдық сатыларының парадигматикалық және синтагматикалық сипаттары талданып, олардың араларындағы мағыналық уәжділіктің айқындылығы, мағыналық құрылымының түбір сөз мағынасына негізделетіні көрсетілген.

Осы тұста екеруге тиіс бір мәселе- қазақ тілінің етіс тұлғасы.

Етіс тұлғасын А.Б. Салқынбай сөзжасамдық тұлға ретінде зерттеген. Ол етісті анықтау үшін, ең алдымен, етістіктің грамматикалық категориясы бола ала ма, әлде бола алмай ма соны анықтауға ұмтылады да, одан әрі оның бірнеше шарттарын ұсынады [5].

Ғалым М. Оразов "етістіктің жұрнақтары арасында көп қолданылатыны, мағына жағынан бай түрінің бірі етіс жұрнақтары" деп атап көрсеткен [6.100].

Мағына жағынан бай болуының өзі оның сөзжасамдық мағынасымен байланысты. Бұл етіс тұлғаларының сөзжасамдық мағынасы бар екенін дәлелдеген деген қорытынды жасауға жетелейді.

Дегенмен бұл қысқа ғана жасалған шолу етістіктің сөзжасамға қатысты мәселесінің өз шешімін тапқанын көрсетпейді. Біз тек сөзжасамның синтетикалық тәсілі негізінде жасалған еңбектерге ғана назар аудардық.

Қорыта айтқанда, біз шағын мақаламызда етістіктен жасалған туынды сөздерді зерттеген еңбектердің бәрін толық анықтап, талдадық дей алмаймыз. Бірақ ғалымдардың зерттеулеріне сүйену арқылы олардың тек морфологиялық сипатын ғана емес, ең бастысы мағыналық құрылымы мен ондағы уәжділіктің деңгейін, дәрежесін айқындауға арналған еңбектердің жоқ еместігін байқадық.

Әдебиеттер:

1. Қазақ гаммаикасы. Астана, 2002.
2. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2002.
3. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы, 1989.

4. Құрманәлиев К. Сөзжасамдық ұя. Алматы, 1998.
5. Салқынбай А. Қимыл есімі және оның сөзжасамдық семантикасы. Алматы, 1996.
6. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. Алматы, 1991.

Аннотация

Мақалада қазақ тіліндегі етістіктің туынды сөз жасауға қатысы мәселесінің зерттелуіне қысқаша шолу жасалған.

Аннотация

В статье дается краткий обзор изучения проблемы глагола в казахском языке.

Annotation

The article gives a brief overview of the study of the problem of verb in the Kazakh language.

ӘОЖ 37.018
Н 83

САБАҚТА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ

Нұрманалиева Ұ.Т., Байбосынова А.С.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Бүгінде өркениеттің шыңын бағындыруда қарыштай түскен ғылыми индустриядағы жанданыстар жаһандану үрдісінің белең алуына негіз болып отыр. Қазақстанда оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіру мақсатында білім беруге, барлық оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талаптар қойылуда. Білім мазмұнын жаңартуға сәйкес білім алушы белгілі бір қажетті біліктер мен дағдылардың игеріп, білімді, өз ойын дұрыс әрі шебер жеткізе білетін, мәдениетті тұлға болуы керек. Осы талаптарды орындауда әр оқытушы алдына мақсаттар қойып, соларды жүзеге асыру үшін жан-жақты іздене отырып, жоспарлы түрде жұмыс жасайды [1].

Осы тұрғыдан біз студенттерді ағылшын тілін меңгеруге қызықтыратын, қабілет-дағдыларын дамытатын жағдай жасау мақсатында оқу үрдісінде олардың түсіну - ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алуда бірлесіп әрекет етуге үйретуді міндет етіп алдық.

Ал ЖОО-да ағылшын тілін оқытуда ең алдымен тәжірибелік мақсат қойылады, оған студенттердің сөздік қорларын байыту, сауатты жазуға, оқуға, сөйлеуге, көрген - естігендерін әңгімелеп беруге үйрету қажет. Бұл кезекте сыни ойлау әдісі әр студенттің кез-келген жағдайдағы мәселені талдап, зерттеп, қорытып, өз ойын ортаға еркін әрі сенімді жеткізе алуда таптырмайтын оңтайлы тәсілдердің бірінен саналады.

Сыни тұрғыдан ойлау алдымен өзіндік, жеке ойлау болып табылады. Ол – өзіне сұрақтар қойып және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін талдауды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді.

Сын тұрғысынан ойлау стратегиясының ерекшеліктері: білім алушылар өткен тақырыптарға жаңаша көзқарас қалыптастыра отырып, жаңа идеялар ойлап табуға, яғни өз бетінше ізденуге ықпал жасайды; сын тұрғысынан ойлау білім алушыға сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Сондықтан да сын

тұрғысынан ойлау бағдарламасы - білімге деген қызығушылықты ояту, мәселенің мән-мағынасын ашу, ой-толғаныс кезеңдерінен түзіледі [2].

Жаңа білімге деген қызығушылықты ояту кезеңінде үйрену үрдісі бастапқы білім мен жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Студенттер жаңа сөздерді, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады. Сондықтан да біз сабақта өтетін тақырып туралы студент не біледі, не айта алатындығын анықтаудан бастауымыз қажет. Осы арқылы студенттерді ой қозғау, болжау әрекеттеріне түсуге дайындау үшін біз алдымен “Түртіп алу”, Миға шабуыл, “INSERT”, “Жұпта талқылау”, “Болжау”, «Еркін жазу», “Әлемді шарлау” сияқты жаңа тәсілдерді қолдануымызға болады. Студенттердің бұл кезеңдегі тапсырмаларды орындауға қызығушылықтарын белсендіру үшін әр қайсысының өзі білетінін еске түсіріп, стикерге жазу, өзара ойларымен бөлісу, топтарда талқылауды ұсынамыз. Атап айтқанда, мысалы, “Жұпта талқылау” тәсілін алсақ, әр топтан 3 студент ағылшын тілінде оймен бөлісу, өз ойын ортаға салу арқылы жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны алдыңғы алған біліммен ұштастырады, өз ойларын ашық айтып, толықтырулар жасайды.

Біз, мысалы, сабақта топтарға «Don't smile at a crocodile!» тақырыбындағы мәтіннің мағынасын ашу мақсатында оқуға бердік. Ол үшін келесі INSERT тәсілі арқылы студенттер жаңа ақпаратпен танысып, аударып, түсінгенін қысқаша айтып беруге әрекет жасады. INSERT тәсілі – студенттерді оқығанын түсінуге, өз ойын білдіріп, толықтыруға үйретеді. Мұнда студент мәтінмен танысу барысында V – “білемін”, — - “мен үшін түсініксіз”, + - “мен үшін жаңа ақпарат”? – “мені таң қалдырады” белгілерін қойып отырып, оқып шығады. Осылайша олар өз бетінше жұмыс жасап, белсенділік танытады. Бұл жұмыс бойынша әр топтан бірнеше студенттің білім көрсеткіші жоғары болып, белсенділіктері артқаны байқалады. Нәтижесінде студенттердің оқығанды есте сақтау, мәтін мағынасын жете түсіну, талқылауда, ауызекі сөйлеу дағдылары, яғни ағылшынша сұрақ-жауап алу, өз ойын жеткізу, талдау және рөлдік ойындар дайындау дағдыларын тез әрі оңай дамытуға болады.

Ой толғау кезеңінде студенттер өздерінің білетіндерін анықтап, сипаттауға, ал білмейтіндерін белгілеп сұрауға даярланады. Мұнда алдымен жаңа тақырыпты түсіну үшін өткен тақырыпты еске түсіру арқылы сөйлеуге дағдыландырылады. Бұл стратегияны мынадай тәсілдер арқылы тиімді қолдануға болады: “Венн диаграммасы”, “Семантикалық карта”, “Т кестесі”, оларды әр оқытушы өзінің қабілетіне, әр сабақтың ерекшелігіне қарай лайықтап қолдана алады.

Бұл тәсілдер бойынша студенттер сабақ барысында өзінің және басқаның іс-әрекетіне сын көзбен қарап, бағалауға үйренеді. Осыған орай біз сабақ барысында “Еркін жазу” тәсілін таңдап, студенттерге өздері оқыған «Don't smile at a crocodile!» тақырыбындағы мәтінді қайта оқып шығып, ақпараттарды өз сөздерімен айтып, түсінгенін жазу дағдыларын кеңірек дамытуға болатынына көз жеткіздік. Алдымен әр топтағы студенттер бір-бірімен мәтіннің мазмұны бойынша ой алмастырып, түйіндеді, оны қорытындылап, өз ойын еркін жазуға тырысады. Бұл кезеңдегі студенттердің әрекеттері оларды болжау арқылы келешекте іздену, шығармашылықпен жұмыс істеуге және рөлдік ойындар дайындап, ауызекі сөйлеуге талпындырады. Нәтижесінде әр топта тақырыпты жақсы талдаған және өз ойларын қосып, жақсы әрі дәйекті дәлелдемелермен келтіріп, жазғаны анықталды. Тапсырма соңында әр топ сол мәтін негізінде рөлдік ойын құрастырып, өздері таңдаған кейіпкердің іс-әрекетін талдап, өз ойларын жеткізе білді, бұл әдіс-тәсілдерді қолдану барысында біздің байқағанымыз - барлық студенттер өз ойларын бір сөйлеммен болсын ағылшын тілінде айтып, жеткізуге әрекет жасады.

Сондықтан да сыни тұрғыдан ойлауды сабаққа енгізуде студентке білім дайын күйінде берілмей, оқытушы студенттің білімді игеруге қызығушылығын ояту арқылы меңгертуге әрекет жасайтындығы байқалады. Мұнда оқытушы тек оларға ой тастап, жол сілтеп, жаттығу түрлерін беріп отырады. Бұл тәсілдің ең ұтымды жағы - мұнда студенттер шығармашылық тұрғыдан жұмыс жасап, шешім қабылдауға үйренеді, оларда дұрыс

пайымдап, сауатты жазуға жауапкершіліктері артады әрі сол арқылы студенттер өзін-өзі бағалауға үйренеді.

Сабақ барысында айқындалған сәтті тұстары: Студенттерді берілген тапсырмаларды орындауға қызықтыру арқылы, оларды ағылшынша сөйлете алдық. Берілген мәтіннің мазмұнын студенттер сөздіктің көмегінсіз ағылшын тілінде мазмұндап бере алды, оған өз ойын қосып, жаңа толықтыру жасай алды,

Сәтсіз тұстары: берілген мәтін бойынша алдымен студенттер бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастырып, өз бетінше түсінгендерін толық айта алмады.

Қорыта айтқанда, сын тұрғысынан ойлау стратегиясы–студенттерге терең білім алуда іскерлікке жетелейтін жаңа тәсіл деп есептейміз. Бұл тәсіл бігез өз кәсіби шеберлігімізді арттыруға үлкен септігін тигізеді, ал, студенттерді келешекте алған білім, дағдыларын өмірмен ұштастырып, әртүрлі жағдайларда қолдануға сөзсіз ықпал етеді. Сондықтан да алдағы уақытта біз студенттерге жан-жақты терең білім беру үшін әлі де көп ізденіп, бұл тәсілді әрі қарай дамыту қажет деп ойлаймыз.

Аннотация

Бұл мақалада студенттерді ағылшын тіліне үйретуде сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың инновациялық әдіс-тәсілдері беріледі. Әр сабақта олардың алған білімдерін шығармашылықпен қолдану, сын тұрғысынан ойлау, әртүрлі тәсілдер арқылы өзара қарым-қатынас жасау, бірлесіп жұмыс жасау, өз бетінше іздену, проблемаларды шешу және шешім қабылдау сияқты оқытудың тек әртүрлі әдістерін тиімді пайдаланғанда ғана студенттердің сөйлеу дағдылары мен іс-әрекеттері кең ауқымда дамиды.

Сыни тұрғыдан ойлау стратегиясын сабаққа енгізуде студентке білім дайын күйінде берілмей, оқытушы студенттің білімді игеруге қызығушылығын ояту арқылы меңгертуге әрекет жасайды.

Аннотация

В данной статье даны инновационные методы и приемы развития критического мышления в обучении студентов английскому языку. При использовании только эффективных различных методов обучения развивается широкий круг навыков, таких как творческое использование знаний, полученных студентами на каждом уроке, критическое мышление, применение различных подходов к коммуникации, совместная работа и самозанятость, решение проблем и принятие решений.

Annotation

Innovative methods and techniques for developing critical thinking in teaching English to students are given in this article. Using only effective different teaching methods, such as the creative using of knowledge gained by students at each lesson, critical thinking, implementation of different approaches in communication, group work, self-research, solving of problems and decision-making develop a wide level of students skills.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығымен бекітілген ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

2. Wood, D., (1998), How Children Think and learn. 2nd ed), Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

УДК 541.18=20.54 Б19

ENVIRONMENTAL ASSESSMENT OF CHEMICAL POLLUTION WATERS OF
THE INDUSTRIAL ZONE OF KAZAKHSTAN

Bakytzhan E.E., Koishymanova A.G., Taubaeva R.S.
Taraz State Pedagogical University, City Taraz

Actuality of work. Pollution of underground and surface water by heavy metals and other chemical elements for Kazakhstan, where many large enterprises of different complex are located, has long been one of the most urgent environmental problems.

The qualitative composition of the rivers and reservoirs of Kazakhstan underwent changes under the influence of industrial and economic processes. In connection with the decrease in the possibility of natural self-purification, the rivers were in a state of ecological danger [1,2].

Purpose and objectives of the research. Identification and characterization of pollution problems of water of industrial zones in Kazakhstan. Research on the types and effects of toxic and harmful substances emitted from stationary and moving sources. Evaluation of pollution levels by comparison.

Research Methods. During the research, the most complex methods of research using the latest statistical data: literature analysis, generalization, assessment of environmental quality and comparison of ecological situation of the region's geo-ecological areas, mathematical processing and modeling of research results and cartography methods were used. At the same time, the spectrophotometric method was used to analyze the chemical composition of water samples in the research facilities of Zhambyl region. For this purpose the spectrophotometer DR2800 was used.

Methods for sampling and preparation for analysis. *Preparation for water sampling and analysis.* Receiving probe for analysis was carried out in accordance with ST RK GOST R 51592-2003 "Water demand for general demand". The sampling was carried out in 3 (Shu, Asa, Talas) rivers where the change of water was formed and the water in which there was a constant (Bilikol). In the vapor deposition used a sieve sample. *Determination of heavy metals in water.* *Definition of copper.* To determine heavy metals we used spectrophotometric method. This method is quite rapid, sensitive and selective in modern analytical practice [3]. Samples for analysis were treated with nitric acid (HNO₃) with a specific gravity of 1.42 to a pH of 2.

To determine the content of Zn in water in a sample of 100 ml of filtered water, 2 ml of HNO₃ (conc. OHCH) were added, evaporated to 5 ml, cooled, transferred to a 100 ml volumetric flask and doped to a mark with distilled water and the zinc content of the sample was measured on a spectrophotometer DR2800.

To determine the content of Cd, Pb, Cu in water in a sample of 100 ml of filtered water, 2 ml of 5M HNO₃ was added, evaporated to 5 ml, evaporated, evaporated transferred to a 100 ml volumetric flask and doped to a mark with distilled water and measured the zinc content of the sample at spectrophotometer DR2800.

Results and discussion. Results of polluted rivers and lakes in Kazakhstan

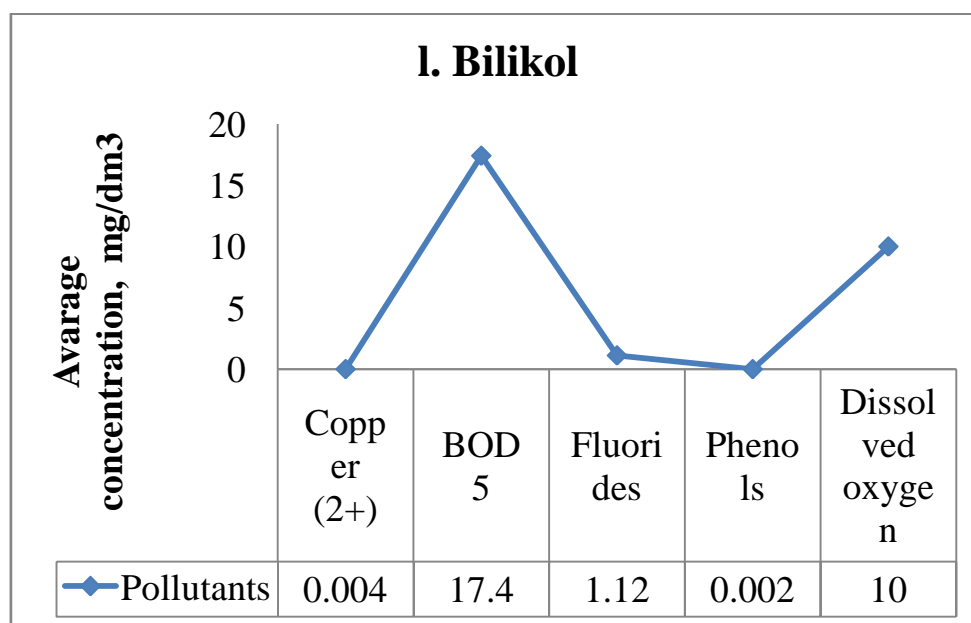
In Kazakhstan, contamination of river lakes is largely dominated by industrialized areas, polygons and oil and gas fields.

Among the water resources of the South Kazakhstan region and the Kyzylorda region, the most important is pollution of the Syrdarya river. Pollution of Syrdarya sediments with heavy metals reflects the dynamics of their concentration.

The analysis of Almaty river pollution is considered to be significant for Cu, the remaining HM are present, but their content is below the MPC and does not pose a threat to the water inhabitants of rivers.

In the rivers of the Zhambyl region, according to the analysis of the Asa, Talas and Shu rivers for heavy metals, copper was not in the MPC. The remaining HM were in the MPC, however. Exceedance of MPC for the study was recorded for substances from the main ion groups, nutrients, heavy metals and organic substances.

Among these water bodies, Lake Bilikol in the Zhambyl region is a dirty pond. The reason for the lake's pollution is hydrological. Excess of MPCs were recorded for substances from groups of biogenic substances (fluorides 1.5 MPC), heavy metals (copper (2+) 4.0 MPC), organic substances (phenols 2.0 MPC). The average concentration of the main ions (sulfates) was 860.0 mg / dm³ (see picture 1).

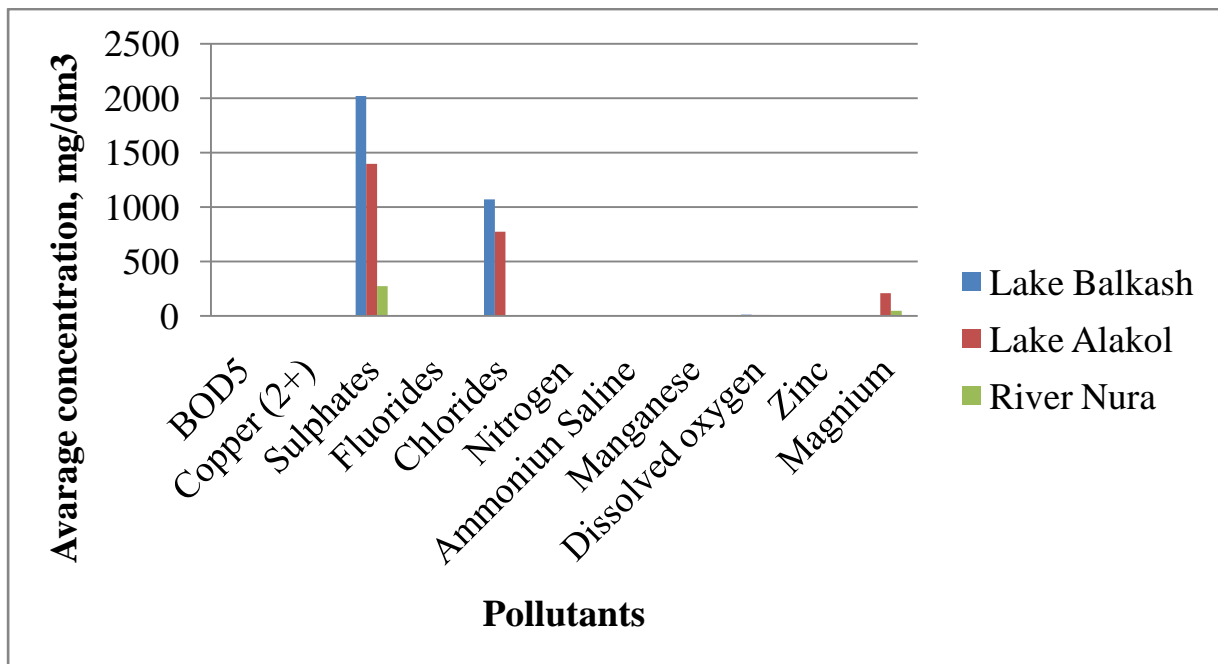

Picture 1. Characteristic of pollution of the Lake Bilikol

The pollution of Lake Bilikol is historical, in 1981 an emergency discharge of conditionally clean drains from the control ponds of the former DPP Khimprom of a double phosphorus plant to the Talas-Asa canal was made, then to the Asa river and Lake Bilikol [9]. Based on the results of laboratory analysis of lake water samples, it was established that the BOD5 standards exceeded -2 times, ammonium nitrogen 1.2 times, fluorides 1.4 times, sulfates 1.02 times. In 2007, financial resources were allocated from the Republican budget and a hydropost was installed. But, in 2017, no funds have been allocated for the event on Lake Bilikol [4].

Within the boundaries of *Northern Kazakhstan*, the largest rivers are the R. Ertis, Yesil and Nura. The water quality of the water bodies in Northern Kazakhstan is estimated as follows: water "moderate pollution" - the Yesil, Nura and Ertis rivers.

Contamination of river water during *the Central Kazakhstan* research was also observed in Balkash and Alakol lakes and the Nura River [6, 7]. The controlled rivers in this zone are contaminated with sulfate, magnesium ions, heavy metals, organic compounds (see picture 2).

Picture 2. Characterization of water objects in Central Kazakhstan

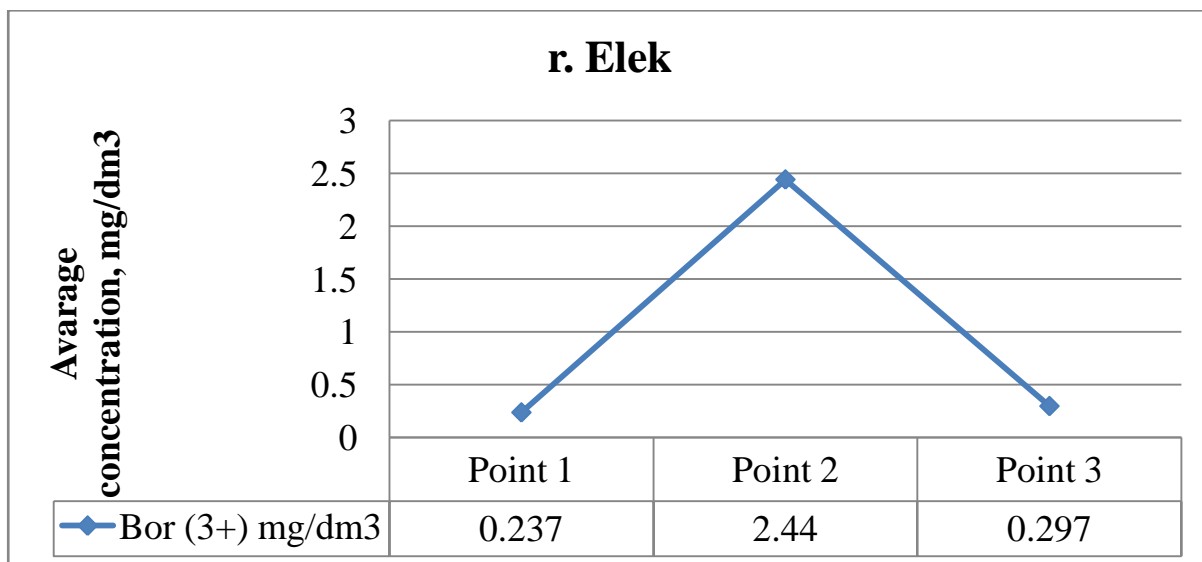
The next is the ecology of Kazakhstan Lake Balkash. The main pollutants of Lake Balkhash are heavy metals (copper and zinc), as well as petroleum products, phenols and fluorides.

The state of water quality in the Balkash and Alakol lakes is contaminated by heavy metals at a high level, according to Kazhydromet. Exceeding the MPC were recorded from the groups of heavy metals copper, zinc, manganese, nutrients such as ammonium salt, fluorides and the main ions sulfates, magnesium, sodium and chlorides.

The fact of anthropogenic impact on the ecology of the Ili-Balkhash basin is the emissions of the Balkhash Mining and Metallurgical Combine. In the early 1990s, the volume of emissions was 280-320 thousand tons per year, and 76 tons of copper, 68 tons of zinc, 66 tons of lead settled on the surface of the lake. Since then, the volume of pollutants emitted has almost doubled. Harmful substances also enter the lake through leaks into the tailing pond during dust storms.

Exceeding the concentration of chemical elements in *Western Kazakhstan* were recorded in the Elek River of the Aktobe region. And the state of water quality of the Caspian Sea in the territory of Mangystau and Atyrau regions was within the permissible concentration [8].

The water quality of the Elek River in the Aktobe region is assessed as a "high level of pollution" (see picture 3).

Picture 3. Indicators of boron contamination of the river Elek, Aktobe region

1 point - the river Elek, Aktobe region, 0.3 km above the town of Alga, 1.0 km above the slurry ponds of the Aktobe chemical plant. factory;

2-point river Elek, Aktobe region, 15 km below the town of Alga, 0.5 km below the groundwater outlet;

3 points - the river Elek, Aktyubinsk region, the city of Aktobe, 0.5 km above the city, 8 km above the Novorossiysk bridge, 11.2 km above the confluence of the river Kargaly.

The fact of environmental pollution began with the commissioning in 1941 of the Aktyubinsk chemical plant Kirov, which until 1964 directly dumped contaminated industrial wastewater into the Ilek River, and in 1964 through 1980 discharged contaminated effluents into the sludge collectors without an anti-filtration screen. Pollution of surface and groundwater by boron and adjacent land by the commission is recognized as historical, funding for the elimination of the source of boron contamination of underground, surface waters of the Aktobe region is conducted from the Republican budget, the amount of money is not known [5].

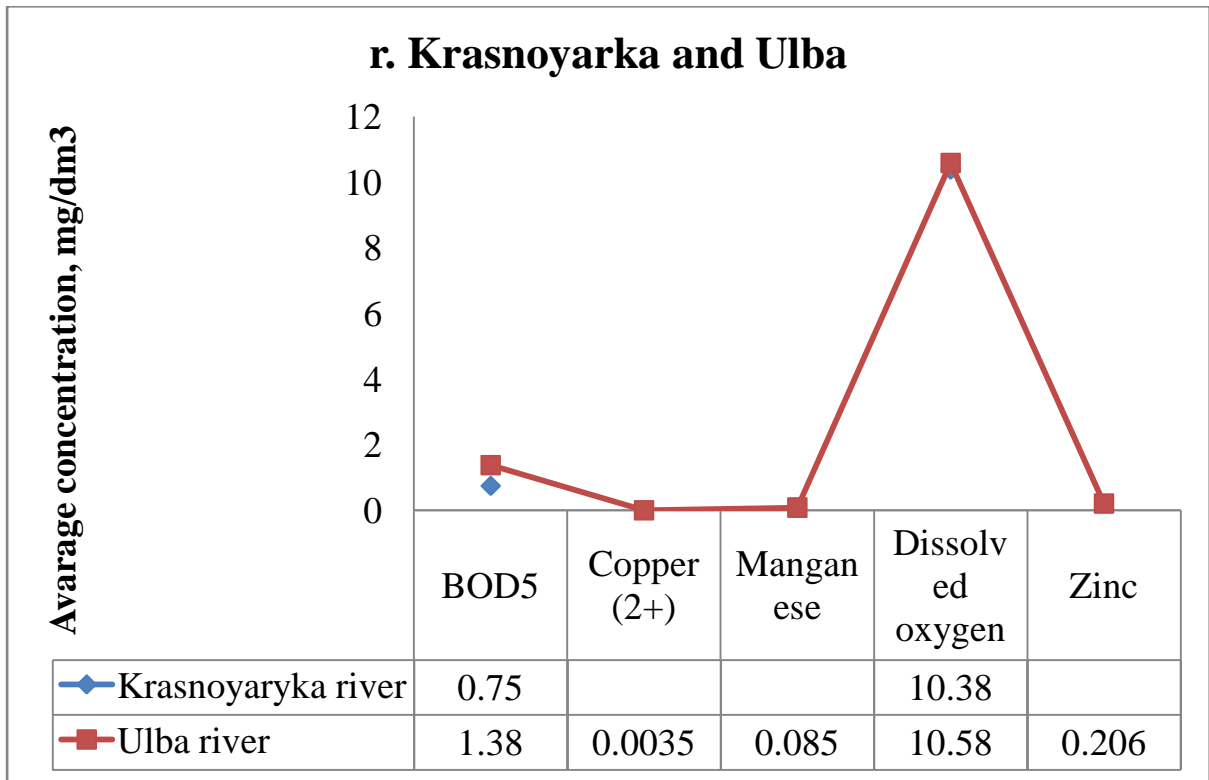
Comparison of the results of the study in the *East Kazakhstan* region shows that river water contamination indicators in this region are higher than in other regions. Based on the results of the study, the causes of pollution of the rivers of Eastern Kazakhstan are as follows:

- along the Breksa River (Ridder), the influence of the Shubinsky mine of "Kazzinc" LLP and the Shubinsky state zinc dump, the influence of the tributary - the Bolshaya Talovka River, the impact of the discharge of the Chashchinsk tailing dump;

- along the river. Ulba (East Kazakhstan, 4.8 km below the discharge of the mine waters of the Tishinsky mine, near the road bridge), the impact of the discharge of the Tishinsky mine, and to this is added the drainage of the Tishinsky state waste dump No. 2, which is 4.8 km below the discharge of the mine waters of the Tishinsky mine . The slip is fixed;

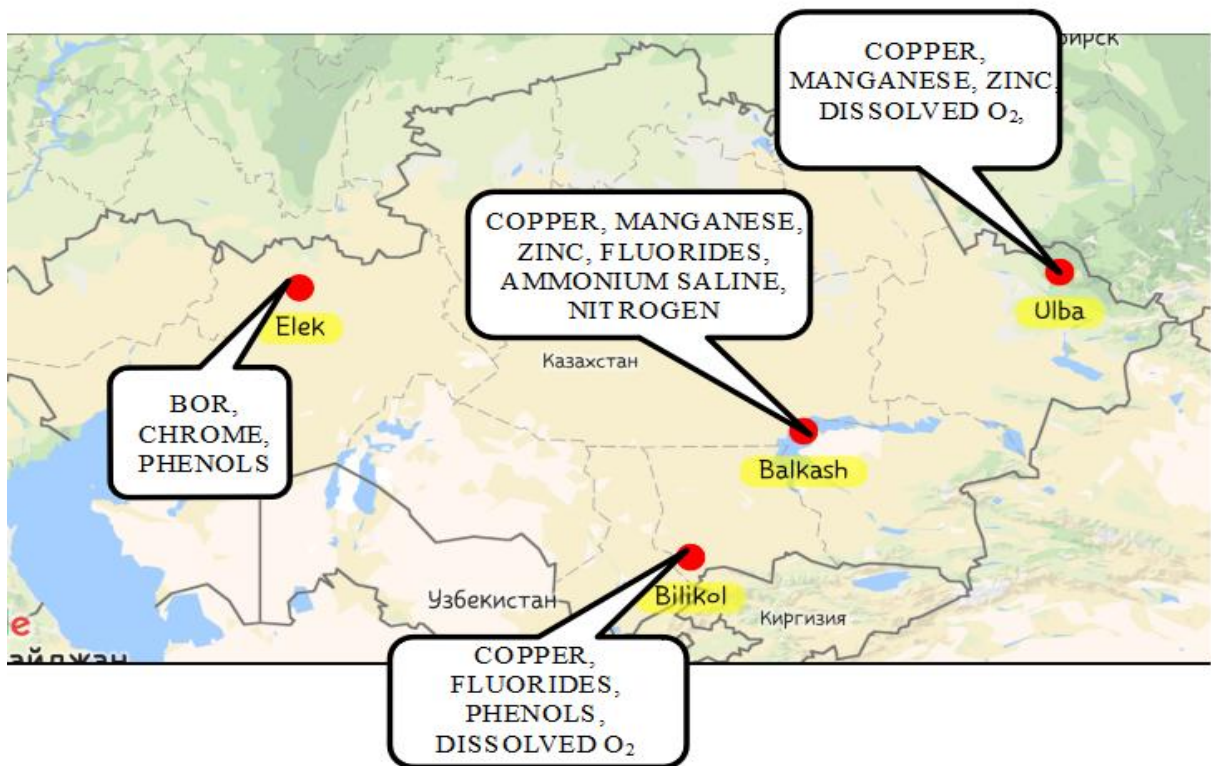
- along the Glubochanka river (East Kazakhstan, Belousovka, 0.5 km below the discharge of domestic water from the treatment facilities of the settlement Belousovka, directly at the road bridge) the influence of the Grebenyushensky stream;

- along the Krasnoyaryka river (East Kazakhstan, 3 km above the village of Predgorny, 1 km below the confluence of the Berezovka River, near the road bridge) is affected by the Berezovsky stream, into which the capital's "Capital" mine flows [4].

Picture 4. Comparative characteristics of contamination of the Krasnoyarka and Ulba rivers
 Water quality of water bodies is estimated as follows:

- water "extremely high pollution" - the Ulbi River, Krasnoyarka (picture 4).
- The results of this researching work we can see in the map below (picture 5).

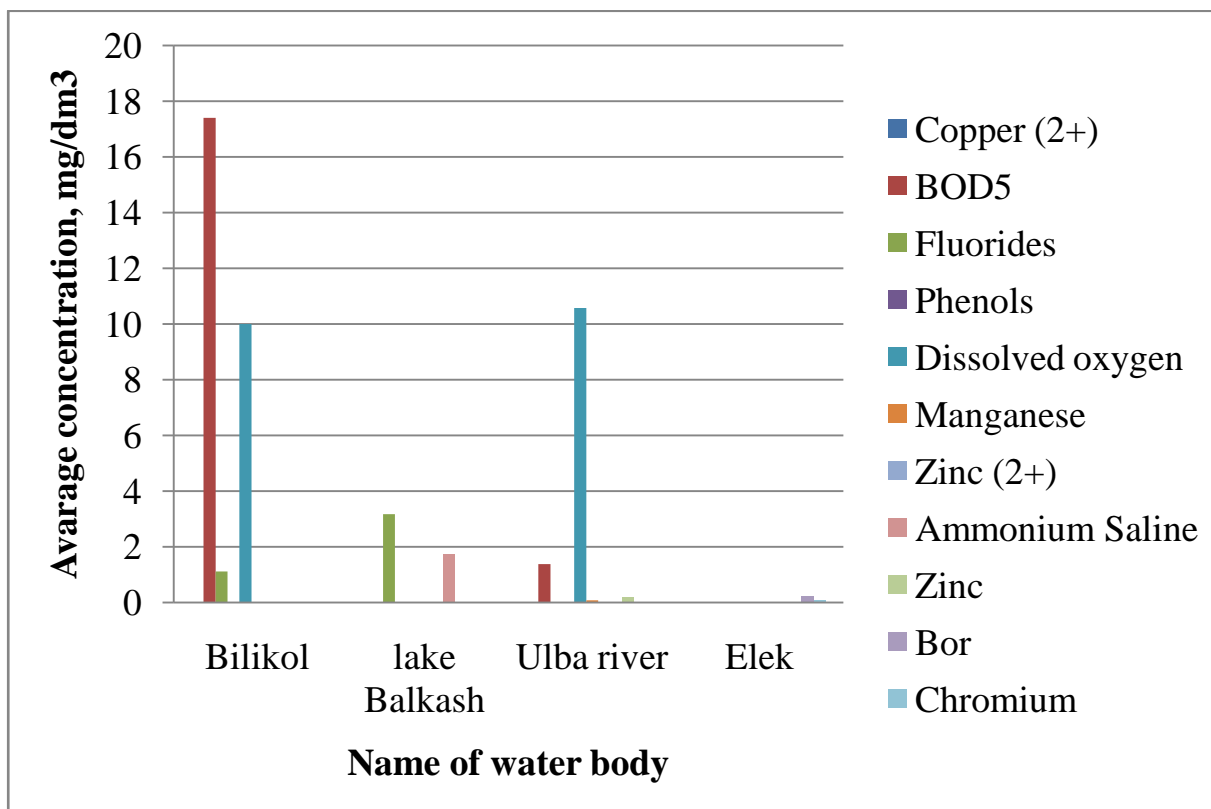

Picture 5. Map of the most polluted water bodies in Kazakhstan

According to the results of the study, the most polluted rivers were Ulba and Elek. The river Elek is highly polluted by boron. And the Ulba River is contaminated with copper,

manganese and zinc. And among the most polluted lakes were Lake Balkash and Bilikol. Lake Balkash is polluted with heavy metals such as copper, zinc, manganese, major ions such as sulfates, magnesium, chlorides, and also fluorides. Lake Bilikol is contaminated with copper, sulfates, fluorides, phenol.

The result of the study of water bodies can be classified as follows. The most polluted water bodies are Lake Bilikol and the Ulba River. Further Lake Balkash. In the final place is the river Elek (see the picture 6).

Picture 6. Characteristics of the most polluted rivers and lakes of Kazakhstan

Conclusion. In the conclusion of this researching work, a survey of water bodies across Kazakhstan was conducted in 18 facilities: the Talas, Assa, Shu, Syrdaria (2 points), Ishim, Nura, Irtish, Krasnoyarka, Ulba, Glubochanka, Breksa and Elek; Lake Bilikol, Balkash and Alakol; and the Caspian Sea. Total of the total number of water bodies surveyed according to the classification of CWPI:

- the Caspian Sea is classified as "normative clean";
- to the degree of "moderate pollution" are: Irtish, Ishim, Nura, Kishi Almaty, Ulken Almaty, Assa, Shu, Syrdaria, Balkash and Alakol;
- to the degree of "high level of pollution" are attributed: Breksa, Glubochanka, Talas, Elek, Bilikol;
- to the degree of "extremely high level" are attributed: Ulbi, Krasnoyarka.

According to the results of the study, the most polluted with chemical substances were rivers Ulba and Elek. The river Elek is highly polluted by boron. And the Ulba River is contaminated with copper, manganese and zinc. And among the most polluted lakes were Lake Balkash and Bilikol. Lake Balkash is polluted with heavy metals such as copper, zinc, manganese, major ions such as sulfates, magnesium, chlorides, and also fluorides. Lake Bilikol is contaminated with copper, sulfates, fluorides, phenol.

REFERENCES

1. Methodology of statistical assessment and analysis of environmental pollution and its socio-economic consequences in Kazakhstan. URL: <http://www.dissercat.com/content/06/26/2015>.
2. Tereshkevich D.P. Medico-social and epidemiological aspects of population health in the zone of ecological disaster of the Aral Sea area of the Republic of Kazakhstan: Abstract of thesis. ... Doct. PhD: 14.00.33. - Astana, 2011. - 152 p.
3. Makarenko N.P., Ganebnykh E.V. Sample preparation of biological material for atomic absorption analysis // Hygiene and Sanitation. - 2007. - №3. - P. 71, 72.
4. The state of the environment in the territory of the Republic of Kazakhstan for March 2018. Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan. RSE "Kazgidromet" Department of Environmental Monitoring.
5. Information bulletin on the state of the environment of the Republic of Kazakhstan. - Issue No. 12 (218). -December 2017.
6. Information bulletin on the state of the environment of the basin of Lake Balkash. Astana city. -2017.
7. Information bulletin on the state of the environment of the Nura River basin. - Issue No. 6 (218). -December 2017.
8. Information bulletin on the state of the environment of the Kazakhstan part of the Caspian Sea. -2017.
9. Dzhambozova F. and Uspanova Zh.K. (2015) Evaluation of contemporary environmental problems in the region based on the example of the Zhambyl region. Materials of the Interuniversity student conference "The Constitution of the Republic of Kazakhstan - the legal phenomenon of modern times", dedicated to the 20th anniversary of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, 5.

Түйіндеме

Берілген мақала Қазақстанның өндірістік аймақтарының суының химиялық ластануын экологиялық бағалауға арналған. Жұмыстың мақсаты ретінде Қазақстанның өндірістік аймақтарының суының ластану проблемаларын анықтау және оларға сипаттама беру. Сондай-ақ оның стационарлы және қозғалмалы көздерден шыққан улы, зиянды заттардың түрлері мен әсерін зерттеу, ластану дәрежелерін салыстыра отырып бағалау мен ластану және оны болдырмау шараларын айқындауды негіздеп алған.

Аннотация

Данная статья посвящена изучению экологической оценки химического загрязнения воды в промышленных зонах Казахстана. Цель работы - идентификация и характеристика проблем загрязнения воды промышленных зон Казахстана. Также изучить виды и эффекты токсичных, вредных веществ, испускаемых стационарными и движущимися источниками. Оценить уровни загрязнения и принятие мер по загрязнению и профилактике загрязненных территории.

Annotation

This article is dedicated to the study of the ecological assessment of chemical pollution water in industrial zones of Kazakhstan. The works aims to identify and characterize the problems of water pollution in industrial zones of Kazakhstan. Also study the types and effects of toxic, harmful substances emitted by stationary and moving sources. Assess pollution levels and take measures to contaminate and prevent contaminated areas.

The results of the research are aimed at improving the quality of the environmental assessment of the territories. The effectiveness of research results, both socially and environmentally. During the project implementation, analytical, problematic and statistical research methods were selected.

Key words: pollution, heavy metals, environmental assessment, chemical elements, water pollution.

УДК 57+611 С 20

ВЛИЯНИЕ ГРУППЫ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ НА ВОЛОСЫ ЧЕЛОВЕКА

Сарымамедов К.М., Укибаев Р.Ж.

Таразский государственный педагогический университет, г. Тараз

На данный момент рынок предлагает потребителям огромное количество товаров, в том числе и шампуней. Перед нами, как и перед другими покупателями, встала проблема – как выбрать наилучший шампунь для нормальных волос из их многообразия. Для того, чтобы доказать или опровергнуть гипотезу, мы сформулировали цель – выявить марку шампуня, влияющего наилучшим образом на структуру волос нормального типа и влияние групп растений, влияющих на волосы человека. Мы выдвинули гипотезу – шампунь с наилучше подобранным составом благоприятнее влияет на структуру волос и придумать свой альтернативный вариант.

Для достижения цели мы поставили следующие задачи:

1. Проанализировать литературу о шампунях, химическом составе и строении волос;
2. Выявить наиболее используемые марки шампуней;
3. Проанализировать и сравнить состав разных марок шампуней для нормальных волос;
4. Влияние растений на волосы;
5. Анализ полученных данных;

Данная тема является актуальной, поскольку прическа - доминирующий фактор нашего внешнего облика, и мы всегда будем стараться придать прическе самый лучший вид. А для этого нужно иметь определенные знания о правильном уходе за волосами [5].

В зависимости от степени и типа структурирования кератина существуют слои с различными свойствами: поверхностный слой покрытый чешуйками; корковый слой или волокнистый; сердцевина. Кутикула образуется из нескольких слоев плоских роговых пластинок, перекрывающих друг друга подобно рыбьей чешуе, причем направлены эти чешуйки от корня волоса к концу [5]. С точки зрения стилистики это наиболее важный участок волоса. Именно от его состояния зависит внешний вид волос: упругость, насыщенность или же наоборот тусклость, посеченность, блеск. Волокнистый, или корковый слой состоит из длинных веретенообразных ороговевших клеток, расположенных в одном направлении [2]. Центральная часть, или мозговой слой состоит из клеток, которые еще не до конца кератинизировались (ороговели). Корковый слой в основном состоит из ороговевших клеток и их количество составляет около 90% от общей массы волоса. Именно от этого слоя зависит прочность волоса. В клетках этого слоя находятся пигменты, придающие волосам цвет: феомеланин (желто-красный) и эумеланин (черно-коричневый цвет). От соотношения этих пигментов и зависит цвет волос. Основными цветами волос считаются: коричневый, черный, блонд, рыжий, пепельный и седой; общее количество оттенков волос достигает нескольких десятков. Волос делится на стержень (ствол) и корень [5].

Стержень это и есть та часть волос, которая находится над поверхностью кожи. Он может располагаться под разным углом к поверхности кожи градусы под которыми он может находится разнятся но в основном от 10 до 90 градусов. Корень волоса располагается в дерме и окружен корневым влагалищем, вместе с которым он называется волосяным фолликулом. Волосяной фолликул считается и как бы является самым

важным элементом всей системы волос. Так же Фаликул является вместилищем для корня волоса, представляет собой небольшое утолщение и оно, по большей части, состоит из клеток, который, еще иногда называют луковицей [5]. Луковица-это клетки, которые сильно делятся и образуют волос (матрицу волосяной луковицы). Известно также, что лампа имеет необычный иммунный статус. В нижней части колбы соседствует сосочка. Сосочек, среди прочего, содержит кровеносные сосуды. Волосы (или также называемые дермальными) сосочки - очень важная часть фолликула, потому что он действует как своего рода компьютер, который контролирует состояние и рост волос. Если волосы сосочки умирают, тогда волосы умирают. Однако, если по какой-то причине волосы окрашены (например, они будут вырваны с корнем), а сосочка сохранится, то новые волосы растут на своем месте. Волосяной фолликул также примыкает к следующим структурам: жирные (обычно 2-3) железа, пот железа и мышцы, которые поднимают волосы. Кроме того, волосяной фолликул щедро снабжен сосудами и нервными волокнами: они сопровождают волосяной фолликул по всей его длине - от колбы до эпидермиса [1].

Каждый человек в современном мире пользуется шампунем. Но как выбрать хороший шампунь? Мы думаем, этим вопросом задается каждый человек. Именно поэтому мы провели исследование и решили создать сухой шампунь.

В процессе работы мы дополнили знания о структуре и химическом составе волос. Мы познакомились с историей открытия шампуней и развития его производства.

В процессе эксперимента, мы выяснили, что большинство студенток применяют такие марки шампуней, как «Head and Shoulders», Pantene Pro-V» и «Faberlic». Мы исследовали составы этих шампуней и провели клинический анализ волос (в начале эксперимента и в конце). По результатам нашей деятельности стало понятно, что благоприятнее всего на волосы влияет шампунь компании «Head and Shoulders», т.к. содержит различные экстракты, протеины, пантенол (укрепляет, выравнивает стержень волоса), имеет приятный запах и т.д.

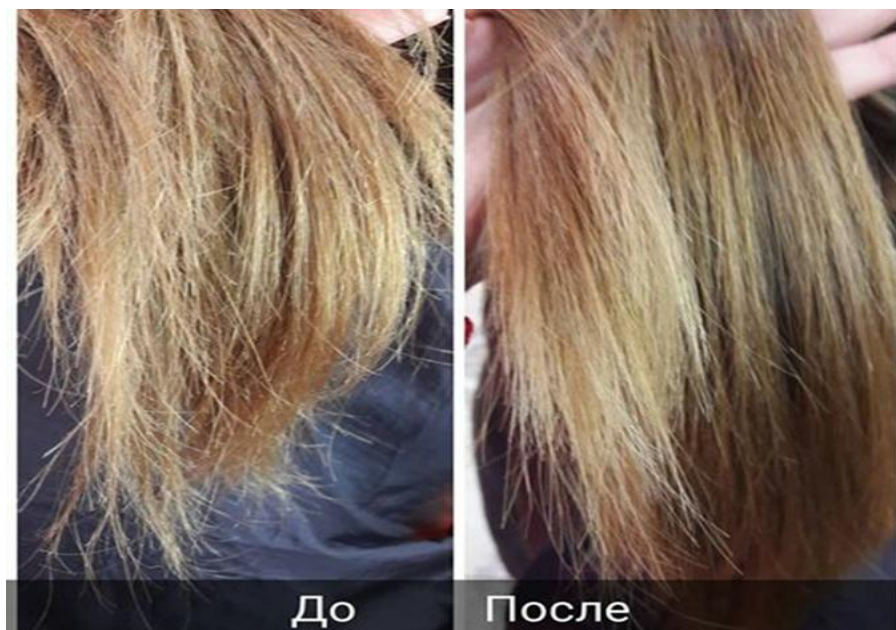
Проведя анализ составов шампуней, мы пришли к выводу, что в любом шампуне есть такие компоненты, которые вредно действуют на волосы и кожу. И поэтому мы решили создать натуральный шампунь, который не содержит вредных для кожи и волоса химических соединений и удобен в применении [5].

Анализируя литературу, мы познакомились с описаниями шампуней и решили получить свой шампунь, подбирая разные ингредиенты.

Состав шампуня:

Мумие, крапива, лимон, цветки ромашки, лечит дерматит, снимает зуд и уменьшает образование перхоти. уничтожает бактерии, вызывающие, воспаление кожи головы и разрушение волосяных луковиц.

Такой шампунь как «Этно ботаника» не содержит вредных для кожи и волоса химических соединений, имеет приятный слабый запах, благодаря хорошим ароматизаторам. Отсутствуют красители. Экстракт ромашки способствует лучшему блеску волос. Мумие притягивает влагу и регулирует баланс влажности, внедряется и накапливается в стержне волоса, выравнивает его, укрепляет волосы и увеличивает их объем. Крапива улучшает кожу головы и структуру волос. Ромашка для волос – это природный краситель, источник здоровья и блеска, который питает и укрепляет волосы, и придает им соблазнительный золотистый оттенок. На данной фотографии все наглядно продемонстрировано [5].

Отвар ромашки увлажняет и успокаивает кожу головы, оказывает дезинфицирующие и заживляющее действие, именно поэтому ромашка так часто встречается в составе косметических средств [2].

Список литературы

1. Артеменко А.И./ Органическая химия и человек. Теоретические основы. Углубленный курс. // М.: Просвещение, 2000. с 48-51.
2. Кузнецов Н.Е./ Химия 11 класс. Часть 2 // М.: Вентана – Граф, 2007. с-206
3. Пичугина Г.В. Блеск и сила здоровых волос с точки зрения химика. // Химия в школе, 2000, №1. с 81-84
4. Хриплова А.Г., Колесов Д.В. Девочка – подросток – девушка: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1981. – 128 с. ил.
5. <http://docplayer.ru/29151563-Vliyanie-shampunya-na-strukturu-volosa-normalnogo-tipa.html>

Annotation

This article discusses and describes the effect of groups of medicinal plants and their essential oils and decoctions of some herbs on human hair of the middle type, as well as the method of making shampoo.

Аннотация

В этой статье рассматривается и описывается влияние групп лекарственных растений и их эфирных масел так же отваров некоторых трав на волосы человека среднего типа, а также был применен метод изготовления шампуня.

Аннотация

Бұл мақалада мен сипатталады әсері топтардың дәрілік өсімдіктер эфир майларының сондай-ақ отваров кейбір шөптердің шашты адам орта типті, сондай-ақ қолданылған әдіс дайындау сусабын.

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ПИЯВОК ВДОЛЬ РЕКИ БЕРИККАРА

Сарымамедов К.М., Казакбаев К.М.

Таразский государственный педагогический университет, г. Тараз

Летнюю полевую практику этого года по зоологии мы проходили в ущелье Бериккара расположенного в Таласском районе Жамбылской области, в 60 км к северо-западу от города Тараз, на территории хребта Каратау, является природным заповедником, расположенный на 17,5 тыс. гектарах. Природа этого ущелья богата и знаменита своей флорой и фауной, более 50 видов занесены в Красную книгу. В заповеднике растет единственная в мире реликтовая роща, тополя бериккарино и ясеневая роща Согдийского периода. Здесь обитают исчезающие виды животных как каратауский архар, индийский дикобраз и птицы райская мухоловка. Ущелье Бериккара официально признано родиной тюльпанов Кауфман и Грейга, занесенные в Красную книгу Казахстана, и редких желтых тюльпанов Зинаиды, Борщова и Колпаковского. В низовье ущелья находился Караван-сарай великого Шелкового пути, большое скопление курганов, их насчитывается 504, где жили племена Саков, Кангюев, Усуней. В долине гор находится древнее озеро Биликоль. На территории ущелья Бериккара расположен туристический комплекс "Тау-Самалы". Где мы проводили основные исследования распространения пиявок вдоль реки.

Пиявки (лат. Hirudinea) - подкласс кольчатых червей класса пояса (Clitellata). Большинство представителей обитают в пресной воде [1]. Некоторые виды имеют развитые наземные и морские биотопы. Известно около 500 видов пиявок, из которых более 60 обитают в водоемах Казахстана.

При исследовании нами было обращено большое внимание на их структуру, питание, движение, размножение и жизненный цикл пиявок в зависимости от течения реки в целом. В результате исследования мы обнаружили что длина тела у разных пиявок варьирует от нескольких миллиметров до десятка сантиметров. Самый крупный представитель —Hirudinea который нами был выловлен в нижней части речки в зарослях камыша составил 9-10 см в длину и в ширину в утолщенном месте около 1 см. Морфологические исследования показали, что передний и задний концы тела пиявок несут присоски. Спереди образуется слияние 4-5 сегментов, сзади 7 и поэтому он более мощный, задний проход выше задней присоски. В полости тела преобладает паренхима [2]. В ней образуются канальцы-остатки целома (вторичная полость тела) - промежутки. Кровеносная система в основном не сильно развита, ее роль играет лакунарная система целомических канальцев. Кожа образована кутикулой, лишена пара подий и щетинок. Нервная система похожа на нервную систему малощетинковых червей. На дне передней присоски располагается ротовое отверстие, ведущее в глотку. У пиявок (Rhynchobdellida) глотка способна выдвигаться вперед, рот вооружен тремя подвижными хитиновыми челюстями, которые служат для про резания кожи в момент питания. У большинства видов дыхание происходит через покровы тела, но у некоторых видов есть жабры. Органами выделения служат метанефридии [3]. Особое внимание обратили на способ движения пиявок. На обоих концах тела пиявки имеются присоски, которые можно прикрепить к подводным объектам. Пиявка всасывается к ним передним концом, загибается в дугу и происходит последовательное движение. Пиявки-гермафродиты. Для разведения медицинских пиявок и получения приплода в копуляции пиявок лабораторных условиях, участвуют два человека, которые выделяют семенной материал. Перед откладыванием яиц специализированная часть покрова пояса отделяет слизистый

кокон, содержащий белок альбумина, который в последствии является источником питания. Во время сбрасывания кокона из тела в женское генитальное отверстие поступают оплодотворенные яйцеклетки. В дальнейшем слизистая трубка закрывается и образует оболочку, защищающую эмбрионы и впоследствии появляются молодые пиявки [4].

Во время практики в ущелье Бериккара с 28 мая по 1 июня мы наблюдали замногими представителями беспозвоночных и позвоночных (улиток, червей, лягушек, змей, птиц, рыб и т.д) многие из которых являются объектами охоты и питания пиявок. Для уточнения распространения пиявок мы условно реку в Бериккаре разделили на 3 отдельных участка. Первая горная часть, вторая предгорная и третья низменная часть реки, примерная общая протяженность реки примерно составила 6-7 км в том числе первая начинается с гор до лагеря расстояние 2-2,5 км, вторая от лагеря до дамбы 1-1,5 км, третья от дамбы до автотрассы Каратау-Тараз 2,5-3,0 км.

В результате наших исследований мы выявили: что в первой участке мы наблюдали пиявок в небольших количествах по берегам речки по 2-3 особи в расстоянии друг от друга 20-30 метров. На втором участке мы наблюдали пиявок так же около берега а также под камнями, корнями деревьев по 4-5 особей на каждые 5-10 м. Третий участок у нас находился в районе дамбы где течение реки сильно разнятся по сравнению с первыми двумя участками течение намного медленнее, вода разлита на большом участке со стоячей водой и большой водной растительностью в особенности камышом. Здесь для отлова пиявок из доного ила мы применяли сачки, в результате в среднем в 10 кв.метрах. мы отловили по 5-6 пиявок. Отловленные пиявки из каждых 3 участков мы поместили в стеклянные посуды по отдельности для последующего приготовления мокрых препаратов. На данной фотографии показан сам процесс поимки пиявок и последующее помещение их в банки.

В период отлова пиявок мы провели небольшой эксперимент, пиявку положили на голую руку с тем что бы узнать как она будет вести себя тоесть присосется ли к руке. Результат оказался отрицательный, из этого мы сделали вывод что нападение пиявок на жертву происходит в водной среде и когда она испытывает голод.

В итоге мы сделали следующие выводы: что в речке ущелья Бериккара в основном обитает один вид пиявок (*Clitellata*). В верхней и средней части речки пиявки встречаются намного реже так как температура воды ниже и объекты питания (лягушки, черви, моллюски и т.д) мало заселены. Наибольшее количество пиявок присутствует в нижней части водоема, так как течение воды слабее, температура воды выше имеются стоячие водоемы и насыщенность водной фауной для их питания.

Список литературы

1. Лукин Е. И. Пиявки пресных и солоноватоводных водоёмов. — Фауна СССР. 109. — Л., 1976.
2. Рупперт Э. Э., Фокс Р. С., Барнс Р. Д. Зоология беспозвоночных. Т. 2: Низшие целомические животные. М., «Академия», 2008.
3. Пиявки // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
4. <https://animalreader.ru>-сайт – Сайтпроживотных: интернет-журнал Энимал Ридер.

Annotation

The article reflects the observations and studies of freshwater leeches in particular living in the river gorge Berikkara during the summer field practice. The main types of living leeches in this river are determined. On the basis of the studies, quantitative and qualitative settlement of leeches with a conditional section of the river into three main parts and the impact on the quantitative growth of water temperature, nutrition and other factors were established.

Аннотация

В статье отражены наблюдения и исследования пресноводных пиявок в частности обитающих в речке ущелья Бериккара в период летней полевой практики. Определены основные виды обитающих пиявок в данной речке. На основании исследований установлены количественное и качественное расселение пиявок с условным разделом речки на три основные части и влияние на количественный рост температуры воды, питания и других факторов.

Аннотация

Бапта көрсетілген бақылаулар мен зерттеулер тұщы сүлік атап айтқанда мекендейтін өзені мен Берікқара шатқалының жазғы далалық практика. Негізгі түрлері мекендейтін сүліктерді осы өзенде. Зерттеулер бойынша белгіленген сандық және сапалық қоныстандыру сүлік шартты бөлімінде өзеніне үш негізгі бөліктері әсерін сандық өсуі су температурасы, тамақтану және басқа да факторлар.

ӘОЖ 543.3

К 54

КҮРІШ ТҮЙІРЛЕРІНЕН БЕЛСЕНДІРІЛГЕН КӨМІРДІ ЖӘНЕ КРЕМНИЙ ДИОКСИДІН ӨНДІРУ ТӘСІЛІ

Жарлықапова Р.Б., Кәдірбай Т.Е.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Күріш - әлемдегі ең бағалы азық-түлік өнімдерінің бірі, ол жалпы түсімінің бірінші орынды, және бидай кейін егуге екінші ірі аумақты алып жатыр. Ең таныс өнім жылтыратылған ақ күріш. Алайда, онда витаминдер мен минералдардың едәуір сомасын, немесе сәл алдын ала пісірілген күріш сақтап, содан кейін кептірілген, оны дайындау уақытын азайту үшін көмектеседі қысым, астында күріш өңдеу бұға немесе алынған жартылай күріш, тұтыну артты.

Қалдық ретінде күріш қауызын айтарлықтай сомасын, сондай-ақ кебек белгілі бір соманы алынған жарма күріш астық өңдеу. Күріш қауызынан - жәндіктер мен бактериялардың сыртқы шабуылдардан Ішкі бөліктерді қорғайтын күріш ядро сыртқы қабығы. , Осы функцияны орындауға бір мезгілде беру және ауа мен ылғалдың астық өсу, оның қауызын бірегей Нанокеукті кремний қабаттарының құрылған табиғи эволюция барысында күріш үшін қажет үшін. қауызы бұқаралық Пэдди күріш жармасын (кесте. 1) салмағы 20% -ға дейін жетеді. Ол оны бүлінуден қорғауға, күріш өсімдіктер өмірінде маңызды рөл атқарады. Алайда, астық бастыруға ыдырағаннан және күріш қауызын астық кейін ол пайдасыз болады және ол жиі жай пештерде жағылады. Сонымен қатар, күріш қауызын адам үшін пайдалы қасиеттерін кең ауқымды, және оның әлеуетті жеткілікті екі ауыл шаруашылығы мен экономиканың басқа да салаларында пайдаланылады[3].

Күріш қауызының химиялық құрамы

Күріш қауызы	Мазмұны, массасы%
Ылғалдылық	8,47 - 11
Ашық	15,68 - 18,59
Шикі протеин	2,94 - 3,62
Эфирде еритін, эфирге шығарыңыз	0,82 - 1,2
Шикізат	39,05 - 42,9
SiO ₂	18,17

Жыл сайын әлемде кремний диоксидінің болуына байланысты 200 миллион тонна күріш бұқалары пайда болады. Ол жерге көму үшін үлкен жерлерді талап етеді. Күріш өндірісінен қалдықтарды пайдалану маңызды техникалық міндет. Осыған байланысты, күріш қауызын кәдеге жарату, оның саны 100 (негізгі өндірушілер: Қытай жаһандық орақ

(33%) және Үндістан (жаһандық орақ 25%)) асып күріш өсіру және өңдеу, айналысатын әлемдегі барлық елдер үшін өмірлік маңызды мәселе болды; ірі өндірушілер: АҚШ, Пәкістан, Оңтүстік Корея, Египет, Камбоджа, Африка және Оңтүстік Америка елдері; Бұрынғы КСРО елдерінде негізгі өндірушілер - Ресей, Өзбекстан және Қазақстан [4].

Қазіргі уақытта күріш қопасының қайта өңдеу және өңдеудің бірнеше тәсілі бар. Бұл арнайы қоқыс тастайтын жерлерді құру немесе одан әрі шиналар мен цемент өнеркәсібі отын брикеттерін өндіру кезінде қоспалардың, күріш корпустардың жағуға немесе пайдалану немесе, және басқа құрылыс материалдарына Күріш қауызын қосу, не болып табылады. Осы әдістердің кемшілігі, өйткені өндірісінде, төмен экономикалық тиімділігі болып табылады отын ұяшықтары күріштің бір бөлігі болып табылатын және керісінше, кремнийдің айтарлықтай мөлшерін тастамайды, шиналар мен цемент өнеркәсібінде негізінен кремний қауызын, сондықтан жаңа бір мезгілде қайта өңдеуден өткізуге болады күріш қауызы өңдеу жолымен, және шақпақтас және күріш қауызын көмірсутегі бөлігіне іздеу маңызды міндет болып табылады.

Ол жаңа Көміртегі алуға және белсендірілген мүмкіндік береді күріш қауызы өңдеу әдісін, және кремний диоксиді болжанады. Әдістің мәні мынада. Бастапқы күріш қауызын аморфты көміртегі түтін және аулау сору отырып, қышқыл ою ұшыраған сумен жуып, кептірілген, жабық ыдыста алдын-ала жағылады. Күріш қауызын қышқылдану жану процесі оңтайлы режимде жүзеге асырылады және оттегі бақылау лузгу тегістеу отыр. нәтижесінде жану күл кейін концентрлі сілті (NaOH 6M) емдеу ұшырады. бөлшектердің көміртегі суда тұндыру және центрифугалау немесе тұндыру арқылы осыған өндіріледі. Алынған көмір кептіріліп, бумен басқарылатын реактордағы активацияға ұшырайды. Қалған сұйық - су шыны, сүзу кейін, кремний диоксиді кептіру кейін, қышқыл өңдеу ұшыраған. Сорбциялық сыйымдылықты және алынған көмірдің сапасын анықтау үшін йод саны қолданылды.

Қабықтарды жағу температурасы карбонизация жылдамдығымен және өндірілген белсенді көмірдің сапасына әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Жұмыста оңтайлы температура режимін анықтау үшін күріш қопасының термиялық ыдырауы үрдісі зерттелді. Сынақ үлгілері Вьетнамның Қызыл өзенінің жазықтарынан алынған қуықтарды пайдаланды. Тәжірибе температураны бақылауға арналған қазандықта көрсетілген.

Ол 150° С төмен температурада тұрақсыз органикалық заттың ыдырау күрт процесі температура 250-350⁰С су булану қауызы процесінде жүреді, және органикалық материяның ең осы диапазонда ыдырайтын, бұл көруге болады. Температураны 600 ° С-қа дейін арттыру арқылы қалған органикалық қосылыстар ыдырайтын болады.

Нәтижесінде жану күл көміртегі мөлшерін анықтау үшін абсолюттік әдісін, яғни қолданылды салмағы ұзақ уақыт және төмендету үшін өртеп күлін бірнеше грамм күл көмір мөлшерін көрсетеді, талдау нәтижелері көмір күл 54-56% алып жатыр және кремний диоксиді және өзге де оксидтері сомасы 44-46% алады екенін көрсетті.

850⁰ С. жану қауызы жоғары температурада қызып болды және күл бетінің кремний диоксиді болуын, Орта Азия-тегін кейін-жағу көрсетеді, ол ақ болды. Сонымен бірге алынған көмірдің кеуектілігі азайып, оның белсенділігі төмендеді. 850⁰ С температурада жағу кейін күл құрылымы 3-суретте көрсетілген.

Зерттеудің нәтижесі бойынша, күріштің қуыршақтарынан белсендірілген көмір мен шелектің кремнийін алуға болады деп қорытынды жасауға болады. Жану режимі белсенді белсендірілген көмірді жақсы белсенділікпен алу үшін күріш қопсытылған көміртекті өндіруде маңызды рөл атқарады, жану температурасы 850° С кем болмауы керек.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы көміртекті және кремний диоксидін өндіру бағытында күріштің өндіріс қалдықтарын кешенді пайдалануды қамтамасыз ететін технологиялардың уәдесін көрсетеді. Алдын-ала бағалау бойынша жоғарыда аталған қалдықтардан (белсендірілген көмір, аморфты жоғары тазалығы бар кремний диоксиді, сұйық шыны) бір тоннадан алынған химиялық өнімдердің құны бірнеше есе күріш дәнінің бағасынан асып түсетінін көрсетеді.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Vu Van Tхань, Vu Tхи Фыок, Do Куок Хоынг. Исследование повышения активности активированного угля, полученного из рисовой шелухи. Ханойский политехнический университет. 2013 г.
2. Земнухова Л.А. Отходы производства риса – рисовая солома и шелуха – прибыльное, но невостребованное сырьё для промышленности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://trud-ost.ru/?p=114491>.
3. Земнухова Л.А., Федорищева Г.А., Егоров А.Г., Сергиенко В.И. Исследование условий получения, состава примесей и свойств аморфного диоксида кремния из отходов производства риса//Журнал прикладной химии. — 2005. — Т. 78. — Вып. 2. — С. 324—328.
4. Производство полуфабрикатов. СПб., 2003. — 395 с.
5. Рис обрушенный [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agrochart.com/ru/statistic/products/product/127/section/56> 21.08.2014.
6. Сапрыкина Л.В., Киселева Н.В. Состояние и перспективы термической переработки рисовой шелухи // Химия древесины. 1990. №6. С. 3–7.
7. Сергиенко В. И., Земнухова Л. А., Егоров А. Г., Шкорина Е. Д., Василюк Н. С. Возобновляемые источники химического сырья: комплексная переработка отходов производства риса и гречихи// Российский Химический Журнал. Том XLVIII (2004) № 3.
8. Смирнов В.С. Химический состав и потребительские свойства риса / В.С. Смирнов // Сборник научных трудов, Вып. 3. М., 1989. — С. 5.
9. Таи Н. К., Нгуен Ван Ту, Нгуен нгок Минь. Исследование и производство активированного угля из рисовой шелухи во Вьетнаме. Журнал наука & Техника металлов 38. Ханой 2011.

Аннотация

Бұл мақала көміртегі мен кремний диоксидін күріш түйірлерін пайдалану әдісіне арналған. Технологиялық процестің оңтайлы жағдайларын анықтау үшін температуралық факторлардың органикалық заттардың термиялық ыдырау үрдісіне әсерін талдау жүргізілді.

Аннотация

Данная статья посвящена способу получения активированного угля и диоксида кремния путем утилизацией рисовой шелухи. Приведен анализ влияния температурных факторов на процесс термического разложения органических веществ, с целью определения оптимальных условий технологического процесса.

Abstract

This article provides a method to produce activated carbon and silica from rice husk. Provides an analysis of the influence of factors on the process of thermal decomposition of organic compounds in order to determine the optimum temperature combustion of rice husk to get active carbon with high activity.

Түйінді сөздер: күріш қауызы; аморфты кремний диоксиді; белсендірілген көмір; пиролиз; термогравиметриялық талдау; Рентгендік фаза талдауы; электрондық микроскопия.

Ключевые слова: рисовая шелуха; аморфный диоксид кремния; активированный уголь; пиролиз; термогравиметрический анализ; рентгенофазовый анализ; метод электронной микроскопии.

Keywords: rice husks; amorphous silica; charcoal; pyrolysis; thermogravimetric analysis; X-ray analysis; electron microscopy.

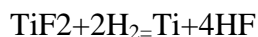
ЭЛЕКТРОЛИЗ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ТИТАН АЛУ ҮШІН ФТОРИДТІ ТҰЗДЫ ЖҮЙЕЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Жарылқапова Р.Б., Жақан К.М.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Отқа төзімді металдардың газ тәріздес фторидтерінің сутегі азаюы туралы ақпарат көптеген ғылыми материалдарда қамтылған [1-4].

Газ тәрізді титан тетрафторидінің сутегімен өзара әрекеттестігі реакция теңдеуімен сипатталады.

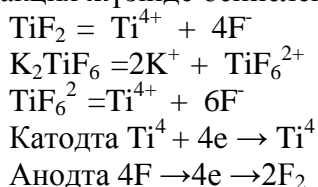
Бұл процесстің прогрессивтілігі жабық технологиялық тізбек құрумен айқындалады, онда титанның метал қалдықтары элементтік фтормен фторланған болады. Қалыптасқан фторид, жартылай фабрикат алынуы арқылы, сутегі қалпына келеді, ал бөлінген фторсутегі KN_2F_3 балқымасында электролизге ұшырайды. Бұл реакция арқылы фтор және сутегі бөлініп алынады. Сонымен қатар, газ фазасындағы TiF_4 сутегімен басқа әдістер арқылы жасау өте қиынға соғатын немесе мүмкін емес, әртүрлі пішіндегі бұйымдар мен қоспалар өндіруге болады. TiF_2 – тің сутектік қалпына келтіру процесі арқылы, газ фазасынан титан жабынын немесе балқымаларын әртүрлі мақсаттар қолданады.

Титан тетрафторидінен титан алудың сутектік жолына бірнеше белгілі кемшіліктер тән[5]. Олардың ең батысы, 900 С –қа дейін қыздырылған түтіктің ішкі бөлігіндегі қатты қалдықтарда немесе 1200С дейін қыздырылған реактор көлеміндегі субстарттың сыртқы бөлігіндегі қатты қалдықтарда да реакциялардың гомогенді ағыны байқалмайды[6]. Қарастырылып отырған, реактор көлеміндегі реакцияда гомогенді ағын тек 1400 С ден жоғары градустарда байқалады. Мұндай жоғары температураларда титан сутегінің қалпына келтіру процесі реактордың гидрофторлы ортадағы қарқынды кесіндісіне байланысты. Сонымен қатар, процессті жүргізу барысында субстратта тетрафторид титан газ ағынындағы сутекпен араласқан құрылымының төмен әрі түзу шығымы және реактордың төмен өнімділігі байқалады.

Біздің негізгі зерттеулеріміз, сілтілі металдардың төменгі эвтектикалық фторид тұздарының балқымасында, тетрафторид титанынан немесе гексафторотитан калийінен электрлік ыдырату арқылы жоғары дәрежелі таза титан ұнтақтарын алу жайын қарастырған[7].

Бұл мақсаттар үшін біз фторид тұздарының үштік эвтектикалық қоспаларын және практикалық қолданым үшін ұсынылған эвтектика $t = 472 \text{ C}$ -ие және хлорид тұздарының эвтектикасымен салыстырғанда электр өткізгіштігі жоғары[8].

Фторид тұздарының эвтектикасындағы TiF_4 немесе гексафторотитан калий (K_2TiF_6) электролиттік ыдырау нәтижесінде катодта жоғары дәрежелі таза титан ұнтағы, ал анодта элементтік фтор түзілісі реакция жүзінде бейнеленген.

Тәжербиелік электролиттік құрылым мынадай бөлімдерден тұрады:

Герметикалық электролизер -1, корпусы мен қақпағы тот баспайтын болаттан жасалған. Корпустың фланецтері және қақпағы ағынды сумен салқындалады ал тығыздалу резеңкенің көмегімен жүзеге асады. Анод қызметін тигель атқарады -2, ал катод таяқша түрінде қолданылған – 3. Анод пен катод жоғары сапалы графиттен жасалған. Маркасы АРВУ. 10 - 15 об % концентрацияға дейін араластыру үшін, анодта

бөліне бастаған F2 және катодтағы суытылған титанның қатты қалдықтарын, электролиттің фторид тұзының эвтектикалық балқымаларынан алғаннан кейін, электролизер корпусына баллоннан инертті газ (азот) түседі;

— Абсорберлер – 4, анодтағы элементтік фторды сіңіру үшін химиялық сіңіргішпен (ХП - И) немесе басқа да қатты сорбенттермен толықтырылған;

— Электрлі пеш – 5, фторид тұздарының (фторидтер Li, K және Na) эвтектикасын балқыту үшін және электролиз кезінде электролиттің берілген температурасын қалпында сақтау мақсатында. (500 С)

— Ваккумді сорғы - 6, жүйенің герметизациясынан кейін ылғал мен ауны жою үшін қолданылады;

— Бункер сыйымдылығы – 7, шығындылып жатқан заттың ұсынылуы, яғни тетрафторидтің. Ұсынылып отырған заттың мөлшерін білу үшін, сыйымдылық электронды таразыға орнатылған – 8;

— Инертті газды (азот) баллон - 9, процеске дейін немесе процесстен кейін жүйені тазалау;

— Түзеткіш құрылғы-10.

Процесс барысында артық қалдықтарды алдын алу үшін электролизер, абсорбер және вакуумді сорғы арнайы түтін сорғыны орнатады. Электролизердің сипаттамалары:

Өнімділігі 80 г/ч, TiO₂ бойынша;

Электролит температурасы 500.....550 С;

Эвтектика балқымасының қанықтылығы 4.....8%, TiF₄ бойынша

Тоқтың анодтық тығыздығы 0,09.....0,13 А/см²;

Тоқтың катодтық тығыздығы 0,42.....0,63 А/см².

Фторид тұздарының эвтектикалық қоспаларына толған және жинақталған электролизерді белгіленген вакуумдаудан кейін азотпен толтырып, тұздар еруінің температурасына дейін қыздырдық. (472 С). 7-бөліктен тұзды балқымаға TiF₄ қостық, 8 пайыздық концентрацияға дейін. Балқыту барысында қалыптасқан гексафторотитанкалийі түтікшенің сыртқы бөлігінде шығуды бітеп тастамас үшін, TiF₄ бөлшектеліп берілді 50.....10 г. Кейіннен TiF₂ берілген түтікшен, фторид тұзы балқымасының үстінен көтерді, бұл арқылы электролизер қақпағының тығыздығын барынша әлсіреттік. Электролизерді суыттық, содан кейін тетрафторид титаны берілген түтікшені графитті катодқа ауыстырдық.

Электролит балқымасын қыздыру үшін электр пешін – 5, іске қостық және графитті катодты фторидті электролитке батырдық. Электролизді графитті катод (таяқша) пен анодқа (тигель) жасау барысында үнемі тоқ жіберіп отырдық. Тоқ мөлшері 50....100 мА, кернеу – 2....10 В. Графитті катодта электролиз әдісін жасау барысында тұнба түзілді (фторид тұздарының балқымасындағы титан ұнтағы), ал анодта – тұнба түзілуін катодтағыдай болмады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Осаждение из газовой фазы / Пер.с англ. Под ред. К.Пауэлла, Д.Оксли, Д.Блочера. –М. Атомиздат, 1970-276с.

2. Иванов В. Е. Нечипоренка Е.П. Криворучка В.М. 1974.305с.

3. Раков Э.Г Велошка Н.А Аппаратура для фторидных процессов. 1974.18-23с.

4. Королев Ю.М. Столяров В.И. Восстановление фторидов тугоплавких металлов водородом. -М. Металлургия, 1981.184с.

5. Королев Ю.М. Рычагов А.В. Аппаратура для водородного восстановления галогенов редких металлов// СССР.Металлы-1978.40-46с.

6. Якименко Л.М. Металлургия и Металловедение чистых металлов. -М.Атомиздат, 1975. 230с

7. Карелин В.А., Карелин А.И. Фторидная технология переработки концентратов редких металлов. –Томск: Изд-во НТЛ, 2004.-184с.

8.Карелин В.А., Каменова О.В. Фторидный метод переработки рутилового концентрата// Известия Томского политехнического университета.-2006.-Т.309.№3.-С. 95-103.

Аннотация

Табиғи тотықты концентраттардан жоғары тазалығы бар метал титан ұнтағын синтездеу үшін жаңа фторлы әдіс ұсынылады. Процестің соңғы кезеңінде бірінші электролиз әдісі төмен балқу онда эвтектика сілтілік метал фтор тұз титан тетрафторидің декомпозициясы пайдаланылады. Осы әдісті өндірістік тәжірибеде қолдану зиянды химиялық заттармен қоршаған ортаны ластануын болдырмауға және арзан тазартылған металл титан ұнтағын алуға мүмкіндік береді.

Аннотация

Предложен принципиально новый фторидный способ синтеза высокочистого металлического порошка титана из природных оксидных концентратов. В завершающей стадии технологического процесса впервые использован электролитический метод разложения тетрафторида титана в низкоплавкой эвтектике фторидных солей щелочных металлов. Использование этого способа в промышленной практике позволит исключить загрязнение окружающей среды вредными химическими веществами и получить дешевый высокочистый металлический порошок титана.

Annotation

Fundamentally new fluoride method of synthesis of high-clean metal titanium powder from natural oxide concentrates has been proposed. In a closing stage of processing the electrolytic method of titanium tetrafluoride decomposition in soft eutectic of alkalis fluoride salts was used for the first time. Using this method in industrial practice allows excluding environment contamination with hazardous chemical substances and obtaining cheap high-clean metal titanium powder.

ӘОЖ 582
К 62

КИКОТЫ ӨСІМДІГІНІҢ ТҰРМЫСТАҒЫ МАҢЫЗЫ

Керімбекова Н.С., Менлибекова А.Т.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ.

Киікоты - Қазақстанда Көкшетауда, Алтайда, Балқаш - Алакөл ойысында, Жетісу (Жоңғар), Күнгей, Іле Алатауларында, Қаратауда, көбінесе, тау беткейлерінде, сондай-ақ, далалық өңірлер мен шөлді жерлердегі аласа тау етектерінде өсетін бірнеше түрі бар өсімдік [1].

Біздегі киікоты өсімдігін шет елдер «Орегано» деп атайды екен. Бұл сөздің мағынасы «тау қуанышы» деген мағынаны білдіреді. Елімізде өсетін киікотының басым көпшілігі жабайы түрлері. Ал, шет елдерде киікотын арнайы бақшаларда емдік дәрі жасау үшін және сәндік үшін өсіреді. Сондықтан киікоты дәмдеуіші, оның латын тіліндегі атауымен аталады. «Орегано» дәмдеуішін көбіне шет ел асханалары көп пайдаланады. Мысалы, бәрімізге белгілі итальяндық пиццаға осы «Орегано» дәмдеуішін пайдаланады екен. Дәмдеуішті тағамға аса көп мөлшерде пайдалануға болмайды. Себебі, тағамыңыздың дәмін өзгертіп жіберуі мүмкін. Американдықтар киікотының құрамында карвакрол болуына байланысты, одан жасалған дәмдеуіштің тыныштандыратын және бас ауруын басатын қасиеті бар екенін дәлелдеген [2].

Киікотының керемет емдік қасиеті мен ерекше дәмін адамдар ерте кезден-ақ білген. Ас бөлмесінде, тек киікотынан жасалынған дәмдеуішті ғана емес, оның өзін де пайдалануға болады. Тағамға киікотының тек кептірілген түрі ғана пайдаланылады. Оны нан өнімдерін пісіруге, түрлі шәйлер мен сыра дайындауға, ет өнімдерін пісіруге, пицца және тауық, балық етінен дайындалатын сорпаларға пайдаланады. Киікотын тағамға пайдаланар алдында оның өткір және хош иісті екенін ескеру қажет. Сондықтан, бастапқыда аз мөлшерден ғана пайдалану қажет. Тағамыңыз дәмді, әрі хош иісін сақтау үшін, киікотыны тағамыңыз пісуге жақындағанда салыңыз. Мысалы, тартылған етке киікотын шәй қасықтың $\frac{1}{4}$ бөлігіндей ғана мөлшерде пайдаланыңыз. Кез келген сорпа түріне пайдаланғыңыз келсе, кептірілген киікотын дәкеге орап, сорпаның ішіне салып қоясыз. Тағамыңыз дайын болғанда, киікотын алып тастасаңыз болады. Қуырылған картоп немесе кеспелерге киікотын 1 шәй қасық мөлшерде қоссаңыз болады. Кептірілген киікотын аузы жабық ыдыста, бөлме температурасында сақтайды. Кей жағдайда киікоты өсімдігінің, аллергиялық реакция секілді, кері әсерлері де болуы мүмкін. Жүкті әйелдерге және неврологиялық аурумен ауыратын адамдарға киікотын пайдалануға болмайды [3].

Иісті киікотының емдік қасиеті мен химиялық құрамы. Иісті киікотынан парфюмерияда пайдаланатын эфир майы алынады. Киікотынан эфир майын алу үшін оны теріп алып, 30—40 С құрғақ жерде кептіру қажет. Киікотынның құрамында алкалоидтар, гликозидтер, қышқылдар (иілік заттар, эфир майлары, пигменттер) бар. Сонымен қатар киікотының құрамында аскарбин қышқылы мен таниндер бар. Киікоты шикізатынан 0,3-1,2% эфир майы алынады. Эфир майының құрамы: Тимол— 10 % карвакрол, сесквитерпеноидтар — 12,5 %, монотерпеноидтар — 5 %. Киікоты эфир майы түссіз немесе сарғылт түсті, хош иісті және өткір дәмі бар. Эфир майын парфюмерияда сабын, әтір, тіс пастасын жасауға қолданады (1-сурет) [4].

1-сурет. Киікоты өсімдігінен алынатын эфир майы

Киікоты өсімдігінен дайындалатын дәмдеуіш. Кептірілген киікотын пайдаланып, арнайы дәмдеуіш әзірлеуге болады. Құрамына қосылатын заттар күнделікті тұрмыста пайдаланылатын, адам ағзасына ешқандай кері әсері жоқ заттар. Дәмдеуіш құрамындағы заттар киікоты өсімдігімен ерекше үйлесім тауып, тағамға ерекше дәм және хош иіс береді. «Киікоты» дәмдеуішін дайындау үшін, барлық шөптер кептірілген, құрғақ болуы қажет. Дәмдеуіш құрамындағы заттарды, белгіленген мөлшерде ғана қосу қажет. Егер құрамындағы заттар ірі күйінде болса, оларды арнайы езгішпен немесе қолмен майдалауға болады.

Дәмдеуішті әзірлеу үшін, бізге төмендегідей заттар қажет:

1. Құрғақ базилик - 1 шәй қасық,

2. Кептірілген киікоты - 1 шәй қасық,
3. Сарымсақ ұнтағы - 2 шәй қасық,
4. Қара бұрыш - ½ шәй қасық,
5. Паприка - 2 шәй қасық,
6. Жасыл пияз ұнтағы - 2 шәй қасық,
7. Құрғақ тимьян - ½ шәй қасық,
8. Тұз - ¼ шәй қасық.

Алдымен, кептірілген киікоты, базилик және тимьян шөптерін майдалап, жақсылап араластырамыз (2 – сурет).

Үстіне қалған сарымсақ ұнтағы, қара бұрыш, паприка, жасыл пияз ұнтағы және тұзды қосып, араластырамыз (3 – сурет).

2 – сурет. Дәмдеуіш дайындау барысы

3 – сурет. Киікоты шөбінен дайындалған дәмдеуіш

Дайын болған дәмдеуішті арнайы ыдысқа салып, қалыпты бөлме температурасында сақтаймыз.

«Киікоты» дәмдеуішін ас үйде дайындалатын кез-келген тағам түріне қолдануға болады. Дәмдеуішті кез - келген ыстық тағам түріне, ет өнімдерінен дайындалатын тағамдарға және балық өнімдеріне қолдануға болады. Бұл дәмдеуіш ет және көкөніс өнімдерінен дайындалған тағамдарды дәмді етіп қана қоймай, тағамның жақсы сіңірілуіне, асқорыту жолдарының жұмысының жақсаруына көмектеседі. Сонымен қатар, артық салмақтан арыла алмай жүрген адамдарға, таптырмас дәмдеуіш [5].

Қымызды кермек иісті киікотымен ыстау. «Қымызды кім ішпейді, қызға кім көз салмайды?» - демекші, бірде апам күбіні киікотымен ыстап жатыр екен. Мәнісін сұрадық. «Қымыз баптай білу де өнер. Өзіндік әдістері бар», – дейді Ғалия апа. – Алдымен күбіні ыстық сумен тазалап, жуып аламыз. Сосын киікотымен ыстаймыз. Ол үшін шөпті тұтатып, күбінің ішіне түтін толтыру керек», — дейді. Жаңа сауылған сүтті күбіге құйып, бетін біраз уақытқа жауып қойды. Себебі киікотының хош иісі сүтке сіңуі керек, сонда ғана қымыз дәмін өзгертеді.

Күбіні киікотымен ыстау

1. Киікотын кептіріп әзірлейміз.
2. Күбіні ыстық сумен тазалап жуып аламыз (4 – сурет).
3. Күбіні ыстайтын орынды әзірлеп, киікотын жанып кетпейтін етіп шоқ қойып, киікотын түтіндетеміз (5 – сурет).

4 – сурет. Күбіні дайындау барысы 5 – сурет. Киікоты шөбін түтіндету

4. Киікотының түтініне алдымен күбінің піспегін 3-5 минут ыстап алу қажет.
5. Алдын ала әзірленген күбіні 10-15 минут түтіні шығып жатқан киікотының үстіндегі ысқа қоямыз (6 – сурет).

6 – сурет. Күбіні киікотымен ыстау барысы

6. Күбіні киікотының ыстынан алып, ішіндегі түтіндерін мүмкіндігінше шығармастан, 20-30 минут уақыт бетін жауып қою қажет.
 7. Киікотымен ысталған күбімен қымыз немесе айран пісуге болады.
- Күбіні киікотымен ыстау сусындарға ерекше иіс бере отырып, адам ағзасының тәбетін ашуға септігін тигізеді. Қымыз адам денсаулығына өте пайдалы сусын. Ол шөлді басып, қантамырды қордаланған зиянды заттардан тазартады. Күбіні киікотымен күніне 1 рет немесе екі күнде 1 рет ыстауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстанның дәрілік өсімдіктері (Ә.Іскендіров), «Қазақстан» баспасы – 1982;
2. "Origanum vulgare L. oregano". Plants Database, United States Department of Agriculture. Retrieved 30 January 2011.
3. П.С. Чиков. «Лекарственные растения» М.: Медицина, 2002.
4. Флора Казахстана Том 2 (М.С.Байтенов), Алматы – 2001, «Ғылым»
5. https://www.syl.ru/article/171436/new_priprava-oregano---chto-eto-takoe-primenienie-poleznyie-svoystva-oregano

Аннотация

Киікотының биологиялық ерекшеліктерімен танысып, емдік қасиеттеріне тоқталып, оның тұрмыстағы маңызы анықталған. Киікотының тұрмыстағы пайдасы туралы зерттеулер жүргізілген.

Аннотация

В данной работе исследуются биологические особенности душицы, польза для здоровья и лечебные свойства душицы. Проведены исследования о пользе душицы в быту.

Annotation

In this work are investigate biological particularities, of oregano, and health benefits, and [medicinal properties](#) for health of oregano. Conducted studies on the benefits of oregano in welfare.

ӘОЖ:

Б21.3.011.71

ТСР/ІР СТЕГІНІҢ ЗАМАНАУИ ЖЕЛІЛІК ХАТТАМАЛАРЫ

Шинышерава Ж.Б., Алтыбаев Ғ.С.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ.

Қазіргі күнде әлемде миллиондаған компьютерлер қолданыста және оның 80 пайызы офистердегі кішігірім жергілікті желілерден бастап, Internet сияқты ауқымды желілерге дейінгі түрлі ақпараттық - есептеуіш желілерге қосылған. Компьютерлердің желілерге қосылуының бірнеше маңызды себептері бар, мысалы, ақпараттық хабарламалардың таратылу жылдамдығының артуы, пайдаланушылар арасындағы тез ақпарат алмасу мүмкіндігі, өз жұмыс орнында отырып-ақ хабарлама жіберу және қабылдау (факстар, е – mail хаттар және т.б.) жер шарының кез келген бөлігінен ақпаратты бір сәтте қабылдау, сонымен қоса түрлі бағдарламалық қамту бойынша жұмыс істейтін фирмалардың компьютерлерінің арасында ақпарат алмасу мүмкіндігі болды.

Есептеуіш желілердің мұндай потенциалды мүмкіндіктері өндірістік үдерістің өңдеу жұмыстары мен практика кезінде оларды ескермеуге болмайтындығын көрсетті.

Сондықтан қазіргі кезде ақпараттық есептеу желілерін ұйымдастыру барысындағы жұмыстар ғылыми-техникалық талаптарға сай өңделу керек [1].

Соны ескере отырып бұл мақалада компьютерді алыстан отырып желі арқылы басқару мүмкіндіктері қарастырылды. Желі байланыстары арқылы желідегі компьютерлерді басқару уақытты үнемдей отырып бір орында жұмыс ұйымдастыру қазіргі кездегі жаңа технологияның мүмкіндіктерін толықтай пайдалану болып табылады.

Біздің қарастырғалы отырған сондай моделдердің бірі OSI және оның ТСР/ІР сәйкестігі. Бұл моделдердің жұмыс жасау ережелері мен ақпаратты бір-біріне ауыстыру деңгейлерін ашып, салыстырамыз.

OSI – Open System Interconnection – Ашық жүйелердің байланысу моделі, бұл әртүрлі деңгейлерде (Day және Zimmerman, 1983) қолданылатын хаттамаларды халықаралық стандарттауға жасалған бірінші қадам болып табылады. OSI моделі көрші деңгейлер арасындағы байланыстар мен екі қосымша алмасу үрдісін нақты сипаттайды, және жеті деңгейлік желі архитектурасынан тұрады.

1 - сурет OSI моделіндегі және IP хаттамалары стегіндегі қабаттар

Бұл моделдегі ақпарат алмасу 1- суретте желілердің физикалық байланысуынан бастап қолданбалы бағдарламалық қамтудың алмасу хаттамаларына дейін көрсетілген.

OSI моделінің барлық деңгейлерінің қызметтерінің қысқаша сипаттамасын келтірейік:

1. Физикалық деңгей (Physical layer) – деректер биттерді кодтайтын электр импульсы, жарық байламы, электромагниттік толқындар түрінде беріледі және биттерді жіберудің физикалық арнасын құрастырады.

2. Байланысу (Data Link layer) – деректерді физикалық арналар арқылы өткізуді қамтамасыз етеді.

3. Желілік деңгей (Network layer) – маршруттау, деректер ағындарын басқару, жеткізу үшін хабарламаларды бағыттау, логикалық желілік мекенжайларды оларға сәйкес келетін логикалық желілік мекенжайларды және атауларды түрлендіруді қамтамасыз етеді.

4. Тасымалдаушы деңгей (Transport layer) – деректерді жұмысшы станциясы немесе сервердегі нақты қосымшаға жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл деңгейде порттарды адрестеу пайда болады.

5. Сеанстық деңгей (Session) – қосымшалар арасындағы сұхбаттар мен сессияларды құрады және басқарады. Қосымшалар бір байланыс шегіндегі әртүрлі деректер ағынын ажырата білуі тиіс.

6. Ұсынылу (Presentation layer) – мұнда деректер кодталады, қысылады немесе шифрленеді. Мысалы, хабарламаны жібере отырып, трафикті кеміту үшін алдын – ала қысып алу қажет.

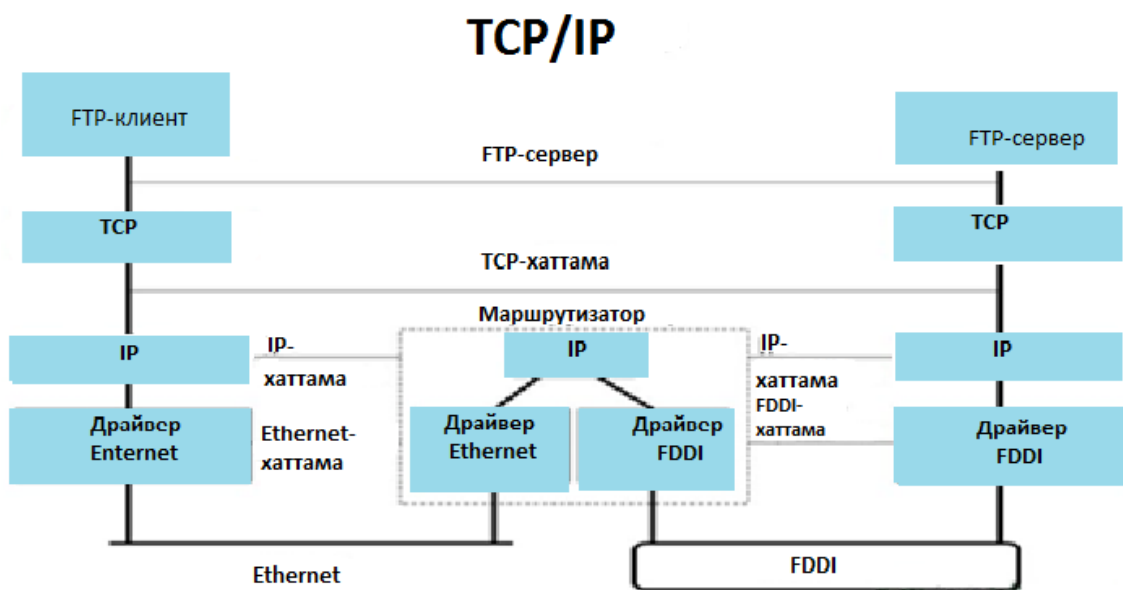
7. Қолданбалы (Application layer) – қосымшалар арасындағы желілік қызметтерге қатынауға мүмкіндік беретін интерфейсдердің жинағын ұйымдастырады.

Әрбір деңгейден өткен кезде деректерге қосымша қызметтік ақпараттар қосылып жазылады. Бұл үрдіс инкапсуляция деп аталады. Әр деңгейдегі деректердің құрылымы әртүрлі болады және PDU (Protocol Data Unit) деп аталады. OSI моделінің жоғарғы үш қабатының деңгейі қосымшалар деңгейі деп аталатын бір деңгейге біріктіріледі. Бұл Веб клиент (браузер), Telnet клиент, Веб сервер, FTP сервер немесе біз пайдаланып отырған кез-келген бағдарлама болып табылады [2].

Біздің мақсатымыз - хаттамаларды пайдалануды түсіну үшін, желілік бағдарламалау тұрғысынан жеткілікті дерекпен және олардың нақты жобалануын, жүзеге асырылуын қамтамасыз ету.

TCP/IP моделі көбнесе хаттамалар стегін сипаттауға қолданылады. Хаттамалар стегі дегеніміз желі қызметін қамтамасыз ететін өзара әрекеттесуші хаттамалар жиыны. Желі

жұмысын әртүрлі есептерді жүргізе отырып, бір ғана IP хаттамасымен көрсету өте күрделі. Төмендегі суретте (2 - сурет) TCP/IP пакетіндегі хаттамалардың құрылымы көрсетілген.

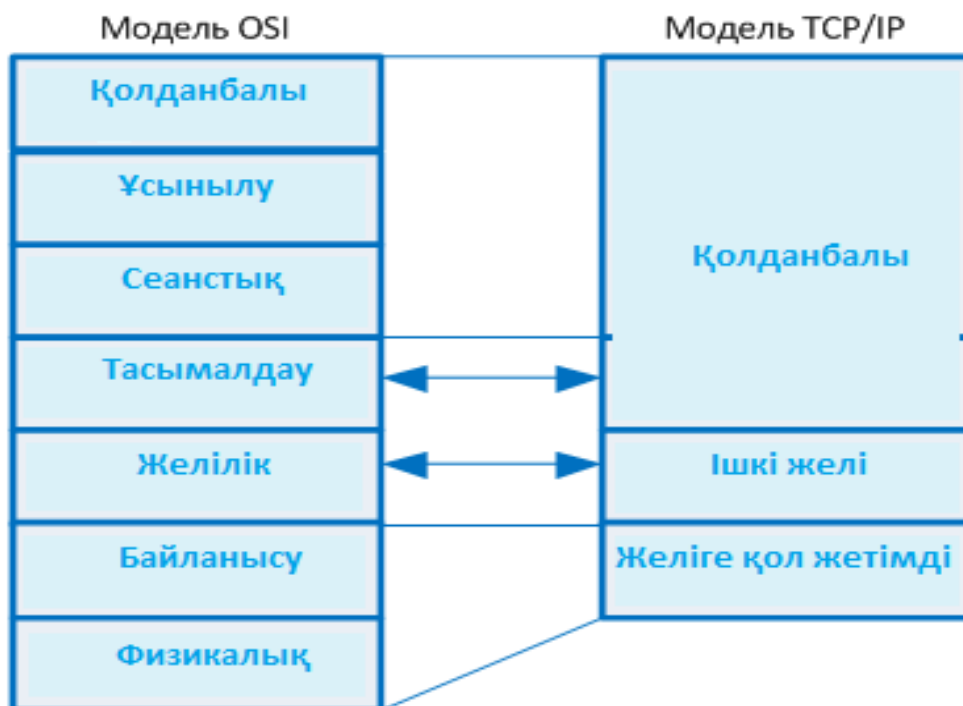

2- сурет TSP/IP хаттамаларының құрылымы

TCP (Transmission Control Protocol) – бұл транспорттық деңгейдің ең кеңінен таралған түрі және деректерді қолданбалы үрдістер арасында өткізуді қамтамасыз етеді.

Бұл схемада желіге жетер деңгейде физикалық қондырғыларға өткізетін жолдың барлық хаттамалары орналасқан. Жоғарырақ желі аралық алмасу хаттамалары орналасады: IP, ARP, ICMP. Одан жоғарыда негізгі транспорттық хаттамалар TSP және UDP орналасады. Транспорттық деңгейдің үстінде қолданбалы деңгейдегі хаттамалар орналасады.

OSI классификациясына сүйене отырып TSP/IP хаттамаларының архитектурасын мына модельде көрсетуге болады (3-сурет).

Желі аралық TCP/IP стегі. TCP/IP хаттамаларының стегі төрт деңгейден тұрады:

- қолданбалы деңгей (application layer),
- транспорттық деңгей (transport layer),
- желілік деңгей (желіаралық), (Internet layer),
- каналды деңгей (link layer).

Бұл деңгейлердегі хаттамалар OSI моделінің барлық функционалдық мүмкіндіктерін жүргізеді. TCP/IP хаттамаларының стегінде IP-желілердегі қолданушылардың өзара әсерлесулері құрылған. Стек деректерді өткізудің физикалық ортасынан тәуелсіз болғандықтан, сымдық немесе сымсыз желілер арасындағы ашықтықты толық қамтамасыз етеді.

TCP/IP моделінің деңгейлері бойынша хаттамалардың үлестірілуі:

1	Қолданбалы (Application layer)	мысалы, HTTP, RTSP, FTP, DNS
2	Транспорттық (Transport layer)	мысалы, TCP, UDP, SCTP, DCCP (RIP, OSPF ұқсас маршруттау хаттамасы IP, желілік деңгей бөлігі болып табылады)
3	Желілік (желі аралық) (Internet layer)	TCP/IP бұл IP (қосымша хаттамалар ICMP және IGMP, IP жоғары жұмыс істейді, желілік деңгейге жатады; ARP хаттамасы каналды деңгейде жұмыс істейтін қосымша хаттама)
4	Каналды (Link layer)	Ethernet, IEEE 802.11 WLAN, SLIP, Token Ring, ATM және MPLS, ақпаратты кодтаудың физикалық ортасы және қағидаты, T1, E1

Қолданбалы деңгейде көптеген желілік қосымшалар жұмыс істейді. Бұл бағдарламалардың меншікті ақпарат алмасу хаттамалары болады. Мысалы, HTTP хаттамасы үшін интернет браузер, FTP хаттамасы үшін ftp-клиент (файлдарды өткізу), SMTP хаттамасы үшін электронды пошта, SSH(алыстағы машинаға қауіпсіз қосылу), DNS (символ аттарын IP-адреске түрлендіру) және тағы басқалар. Бұл хаттамалар TCP немесе UDP үстінен жұмыс істейді және белгілі бір портпен байланысады, мысалы:

- HTTP TCP-порт 80 немесе 8080,
- FTP TCP-порт 20 (деректерді өткізу) және 21 (басқарушы командалар үшін),
- SSMTP-порт 22,
- DNS сұраулары UDP портына (кейде TCP) 53,
- RIP хаттамасы бойынша маршруттарды жаңарту UDP-порт 520 [3].

Бұл порттарды хаттамалардың аты мен бірегей параметрлерін беретін агенттік анықтайды (IANA). Бұл деңгейге жататындар: Echo, Finger, Gopher, HTTP, HTTPS, IMAP, IMAPS, IRC, NNTP, NTP, POP3, POPS, QOTD, RTSP, SNMP, SSH, Telnet, XDMCP.

Транспорттық деңгей хаттамалары деректердің қандай қосымшаларға жататындығын анықтайды және желі жүктемелерін реттеуге мүмкіндік береді, қашықтағы деректерді күту уақытын кемітеді. Мұның UDP басты айырмашылығы осында. UDP ағымдық видео және компьютерлік ойындар сияқты қосымшаларда қолданылады.

Желілік (желі аралық) деңгей деректерді бір желіден екіншісіне өткізу үшін өңделген. Бұл деңгейде маршрутизаторлар жұмыс істейді, олар пакеттерді желі адресі бойынша жібереді. Мұндай хаттамалардың мысалына ARPANET желісіндегі X.25 және IPC жатады.

IP желілік хаттамасының пакеті деректерді пакеттен алу үшін келесі деңгей кодын сақтайды және бұл сан — IP-хаттамасының бірегей номері. Бұл деңгейге жататындар: DVMRP, ICMP, IGMP, MARS, PIM, RIP, RIP2, RSVP.

Каналды деңгей деректерді физикалық арналар арқылы өткізу үшін деректерді кодтау әдістерін сипаттайды. Каналды деңгей хаттамаларының мысалдарына жататындар: Enternet, IEEE 802.11 WLAN, SLIP, Token Ring, ATM және MPLS.

Желілік технологиялардағы хаттамалар ақпаратты өткізуге қатысатын әртүрлі жүйелер үшін (бағдарламалар, шлюздер, мәліметтер пакеттері және басқалар) бірдей қолданылатын ережелердің реттелмеген жинағы ретінде анықталады. Хаттамалардың арқасында осы жүйелердің өзара әрекеті алдын ала бекітілген сценарий бойынша жүргізіледі [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Крэйг Хант. TCP/IP. Сетевое администрирование, 3-е издание. - Пер. с англ. - СПб: Символ-Плюс, 2007ж. – 19-246.

2. Фейт Сидни. TCP/IP Архитектура, протоколы, реализация. Жанр: ОС и Сети Компьютеры и Интернет, 2000г. -56б.

3. Таненбаум Э., Уэзеролл Д. Компьютерные Сети. Питер, 5-е издание, 2012г. -552-554б.

4. Реймер С. Малкер М. Active Directory для Windows Server 2003. - М., 2004. -310 б.

Аннотация

Мақалада қазіргі кезде ақпараттық есептеу желілерін ұйымдастыру барысындағы жұмыстарды ғылыми-техникалық талаптарға сай өңдеп, компьютерді алыстан отырып желі арқылы басқарудың мүмкіндіктері қарастырылған. Желі байланыстары арқылы желідегі компьютерлерді басқару уақытты үнемдей отырып бір орында жұмыс ұйымдастыру қазіргі кездегі жаңа технологияның мүмкіндіктерін толықтай пайдалану болып табылады.

Біздің мақсатымыз - хаттамаларды пайдалануды түсіну үшін, желілік бағдарламалау тұрғысынан жеткілікті дерекпен және олардың нақты жобалануын, жүзеге асырылуын қамтамасыз ету болып табылады.

Кілттік сөздер: OSI классификациясы, хаттамалар стегі, TCP/IP хаттамалары, желілік деңгей.

Аннотация

В статье рассмотрены возможности дистанционного управления компьютерами с удаленным доступом к сети, а также разработки работ по организации информационно-вычислительных сетей в современных условиях.

Управление компьютеров в сети через сетевые связи является организацией работы на одном месте с экономией времени и полноценное использование возможностей современных технологий.

Наша цель заключается в том, для того, чтобы понять использование протоколов, с точки зрения сетевого программирования обеспечение их достаточными данными и четкое проектирование, а также их реализация.

Ключевые слова: классификация OSI, стек протоколов, протоколы TCP/IP, сетевой уровень.

Annotation

The article deals with the possibility of remote control of computers with remote access to the network, as well as the development of work on the organization of information and computer networks in modern conditions. Management of computers in a network through network communications is the organization of work on one place with saving of time and full use of opportunities of modern technologies. Our goal is to understand the use of protocols, in terms of network programming, providing them with sufficient data and clear design, as well as their implementation.

Keywords: OSI classification, protocol stack, TCP/IP protocols, network layer.

ШТУРМ-ЛИУВИЛЛЬ ШЕКАРАЛЫҚ ЕСЕБІ

Бесбаева М.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ.

Қазіргі таңда Штурм-Лиувилль есебі кеңінен қолданылуда. Себебі Штурм-Лиувилль есебі математикалық физика саласында айрықша орын алады және кеңінен қолданылады. Штурм-Лиувилль операторлары шамамен 1830 жылдан бастап зерттеле басталғанымен осы күнге дейін өзінің толық шешімін таба қойған жоқ [2]. Штурм-Лиувилль есебінің негізгі мақсаты $-y'' + q(x)y = z^2 y$ теңдеуінің біртекті $U_i[y] = a_{i1}y(0) + a_{i2}y'(0) + a_{i3}y(\pi) + a_{i4}y'(\pi) = 0$ шекаралық шарттарды қанағаттандыратын нөлге тең емес шешімдері болатын параметрдің сәйкес мәндерін табу.

$[0, \pi]$ кесіндісінде

$$-y'' + q(x)y = z^2 y, \quad (1)$$

$$U_i[y] = a_{i1}y(0) + a_{i2}y'(0) + a_{i3}y(\pi) + a_{i4}y'(\pi) = 0, \quad (i = 1, 2) \quad (2)$$

Шекаралық есебін қарастырайық, мұндағы $q(x)$ комплекс мәнді үздіксіз функция, ал a_{ij} ($i, j = 1, 2, 3, 4$) комплекс сандар, z^2 -спектрлі параметр, оның мәндері C -комплекс сандар жиынында өзгерсін деп есептейік.

Осы шекаралық есептің нөлден өзгеше шешімдері бар болған сәттегі $\mu = z^2$ параметрінің мәндерін меншікті мәндер, ал оларға сәйкес шешімдерді меншікті функциялар дейміз [3]. Есептің меншікті мәндер жиынын оның спектрі деп атаймыз.

Шекаралық шарттың түріне байланысты спектрдің болмауы, өңдеулі жиын болуы немесе бүкіл комплекс жазықтық болуы мүмкін. Мұнан басқа жағдай болуы мүмкін емес, мысалға спектрдің санаулы жиын болуы мүмкін емес.

Теорема. Егер шекаралық шарттар өзара сызықтық тәуелді болса, онда олардың коэффициенттерінен тұрғызылған мына

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} \end{pmatrix} \quad (3)$$

матрицаның барлық минорлары нөлге тең, яғни

$$\Delta_{ij} = \begin{vmatrix} a_{1i} & a_{1j} \\ a_{2i} & a_{2j} \end{vmatrix} = 0, \quad (i, j = 1, 2, 3, 4). \quad (4)$$

Керісінше егер барлық минорлар нөлге тең болса, онда шекаралық шарттар өзара тәуелді, яғни олардың сызықтық комбинациясы нөлге тең [4].

Дәлел. Егер шекаралық шарттар сызықтық тәуелді болса, онда k деген сан табылып, мына

$$a_{1j} = k \cdot a_{2j}, \quad (i, j = 1, 2, 3, 4).$$

теңдіктер орындалады. Онда

$$\Delta_{ij} = \begin{vmatrix} a_{1i} & a_{1j} \\ a_{2i} & a_{2j} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} k \cdot a_{2i} & k \cdot a_{2j} \\ a_{2i} & a_{2j} \end{vmatrix} = k \cdot \begin{vmatrix} a_{2i} & a_{2j} \\ a_{2i} & a_{2j} \end{vmatrix} = 0.$$

Керісінше шекаралық A матрицасының барлық минорлары нөлге тең болсын. Егер шекаралық матрицаның барлық коэффициенттері нөлге тең болса, онда тұжырым анық. Сондықтан кез-келген бағанды нөлден өзгеше болсын деп есептейік, айқындық үшін $|a_{11}| + |a_{21}| = 0$. Онда минорлардың нөлге айналу себебі:

$$\begin{pmatrix} a_{12} \\ a_{22} \end{pmatrix} = k \cdot \begin{pmatrix} a_{11} \\ a_{21} \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} a_{13} \\ a_{23} \end{pmatrix} = l \cdot \begin{pmatrix} a_{11} \\ a_{21} \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} a_{14} \\ a_{24} \end{pmatrix} = m \cdot \begin{pmatrix} a_{11} \\ a_{21} \end{pmatrix},$$

мұндағы k, l, m - комплекс сандар. Демек шекаралық A матрицасы мына түрге келеді:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & ka_{11} & la_{11} & ma_{11} \\ a_{21} & ka_{21} & la_{21} & ma_{21} \end{pmatrix}.$$

Осы матрицаның бірінші жолын a_{21} -ге көбейтіп, ал екінші жолын $(-a_1)$ -ге көбейтсек сонан соң алынған нәтижелерді қоссақ нөлдік вектор аламыз.

$$c(0, z) = s'(0, z) = 1, \quad c'(0, z) = s(0, z) = 0 \quad (5)$$

шарттарға сай келетін теңдеудің шешімдерінің фундаменталді жүйесін $c(x, z)$, $s(x, z)$ арқылы белгілеп, оларды синус және косинус сияқты шешімдер деп атаймыз.

Бірінші теңдеудің (1) жалпы шешімі мынадай

$$y(x, z) = A \cdot c(x, z) + B \cdot s(x, z), \quad (6)$$

Мұндағы A, B комплекс сандар. Осы формуланы екінші шекаралық шартқа (2) апарып қойғанда, A, B белгісіздері үшін теңдеулер жүйесін аламыз.

$$\begin{cases} [a_{11} + a_{13}c(\pi, z) + a_{14}c'(\pi, z)] \cdot A + [a_{12} + a_{13}s(\pi, z) + a_{14}s'(\pi, z)] \cdot B = 0, \\ [a_{21} + a_{23}c(\pi, z) + a_{24}c'(\pi, z)] \cdot A + [a_{22} + a_{23}s(\pi, z) + a_{24}s'(\pi, z)] \cdot B = 0. \end{cases} \quad (7)$$

Егер бұл жүйенің анықтаушы нөлден өзгеше болса, онда $A = B = 0$, яғни z -тің бұл мәнінде шекаралық шарттарды тек нөлдік шешім ғана қанағаттандырады, басқаша айтсақ бұл z (1), (2) шекаралық шарттың меншікті мәні емес [1]. Сонымен егер белгілі бір z үшін (1), (2) шекаралық есептің нөлден өзгеше шешімі бар болса, онда (7) жүйенің анықтаушы z -тің осы мәнінде нөлге айналады, яғни

$$\Delta(z) = \begin{vmatrix} a_{11} + a_{13}c(\pi, z) + a_{14}c'(\pi, z) & a_{12} + a_{13}s(\pi, z) + a_{14}s'(\pi, z) \\ a_{21} + a_{23}c(\pi, z) + a_{24}c'(\pi, z) & a_{22} + a_{23}s(\pi, z) + a_{24}s'(\pi, z) \end{vmatrix} = 0. \quad (8)$$

Бұл анықтауышты таратып жазсақ мынадай

$$\Delta(z) = \Delta_{12} + \Delta_{34} + \Delta_{13}s(\pi, z) + \Delta_{14}s'(\pi, z) + \Delta_{32}c(\pi, z) + \Delta_{42}c'(\pi, z). \quad (9)$$

өрнек аламыз.

Сонымен (1), (2) шекаралық есептің әрбір меншікті мәні $\Delta(z)$ характеристикалық анықтауышының нөлі болады, ал бұл функция дәрежесі шектеулі функция болады.

C - комплекс жазықтықтың белгілі бір z_0 нүктесінде $\Delta(z_0) = 0$ теңдігі орындалсын делік [5]. Бұл сәтте екі түрлі жағдай болуы мүмкін:

- 1) Осы нүктеде $\Delta(z)$ анықтауышының барлық элементтері нөлге тең.
- 2) Анықтауыштың кемінде бір элементі нөлден өзгеше

Бірінші жағдайда кез-келген A, B үшін (6) функция (1), (2) шекаралық есептің шешімі болады, демек меншікті функциялар жиыны $c(x, z_0)$, $s(x, z_0)$ векторларынан туындаған екі салалы кеңістік. Бұл сәтте біз z_0 меншікті мәнін екі еселі дейміз.

Керісінше, егер меншікті мән екі еселі болса, яғни (7) теңдеулер жүйесінің сызықтық тәуелсіз екі шешімі болса, онда (1) теңдеудің кез-келген шешімі меншікті функция болады.

Мысалға, $A = 0, B = 1$ және $A = 1, B = 0$ десек $c(x, z_0)$ және $s(x, z_0)$ деген меншікті функцияларды аламыз. Онда (7) теңдеулер жүйесінен, характеристикалық анықтауыштың барлық элементтері нөлге айналады.

$$\begin{aligned} a_{11} + a_{13}c(\pi, z_0) + a_{14}c'(\pi, z_0) &= 0, & a_{12} + a_{13}s(\pi, z_0) + a_{14}s'(\pi, z_0) &= 0, \\ a_{21} + a_{23}c(\pi, z_0) + a_{24}c'(\pi, z_0) &= 0, & a_{22} + a_{23}s(\pi, z_0) + a_{24}s'(\pi, z_0) &= 0. \end{aligned} \quad (10)$$

Сонымен $c(x, z_0)$, $s(x, z_0)$ функцияларының екеуі де (1), (2) есептің меншікті функциялары болған сәтте ғана z_0 -меншікті мәні екі еселі болады.

(7) жүйесінің теңдеулері сызықты тәуелді ($\Delta(z_0) = 0$) болғандықтан олардың біреуін қарастыру жеткілікті, айқындық үшін A -ның коэффициенті нөлден өзгеше болсын, онда (7) жүйесін бірінші теңдеуден аламыз:

$$A = -\frac{a_{12} + a_{13}s(\pi, z_0) + a_{14}s'(\pi, z_0)}{a_{11} + a_{13}c(\pi, z_0) + a_{14}c'(\pi, z_0)} \cdot B.$$

Демек бұл сәтте меншікті функция мынадай

$$y(x, z_0) = \left[s(x, z_0) - \frac{a_{12} + a_{13}s(\pi, z_0) + a_{14}s'(\pi, z_0)}{a_{11} + a_{13}c(\pi, z_0) + a_{14}c'(\pi, z_0)} \cdot c(x, z_0) \right] \cdot B, \quad (11)$$

болады, мұндағы B - кез келген нөлден өзгеше комплекс сан. Осы формуладан, бұл сәтте меншікті функциялар кеңістігі бір салалы екенін байқаймыз.

Теорема. Егер шекаралық шарттар сызықтық тәуелді болса, онда бүкіл комплекс жазықтық (1)-(2) есептің спектрі болады.

Дәлел. Бұл сәтте меншікті мәндер мен меншікті функцияларды анықтауға тек бір ғана теңдеу бар болады, ол мынадай

$$[a_{11} + a_{13}c(\pi, z) + a_{14}c'(\pi, z)] \cdot A + [a_{12} + a_{13}s(\pi, z) + a_{14}s'(\pi, z)] \cdot B = 0.$$

Егер белгілі бір z үшін бұл теңдеудің екі коэффициенті де нөлге айналса, онда бұл мән екі еселі меншікті мән болады, басқа жағдайда жай меншікті мән болады.

Мұнан әрі қарай шекаралық шарттар сызықтық тәуелсіз болсын, яғни шекаралық матрицаның кемінде бір миноры нөлден өзгеше болады.

Егер

$$\Delta_{42} = \Delta_{14} + \Delta_{32} = \Delta_{13} = 0, \quad (12)$$

онда есепті Штурм-Лиувилльдің болымсыз есебі дейміз.

Осы мақалада шекаралық есептердің негізгі қасиеттері қарастырылған. Көрсетілген формулалар Штурм-Лиувилль есебін кең пайдалануға мүмкіндік беретінін, Штурм-Лиувилль есебінің маңызды және қолданысқа толық ие екені дәлелденген. Штурм-Лиувилльдің осы қасиеттеріне сүйене отырып, есепті толығымен зерттеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ойнаров Р., Рамазанова Х.С. Весовые неравенства и осцилляционные свойства одного квазилинейного уравнения типа Штурма-Лиувилля // Спектральная теория и дифференциальные уравнения: матер. конф., посв. 100-летию Б.М.Левитана. – М., 2014. – С.114.
2. Мырзатаева К.Р., Рамазанова Х.С. Локальные условия сопряженности, осцилляторности полулинейного дифференциального уравнения второго порядка // Ғылым күніне орайластырылған “Дифференциалдық теңдеулер және математикалық физика”: халықар. ғыл. конф. еңбектері. – Алматы, 2014. – 170 б.
3. Кураисов М.К. Айнымалы коэффициентті параболалық теңдеу үшін локалды емес шекаралық есеп // Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары. «физ. – мат.» сериясы. – Алматы, 2008. - №3 (259). – С. 34-38.
4. Кангужин Б.Е. О единственности решения нелокальной по времени задачи для уравнения теплопроводности // Международный семинар «Неклассические уравнения математической физики». – Новосибирск, 2005.- С. 130-133.
5. Tuagi J. Generalizations of Sturm-Picone theorem for second order nonlinear differential equations // Taiwanese Journal of Mathematics. – 2013.- № 1(17). – P. 361-378.

Түйіндеме

Бұл мақалада Штурм-Лиувилльдің шекаралық есебі қарастырылған. Алынатын шешімдердің жоғары дәлдігі және жуық сандарының көбеюі кезінде нақты шешімнің жинақтылығы көрсетілген.

Аннотация

В этой статье рассматривается краевые задачи Штурма-Лиувилля. Показано высокая точность и сходимость полученных решений.

Annotation

This article is considered Sturm-Liouville boundary value problems. High accuracy and convergence of the obtained solutions is shown.

ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ИНТЕГРАЛДАНҒАН САБАҚТАРДЫ ӨТКІЗУДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Запарова А.Д.

Shymkent жоғары педагогикалық колледжі, Шымкент қ.

Біздің қоғамдық – саяси өмірдегі әртүрлі өзгерістер білім беру саласында да өзгерістерді келтіреді, мұнда мұғалім – негізгі жұмыс буыны.

Қазіргі кезде жалпы білім беруден мамандандырылған оқытуға өтуде, пәнаралық интеграция, дифференциация қолданылады. Сонымен қатар интерактивті құрал жабдықтарды пайдалану зерттелетін материалды қабылдауды жеңілдетуге мүмкіндік береді. Осыған орай «Информатиканы оқытуда интерактивті әдістерді пайдалану ерекшеліктері» тақырыбы таңдалды. Білім беру үрдісі мұғалімсіз мүмкін емес болғандықтан, ол әрқашан оқыту үрдісін жетілдірудің тиімді жолдарын үнемі іздеуде, әсіресе программалауды оқыту деңгейін жоғарылатуда.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар білім беру үрдісін дамытуға үлкен мүмкіндіктер ұсынады, білім беру үрдісі ғылым және өмірмен тығыз байланысты. Бұл байланысты информатика мұғалімі өзінің қызметі арқылы жүзеге асырады.

Бұл жұмыстың негізгі бағыттары:

1. Білімгерлердің жеке және танымдық ерекшеліктерін болжау;
2. Білім беру үрдісінің нәтижелік мониторингісін ұйымдастыру;
3. Мұғалімнің инновациялық қызметі;
4. Кәсіби шеберлігін арттыру;
5. Білімгерлердің шығармашылық қабілеттіліктерін дамыту.

Білімгерлердің жеке және танымдық ерекшеліктерін болжау үш бағыт бойынша жүзеге асырылады:

1. Білімгерлердің логикалық ойлауын анықтау. Төмен деңгейде болса, білімгер материалды нашар талдайды, жасырын заңдылықтарды байқамайды және оларды пайдалана алмайды. Оның логикалық ойлауы төмен дамыған. Жоғарғы көрсеткішті білімгер сабақта тек қана ойлап қана қоймай, сонымен қатар танымдық қызметпен айналысады. Материалды меңгереді, талдайды, ой елегінен өткізеді және қорытынды шығара алады.

Берілген талдау:

- Жеке бағытталған қатынасты жүзеге асыруға себепші болады;
- Дифференциацияны жүзеге асыруға көмектеседі;
- Программаларды оқытуға әртүрлі деңгейлі қатынас.

2. Білімгерлерді психологиялық – педагогикалық болжау. Оқушылардың жеке және танымдық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

3. Білімгерлердің жалпы оқу дағдылары мен біліктілігінің дамуын талдау. Бұл жұмыс оқу орнының психологиялық қызметімен бірге ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы жүргізіледі. Мәліметтерге сүйене отырып, тәжірибелік және зертханалық жұмыстар құрастырылады және өңделеді, сонымен қатар оқытудың әдістері мен тәсілдерін таңдау жүзеге асырылады [1: 20].

Қазіргі жағдайда оқыту емес, танымдық қызмет басты болып саналады. Оқушы ойлай алу, оймен бөлісуі, ізденуі, қателесе білуі қажет. Мұғалім – бағыттайды, мақсат қояды, қателерді жөндейді. Бұл үшін программалау бойынша білім сапасының мониторингісін өткізу қажет. Бұл кезде оқушының информатика пәні бойынша дайындық деңгейін ғана анықтап қоймай, оқыту сапасына әсер ететін факторларды да айқындауға болады. Мониторинг әрбір оқушыға өзінің жетістіктері мен кемшіліктерін салыстыруға, өзінің кемшіліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Мониторинг міндеттері:

1.Әрбір мұғалім оқушыларды дамытудың негізгі параметрлерін өзгерту динамикасы бойынша оқу үрдісінің нәтижелілігін бағалау;

2.Білім беру үрдісінің негізгі міндеті болып табылатын пән бойынша қолданылатын оқыту құралдары, әдістемелік тәсілдер, оқыту әдістері сәйкестігін бағалау – оқушы дамуына жағдайлар жасау;

3.Берілген сыныпта оқушылардың оқу қызметінің табысты және табысты болмауын талдау негізінде пән бойынша қажетті түзету шараларының көлемінің бағытын анықтау.

Білім беру үрдісінің нәтижесін бақылау үшін кірме, аралық және қорытынды срездерді тақырып бойынша тәжірибелік бақылау жұмыстары мен тестер түрінде өткізу қажет.

Толық көлемде бақылауды жүзеге асыру үшін интерактивті құрал жабдықтар мен ақпараттық жүйелерді (тестілік қабықшалар, программа-тренажерлер, электронды құралдар) қолдануға болады [2:15].

Оқу жылының бірінші екі аптасында өткізілетін нольдік срездің мақсаты – оқыту циклінің басында оқушылар білімінің деңгейін анықтау. Нольдік срез кезінде алдыңғы кезеңде оқытуды жақсы болжауды жүзеге асыру қажет, оқытуда қиыншылықтарды жеңу үшін іс-әрекеттер сызбасын өңдеу, келесі циклге оқу үрдісін ұйымдастыру бойынша әдістемелік дайындық деңгейін бағалауға, оқытудың адекватты әдістемесін таңдауға, оқу әрекетіне оқушыларды ынталандыруды қалыптастыру қажет.

Аралық срез өткізу мақсаты – пәндік аймағында оқушылардың жетістікке жетуін бағалау, оқытудың аралық нәтижелерін қорытындылау. Оның нәтижелерін талдау негізінде таңдалған оқыту әдістемесінің жетістігін бағалау мен оқу үрдісін түзетуді жүргізу қажет. Қорытынды срезді өткізу мақсаты – берілген оқу жылының нәтижелерін қорытындылау, пәнді оқушылардың меңгеру жетістігін бағалау және оқу бағдарламасын орындау жетістігі жөнінде қорытынды жасау қажет.

Информатика барлық білім беру облыстарын қамтиды және мемлекеттік білім беру стандарты бойынша оқушылар толығымен ақпарат, қолданбалы программалар, операциялық жүйе, алгоритм, программалау тілдері, мәліметтер базасы, оқытудың әртүрлі кезеңіндегі ауқымды желілер сияқты ұғымдарды меңгеруі тиіс.

Ақпарат ұғымының ұлғаюы мен мемлекеттік стандарттың асыра тиелгендігіне байланысты балаларды оқуға үйрету оқытудың өзектілігі болады.

Қойылған мақсатқа тек педагогикалық (тұлғалық - бағытталған) технологиялар, әртүрлі деңгейлі және дифференциалданған қатынас, сонымен қатар оқытудың қазіргі заманғы интерактивті әдістері арқылы жетуге болады.

Педагогикалық технология – бұл реттелген процедуралар жүйесі, оны мүлтіксіз атқару жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік береді.

Сабақты өткізгенде төмендегі педагогикалық технологиялар қолданылады:

1. Оқытудың ұжымдық тәсілдері

2. Ойындық технологиялар

3. Серіктестік арқылы оқыту

4. Жобалар әдісі

Әртүрлі деңгейлі оқыту

1. Ақпараттық технологиялар

2. Модульдік технологиялар

3. Витагендік технология

Барлық технологиялар негізінде дифференциалданған қатынас тұлғалық – бағдарланған қатынас болады.

Оқытудың интерактивті әдістерін енгізу қысқа мерзім ішінде білімнің үлкен көлемін меңгеруге, оқушылардың оқып үйренетін материалын жоғары деңгейде меңгеруін қамтамасыз ету және оның тәжірибе жүзінде бекітуге, ақпаратты басқа ғылымдармен интеграциясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Пәннің спецификациясына байланысты қойылған мақсатқа төмендегі әдістерді қолдануға болады:

Тренингтер - оқып-үйренетін материалды тәжірибелік өңдеуге бөлінетін оқыту, арнайы берілген жағдайда модельдеу процесінде қажетті білімдер мен дағдыларды дамыту және бекітуге мүмкіндік береді. Бұл әдісті төмендегі сабақтарда пайдалануға болады: программалау, визуалды программалау.

Топтық дискуссия

Программаланған оқыту – ақпарат компьютер монитормына үлкен емес блоктармен беріледі, әр блокпен жұмыс істеп болған соң, оқып үйренетін материалды меңгеру деңгейін көрсететін тапсырмаларды орындауы қажет. Бұл әдістер Word мәтіндік процессоры, Excel кестелік процессоры, Power Point презентациялар редакторы бөлімдерін оқып үйренгенде өте ыңғайлы.

Оқу дискуссиясы – нақты мәселе бойынша үлкен емес топтарға қатысты оқу топтық дискуссиялары (6 адам, егер мұғалім дұрыс қорытынды жасаған жағдайда мүмкін болады). Оқу дискуссиясы күрделі материалды оқып үйренгенде және өндегенде, сонымен қатар қажетті қойылымдарды қалыптастыруда үлкен эффект береді. Мысалы: Интернетті соттау.

CASE-STUDY - нақты жағдайларды талдау, шешімдерді қабылдау дағдысына оқыту әдісі, оның мақсаты оқушыларды ақпаратты талдау, маңызды мәселелерді айқындау, балама шешу жолдарын генерациялау, оларды бағалау, шешімдерді таңдау және іс-әрекеттер программаларын қалыптастыру болып табылады.

Берілген әдіс бойынша проблемалық жағдайлар бір ғана тақырып немесе курстың пәнімен ғана шектелмеген, олар басқа мәселелер және сұрақтармен өзара байланысты болады. Білімгерлер әртүрлі салалардан алған білімдерін пайдалануы қажет.

Case дайындаудың бүкіл процесі ақпараттық технологиялармен жұмыс істеудің дағдылары мен іскерлігіне негізделген, ол бар білімді өзекті етуге мүмкіндік береді, ғылыми – зерттеу қызметін белсенді етеді [3:28].

Мысалы, ақпаратты жинау кезінде қазіргі заманғы коммуникацияға негізделген әртүрлі ақпарат көзі қолданылады: теледидар, видео, компьютерлік сөздіктер, энциклопедия немесе коммуникация жүйелері арқылы қолжетімді мәліметтер базасы.

Ақпаратпен жұмыс істеудің келесі кезеңі – бұл оны өңдеу, яғни зерттелетін құбылыс немесе оқиғаның жалпы суретін көрсету үшін қолда бар көптеген фактілерді жіктеу және талдау. Содан соң оқушылар алдында Case көрсету формасы туралы мәселе туындайды.

Баскет әдіс – бұл жағдайларды имитациялауға негізделген оқыту әдісі. Мысалы, оқушыға компьютерлік техника мұражайы бойынша экскурсовод болу ұсынылады. Ол дайындық материалдарынан залда көрсетілген экспонаттар бойынша барлық қажетті ақпаратты алады.

Интерактивті технологиялар оқытудың дәстүрлі түрлерінен құтылуға ғана емес, сонымен қатар білім берудегі әлемдік тенденцияларды жүзеге асыруға, біртұтас әлемдік ақпараттық кеңістікке шығу мүмкіндігін береді.

Компьютерлік технологияларды қолдану білім деңгейін оқу қызметінің мотивациясын көтеруге мүмкіндік береді.

Шығармашылық үшін әртүрлі кәсіби дағдыларды алу және бекітуге жаңа мүмкіндіктер береді және үкіметтің мектепке қоятын әлеуметтік тапсырысына сәйкес келеді. Информатика оқытушысы үздіксіз есептеуіш техника құралдарының дамуы, жаңа программалардың пайда болуын, олармен жұмыс істеу әдістерінің үздіксіз өзгеруін бақылап отыруы тиіс. Кәдімгі тақталармен қатар интерактивті, «интеллектуалды» тақталар пайда болды. Интерактивті тақтаның мүмкіншіліктері көп: флипчарттар жасау, мәтін, формалар және түстер, ресурстар кітапханасы, проектор, сеткалар, бейнелермен жұмыс, сілтемелер, сағаттар, телеграфтық лента, беттерді ұйымдастыру және презентация әдістері. Білім беруге қандай болашақ жорамалдаса да, ол оқытушы рөлінсіз мүмкін емес. Сондықтан уақыт өзгереді, мұғалім рөліне, білім беру жүйесіндегі оқытушы рөліне

көзқарастар өзгеруде. Осыған орай әр кезде заман ағымына сай болу үшін оқытушы өзінің шеберлігі мен шығармашылығын дамыту бойынша үздіксіз жұмыс жасауы тиіс.

Қазіргі кезде информатика мұғаліміне қойылатын талаптар тек қана сабақтарды тиісті деңгейде өткізу ғана емес, сонымен қатар сабақты жаңа интерактивті әдістермен ұйымдастыруда басқа пән мұғалімдеріне де көмек көрсету болып табылады.

Информатика пәнін өмір сүру ортасы, салт дәстүрлер спецификациясына сүйене отырып, оқып үйрену оқушыларда өз халқының тарихын, мәдениетін танып білуге құштарлығын оятады, демек оқушылардың бойында адамгершілік қасиетін қалыптастырады, олардың шығармашылық потенциалын дамытады. Информатика пәнін оқыту спецификациясы математика, биология, химия, физика, экономика және т.б. сияқты білім беру пәндерінің әртүрлі бағыттарында ақпараттық және компьютерлік технологияларды пайдалану мен оқып үйренудің тығыз байланысын қарастырады. Сондықтан информатика мұғаліміне терең ойлайтын және қазіргі заманғы ақпараттық – экономикалық кеңістікке бейім оқушыны дайындау сияқты зор жауапкершілік қойылады. Өз мүмкіндіктері мен дарындылығын жүзеге асыру құралы компьютер болғанда жаңа ақпараттық технологияларды енгізу болашаққа жаңа қадам жасауға мүмкіндік береді. Мұндай оқытуда олар тек қана білімді алу мен қолдану үшін оқымай, сонымен қатар қажетті оқыту құралдары мен ақпарат көздерін табуға, осы ақпаратпен жұмыс істеуге үйренеді. Қазіргі қоғамда компьютер маңызды және ажырамас бөлігі болған жағдайда оқу процесінде компьютерлік технологияларды пайдалану мемлекеттің болашақ идеяларын ойлап, оларды ғылымның барлық саласына ендіретін сауатты ұрпақ қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Шамова Т.И., Малинин А.Н., Тюло Г.М. Инновационные процессы: содержательно-организационная основа механизма ее развития. М., 2011. -30-356.
2. Инновации в практике обучения //Педагогика. №2, 2012. -45-47с.
3. Педагогическая инноватика как направления методологических исследований, педагогическая теория идеи и проблемы: сб. науч. тр. Отв. ред. В.С. Шубинский. -М: 2010. 26с.

Аннотация

Бұл мақалада информатиканы оқытуда интегралданған сабақтарды өткізуде интерактивті әдістерді пайдаланудың әдістері қарастырылған.

Аннотация

В этой статье обсуждается, как использовать интерактивные методы при интеграции уроков в информатике образования.

Annotation

This article discusses how to use interactive methods in integrating lessons in computer science Education.

АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ БАҲОЛАШ МОДЕЛИНИНГ ТАДҚИҚИ

Кожалепесов С.С.

Нукусский филиал государственного института
искусств и культуры Узбекистана, Узбекистан

Ахборот ҳимоя тизими (АХТ) баҳолашда эксперт усулини амалга оширишнинг зарурий унсури ҳамда уни яхшилаш бўйича чоралар таҳлили – бу аборот кўмагидир. Ахборот хавфсизлиги соҳасида ечиш қабул қилишнинг муаммоси модел яратишнинг долзарблигидадир. Бунда ривожланишнинг самарали муқобиллари, уларни ресурслар билан таъминлаш усуллари, у ёки бу ечимлар натижаларининг таминий моделлари танлови, ўзгарувчан мақсад, ресурслар ва вақтинчалик чегарашлар шароитида тезкор адаптация қилиш имкониятлари кўзда тутилади. Кўрсатилган муаммоларни ечиш учун, Ахборот хавфсизлиги соҳасидаги билим ва тасаввурларнинг турли замонавий моделлари ва ечим қабул қилиш моделларининг бирлашувига асосланган ёндашувдан фойдаланинг тавсия этилади.

Ушбу муаммонинг ёчими – кучсиз шаклланган предмет соҳасида ўшаш тизимлар ишлаб чиқишнинг услубий, назарий ва амалий масалаларини яратиш, ҳамда билимлар тасавури моделларини ечим қабул қилиш назарияси билан бирлаштиришдир. Тизимларда ечимларни баҳолаш ва асослаш муаммоларининг турли аспекти омиларни миқдорий баҳолаш ёрдамида ва ечим қабул қилиш назарияси доирасида, предмет соҳасидаги тадқиқотларнинг тизим ташкил қилувчи омилар ўзаро таъсири ва сифат таҳлили ёрдамида кўриб чиқилади. Ушбу муаммоларни ечиш учун, билимлар тасаввурининг турли моделларини бирлаштиришга асосланган ёндашувдан фойдаланиш тавсия қилинади. Баҳолашнинг кўп сонли моделлари асосида масалани ечиш учун турли моделлардан фойдаланувчи кўп даражали (иерархик) бирлашган алоқа тузилма(КДБАТ) курилиши мумкин. КДБАТда фундаментал аналитик билимлар ва сунъий интелект технологиясига эга ва ечим қабул қилишнинг турли моделлари интеграцияси амалга оширилади. Масалан, ноаниқ мантиқ аппарати, эксперт тизимлар ва бошқалар. Шу билан бирга АХТ баҳолаш ва бошқаришда ечим қабул қилиш ва муаммоли соҳани тадқиқотининг кўпдаражалилиги таъминланади.

Кучсиз шаклланган предмет соҳасида ечим қабул қилиш тизимини яратиш принциплари, АХТ турли математик моделларини қўллаш ва АХТ шаклланишининг мавжуд усуллари асосида тадқиқот ўтказилади. Кучсиз шаклланган тизим мезонларининг АХТдаги таҳлили ва экспертлардан олинган ноаниқ ахборот шароитида баҳолаш натижалари ва муҳимлик коэффициентларининг ноаниқ эксперт баҳосига эга куп босқичли модел асосида қурилувчи модел ҳолатида қурилувчи модел сифатида амалга оширилади. Буларнинг ҳаммаси баҳолаш жараёнинг барча босқичларига кўмаклашади. АХТ баҳоси – эксперт аниқлаган мақсад декомпозициясига ва тузилмавий функционал декомпозициясига асосланган. Булар тиимли йўналишдан АХТ даги мезонларнинг нотузилмавий тузилиши ҳолатини ёритишга имкон беради. Варақли мезонлар баҳоси эксперт моделлари ёрдамида амалга оширилади. Ялпи мезонлар ҳисоб – китоби баҳолашнинг иерархик моделидаги комбинацияли ноаниқ моделлар ёрдамида олинган баҳоларга асосланган.

АХТ ҳақида билимлар тасавури моделларини бирлаштириш муаммосини баҳолаш бўйича ечишни қабул қилиш назариясини ва КТБАТ ғояси асосида ечиш қуйдаги масалаларни ўз ичига олади:

1. Ноаниқ ва иерархик моделлаш асосида ахборот ҳимоясининг кучсиз шаклланган предмет соҳасида АХТ ҳақида билимлар тасаввурининг гибрид моделларини қуриш принципларини ишлаб чиқиш (кўп босқичли тузилмани қуриш, уни қуйи босқичларида ноаниқ эксперт баҳолари, комбинацияли аниқ ва ноаниқ махсулотли хулосалар, когнатив

карталардан, юқори босқичларда эса иерархик моделининг комбинацияли аниқ ва ноаниқ вариантлардан фойдаланиш);

2.Баҳонинг комбинацияли аниқ ва ноаниқ иерархик моделини таҳлили усуллари ва алгоритмларини ишлаб чиқиш ва иерархик тузилманинг бир босқичида унсурларнинг юқоридаги босқич усулларига нисбий таъсирини баҳолаш бўйича мезонларнинг муҳимлик коэффициентларини аниқлаш.

Тадқиқотлар учун ечим қабул қилиш назариясидаги билимлар тасаввурининг ноаниқ моделларидан биргаликда фойдаланишга асосланган ишлаб чиқилган ёндашувлар, айнан ноаниқ бошланғич ахборот шароитида ноаниқ моделлаш ва ноаниқ иерархик баҳолашнинг турли босқичларидан фойдаланилган. Мукамал бўлмаган моделлаш методикаси АХТ ҳақида билимлар тасаввурининг турли ноаниқ моделлар қурилишига асосланган. Иерархик баҳолаш модели эксперт баҳоларидан олинган нуқтаи – назар асосида қурилган мустахкам моделни акс эттиради. ушбу тизимлардаги ўзгариш фақат қарор қабул қилувчи шахс томонидан қабул қилинган қарор ҳолатидагина юзага келади. Иерархик баҳолаш модели эксперт томонидан(кўпинча экспертлар) қурилган омилли иерархияни ўзида акс эттиради, бу иерархиянинг юқори босқичида бир ёки бир неча омиллар- мақсадлар, ушбу иерархиянинг барча кейинги босқичларида эса, юқоридаги мақсад(мақсадлар) бажарилиши учун боғлиқ омиллар жойлашган. Иерархик модел омилли- мақсади деб, АХТ ни баҳоловчи айрим омилларга айтилади; бу омил ушбу баҳолаш модели қурилган, эксперт баҳолар нуқтаи разаридан берилган ҳолат бўйича олиниши керак. Баҳолаш предмети – бу омиллар йиғиндисини иерархик тузилма кўринишида иерархияланишидир, бу бу омиллар ушбу ҳолатда эришиши зарур бўлган мақсадлар, бу мақсадларга таҳдидлар ва бу мақсадларга қарши курашиш бўйича чораларни ифодалайди. Тадқиқотнинг ушбу босқичида, баҳолаш модели асосида предмет соҳасини функционал тузилмавий декомпозицияси натижасида олинган омиллар(критериялар) иерархик тузилмаси ётади. Шу иерархияга кўра, юқорида ётувчи босқич унсурларининг пастки мос унсурларига кўра, боғлиқлиги аниқланади.

Яратилаётган иерархик тузилмаларнинг қуйидаги базавий хусусиятларини ажратиш мумкин:

1.Тизим ҳосил қилувчи иерархик тузилмаларни фойдаланилаётган омиллар моҳияти мазмунига кўра қурилади. Пастки босқич омиллари юқори босқич омиллари моҳиятини очади. Уларни юқоридаги омиллар баҳосини аниқлашга имкон беради.

2.Иерархиянинг бир босқичида жойлашган қандайдир омиллар баҳоси худди шу босқичда жойлашган бошқа омиллар баҳосига таъсир қилмаслиги керак. Бошқача қилиб айтганда, иерархиянинг бир босқичида жойлашган омиллари бир- бирига боғлиқ бўлмаслиги керак.

3.Иерархиянинг кўрилаётган босқичида жойлашган омиллар иерархиянинг фақат кўшни қуйи босқичларга бевосита боғлиқ.

4.Иерархиянинг ушбу босқичида жойлашган омил тўлиқ баҳоланади, кейинги қуйи босқичда жойлашган омилларнинг унга кўрсатувчи барча таъсирлари баҳоланса, бу омиллар тўлиқ ўрганилган ҳисобланади.

5.Юқоридаги босқич омилларининг қуйи босқич омиллари билан ижобий алоқаси: қуйи босқичда жойлашган омиллар баҳоси юқоридаги босқичда жойлашган омиллар баҳоси имкониятини пасайтирмаслиги керак.

Кўрилган модел, мақсадлар ва вазифалар графини ўзида акс эттиради. Иерархиянинг қуйи босқичида аниқ тадбирлар жойлашган, улар юқоридаги босқичларга жойланган омилларга экспертлар аниқлаган алоқаларга мос таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, аниқ(микдорий ёки сифат) қийматларга эга омиллар- ушбу иерархиянинг ва рақами омиллардир, яъни бу омиллар авлодларга эга бўлган омиллардир. Айнан шу омиллар АКТ ишлаш шароитида АХТ ҳолатни аниқлайди ва вақтининг ҳар бир лаҳзада ўзини аниқ қийматига эга бўлади. Ушбу моделнинг фарқли хусусияти шундаки, моделни қуриш жараёнида омиллар ва улар орасидаги алоқалар аниқланади, улар II FIP ўзгариш ҳақида

қарор қабул қилинганча, тизимда сақланади. Шунингдек эксперт йўли билан модел куриш жараёнида омил - авлодлар – омил – ота - оналарга нисбатан баҳоланади, бу модел танлаш ва маълумотлар олиш имконини беради, масалан чизиқли модел учун бош мақсадга нисбатан омиллар оғирлиги.

Израхия таҳлили алгоритми оддий экспертизаларда маълумотлар олиш ва қайта ишлаш учун махсус жараёндан фойдаланади. Бу жараён қуйида жойлашаган босқич ва объектларнинг юқорида жойлашган босқич объектлари масалаларини ечишдаги ҳиссаси коэффисентини аниқлайди. Шунга кўра, израхик тузилмада ёй оғирлигини аниқлаш учун экспертлардан объектларнинг жуфти баҳолари матрицаси олинади, бу матрица унсурлари бир объект бошқасидан неча марта афзаллигини кўрсатади. Юқорида ётувчи босқичнинг ҳар бир объектига нисбатан. Ушбу босқич элементар экспертиза дейилади: жуфтли баҳолар матрицаси бўйича объектлар оғирлиги вектори аниқланади(юқоорида ётувчи босқич унсурларига нисбатан), бунда шундай вектор сифатида матрицанинг энг катта шахсий сонига жавоб берувчи шахсий векторини олиш тафсия қилинади (шунинг учун ушбу усул шахсий векторлар усули деъ номланади).

Маълумки, шахсий векторлар усули интервали ёки ноаниқ жуфтли баҳолар матрицаларини қайта ишлашга йўл қўймайди, шунинг учун ушбу моделга ноаниқ израхиялар таҳлили усулининг бошқа ёндашувидан фойдаланиш зарур. Фойдаланилган ёндашув израхиялар таҳлили усулидан элементар экспертиза ўтказишда эксперт маълумотлар олиш ва қайта ишлаш усуллари билан фарқланади: жуфтли таққослашлар эксперт баҳолари нуқтали, интервалли, ноаниқ ёки лингвистик бўлиши мумкин; улар микдорий ёки сифатли ҳам бўлиши мумкин.

Тадқиқотнинг ушбу босқичида кўрсатилган муаммоларни ечиш учун, сифатининг содалаштирилган усулидан фойдаланишаг асосланган ёндашувдан фойдаланиш тафсия қилинади. Усул моҳияти қуйидагича:

Биринчидан, жуфтли таққосланган матрицасини шакллантириш жараёнини сезиларли содалаштириш тафсия қилинади, бунда экспертдан шу матрицанинг бош диагнолидан юқорида (ёки пастда) жойлашган барча унсурлари ҳақида эмас, балки аниқ “базисли” унсурлар маълумотлари талаб қилинади, сўнгра улар асосида осон ва хатосиз ҳисоблаш асосида қидирилаётган оғирлик вектори топилади. Бунда аниқ “базисли” йиғинди танлови объектларнинг у ёки бу таққослаш схемасига мос келади. Умуман тафсия қилинаётган вариант бошланғич усулдан A – матрицани шакллантириш босқичида ҳам, оғирлик векторини ҳисоблаш жараёнида ҳам сезиларли даражада содаларокдир. Бундан ташқари, у юқорида айтиб ўтилган “моделли” хатодан тўлиқ холи, чунки у биргаликдаги матрицага A га асосланган.

Иккинчидан, Эджворт Парето приципига асосланган ишлар асосида кўзга ташланади – ки, кўп критерияли масалаларни ечишда, иерарик таҳлил усули (ИТУ) га кўра, чизиқли критерияларни қўллаш фақат аниқ етарлича чегараланган тахминлардагина мумкин. Шунга кўра, чизиқли ўрнига, Ю. Б. Гермейстр теоремасида қатнашувчи минимум функция кўринишидан фойдаланиш тавсия қилинади, уни қўллаш мумкин бўлган ечимларнинг якуний йиғиндисини танлашнинг кўп критерияли масалаларининг кенгрок синфи учун асосланади. Натижада олинувчи кўп критерияли масалаларни ечиш усули ночизиқли критериялар аосоида ИТУ нинг содалашган варианты деб номланган.

Натижада, ноаниқ модель КДБАТ – ҳолатлар предмет соҳасининг айрим модели сифатида ифодаланади, унда ҳолатнинг барча омиллари орасидаги барча алоқалар, ҳамда ҳар бир омил дескрет вақт мобайнида айрим қийматга эгалиги (микдорий ёки сифат) акс эттирилган. Бунда, ноаниқ израхия шундай курилган – ки, у айрим маънода мақсадли функцияни ўзида акс эттиради. Бу икки моделнинг биргаликдаги иши натажасида, тизимдаги ҳар бир дескрет вақт мобайнида, ҳозирги ҳолат қўйилган мақсадга эришиш учун қандай таъсир кўрсатиши ҳақида маълумот мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Безбогов А.А. Методы и средства защиты компьютерной информации. Учебное пособие. – Тамбов, 2006.
2. Мухаммадиев Ж.Ў. Ахборот хавфсизлиги: муаммо ва ечимлар: Монография. – Т., 2011.
3. Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности. - М.: МЦНМО, 2002. - 290 с.
4. Муртазин Э.В. Internet: Учебник – М., ДМК, 1999.
5. "ОС Linux. Руководство системного администратора", Ларс Виржениус www.linux.org.ru/books/LDP/sag.html
6. "Руководство администратора сети в ОС Linux", Олаф Кирч www.linux.org.ru/books/LDP/nag.html

Annotation

In the present article deals with the study of the model of free information and communication technologies are viewed.

Key words

Information, communication, technology, resource, problem.

Аннотация

В данной статье рассматривается изучение модели информации в информационно-коммуникационных технологиях.

Ключевые слова

информация, коммуникация, технология, ресурс, проблема.

Аннотация

Бұл мақалада ақпарат коммуникация технологияларда ақпарат қауіпсіздік бахалау моделінің зерттеуі хақында айтылған.

Кілт сөздер

Ақпарат, коммуникация, технология, ресурс, машқала.

ӘОЖ 531.551.5

ПАРАБОЛАЛЫҚ ТИПТЕГІ ТЕНДЕУДІҢ КЕРІ ШЕКАРАЛЫҚ ЕСЕБІН КВАЗИӨНДЕУ ӘДІСІМЕН ШЕШУ

Мұздыбаева А.Т.

**М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің магистранты,
Тараз қ.**

Жұмыста жылу алмасудың кері шекаралық есептің бір өлшемді қойылуы қарастырылған. «Аз» параметрі бар бастапқы тұрақсыз есепті тұрақты есепке айналдыратын жуықталған шешім квазиөндеу әдісі бойынша құрылады.

Кері шекаралық есепті қарастырайық, яғни $v(t) = u(1, t) \in L_2[0, \infty)$ (шекаралық шарт) функциясын қалпына келтіру, мұндағы $u(x, t)$ функциясы келесі шарттарды қанағаттандырады:

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, (0 < x < 1, t > 0), \quad (1)$$

$$u(x,0) = 0; u(0,t) = 0; u_x(0,t) = \varphi(t).$$

Мұндағы $u(x,\cdot) \in C^2(0;1) \cap C[0;1]; u(\cdot,t) \in W_2^1[0;\infty); \varphi(t) \in L_2[0,\infty)$ - берілген функция.

(3) теңдеу үшін шекаралық шартын есептеу тапсырмасы қисынсыз қойылған [1]. $\varphi(t) \in L_2[0,\infty)$ берілген функциясы үшін кері шекаралық есеп

$$M = \{v(t) : \|v(t)\|_{L_2[0,\infty)}^2 + \|v''(t)\|_{L_2[0,\infty)}^2 \leq r^2\},$$

M жиынында жататын $v(t) \in L_2[0,\infty)$ шешімі бар деп болжайық, бірақ $\varphi(t)$ функциясының нақты мәндері белгісіз, φ_δ функциясы және δ мқателік деңгейі белгілі: $\|\varphi_\delta - \varphi\| \leq \delta$. Кері шекаралық есепке шамаланған шешім құру және нақты шешімнен ауытқуын бағалау керек.

Кері шекарадық есептің нақты шешімі

Келесідей сызықтық нормаланған кеңістіктерді қарастырайық: $L_2[0,\infty)$ - $[0;\infty)$ (нақты мәндерді қабылдайды) облысындағы функция квадратымен қосылатын кеңістік; Φ - комплекс-мәнді функция кеңістігі.

$[0;\infty)$ облысында квадратымен Фурье функциясының түрленуін қарастырайық.

Лемма.

$$Fv = \frac{1}{2\pi} \int_0^\infty v(t)e^{-i\lambda t} dt,$$

ережеге сәйкес әрекет ететін $F : L_2[0,\infty) \rightarrow \Phi$ операторы изометрия болып табылады. Жылу өткізгіштік теңдеулері үшін бірінші ретті шеттік есептерді шешімдері априорлы бағалаулардан, яғни бастапқы есепке жарты түзудегі $t \in (0,\infty)$ Фурье түрлендіруі қолданылады. t бойынша бастапқы кері есепке Фурье түрлендіруін қолдана отырып, қарапайым сызықтық теңдеу үшін келесідей есепті аламыз: $\tilde{v}(\lambda) = \tilde{u}(1,\lambda)$ функциясын анықтау керек, мұндағы $\tilde{u}(x,\lambda)$

$$\tilde{u}_{xx}(x,\lambda) = i\lambda\tilde{u}(x,\lambda); \tilde{u}(0,\lambda) = 0; \tilde{u}_x(0,\lambda) = \tilde{\varphi}(\lambda),$$

шарттарын қанағаттандырады.

Алынған есепті шешу арқылы бастапқы есептің нақты шешім бейнесін табамыз:

$$\tilde{v}(\lambda) = \frac{\mu_0 \sqrt{\lambda}}{\mu_0 \sqrt{\lambda}} \tilde{\varphi}.$$

Мұнда $\mu_0 = \frac{1+i}{\sqrt{2}}; \tilde{v}(\lambda) = \frac{1}{\pi} \int_0^\infty v(t)e^{-i\lambda t} dt$ - $v(t)$ ($\lambda > 0$) Фурье функциясының бейнесі.

Кері шекаралық есептің жуық шешімін құрастыру

Бастапқы кері есептің тұрақты жуық шешімін құрастыру үшін «аз» параметрі бар теңдеу үшін тұрақсыз бастапқы есепті тұрақты есепке алмастырудан тұратын квазиөңдеу әдісін қолданамыз. Квазиөңдеу әдісі [5] ұсынылған, кері шекаралық есептердің бірін шешуде квазиөңдеу әдісінің классикалық нұсқа әдістері [6] қарастырылды. Біз квазиөңдеу әдісінің [7] ұсынылған нұсқасын қарастырамыз және [7] дәлелдеусіз көрсетілген нәтижесін негіздейміз.

«Аз» параметрі бар қосымша гиперболалық теңдеуді:

$$\varepsilon \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + \frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \quad (2)$$

және келесі бастапқы және шекаралық шарттарды қарастырайық:

$$u(x,0) = 0; u(0,t) = 0; u_x(0,t) = \tilde{\varphi}_\delta(t).$$

Мұнда $u(x,\cdot) \in C^2(0;1) \cap C[0;1]; u(\cdot,t) \in W_2^2[0;\infty); \varepsilon > 0$ - уақыт тұрақтысы [4]. Есептің жуықталған шешімі ретінде $u_\delta(t) = u_\delta^\varepsilon(1,t)$ функциясын қарастырамыз, мұндағы $u_\delta^\varepsilon(x,t)$ (2) және $\varepsilon = \varepsilon(\delta)$ шарттарын қанағаттандырады.

Гиперболалық теңдеулері үшін бірінші ретті шеттік есептердің нақты шешімдері априорлы бағалауларынан Фурье түрлендіруі (2) теңдеулері есептеріне қолдану заңды. Фурье түрлендіруін қолдана отырып келесі сызықтық теңдеу үшін Коши есебін аламыз:

$$\begin{aligned} \tilde{u}_{xx}(x, \lambda) &= i\lambda \tilde{u}(x, \lambda) - \varepsilon \lambda^2 \tilde{u}(x, \lambda); \\ \tilde{u}(0, \lambda) &= 0; \tilde{u}_x(0, \lambda) = \tilde{\varphi}(\lambda). \end{aligned}$$

Осылайша, бастапқы кері есептің жуықталған шешімі ретінде $v_\delta^\varepsilon(x,t) = R_\varepsilon \varphi_\delta$ функциясы қарастырылады, Фурье бейнесі келесі түрге ие

$$v_\delta^\varepsilon(\lambda) = \frac{\sqrt{i\lambda - \varepsilon\lambda^2}}{\sqrt{i\lambda - \varepsilon\lambda^2}} \tilde{\varphi}_\delta.$$

Мұнда R_ε - бастапқы кері есепті регулярилайтын оператор, $\varepsilon = \varepsilon(\delta)$.

M жиынында шекаралық кері есебінің жуықталған шешімінің қателігін қарастырайық. Құрастырылған жуықталған шешімнің нақтылық мінездемесі ретінде келесі шама қолданылады:

$$\wedge(\varepsilon, \delta) = \sup \{ \|v_\delta^\varepsilon - v\| : v \in M; \|\varphi - \varphi_\delta\| \leq \delta \}.$$

Айқын бағалауды қолданайық

$$\wedge(\varepsilon, \delta) \leq \wedge_1(\varepsilon) + \wedge_2(\varepsilon, \delta),$$

мұндағы

$$\wedge_2(\varepsilon, \delta) = \sup_{\|\varphi - \varphi_\delta\| \leq \delta} \|R_\varepsilon \varphi - \varphi_\delta\|;$$

$$\wedge_1(\varepsilon) = \sup \|R_\varepsilon \varphi - \nu\|.$$

$\wedge_2(\varepsilon, \delta)$ шамасын бағалайық:

$$\wedge_2(\varepsilon, \delta) \leq \sup_{\lambda > 0} \left| \frac{sh \sqrt{i\lambda - \varepsilon \lambda^2}}{\sqrt{i\lambda - \varepsilon \lambda^2}} \right| \leq \delta \sup_{\lambda > 0} \frac{sh^2 a - \sin^2 b}{\sqrt{\lambda^2 + \varepsilon^2 \lambda^4}},$$

мұнда

$$a^2 = \frac{1}{2}(\lambda \sqrt{1 + \varepsilon^2 \lambda^2} - \varepsilon \lambda^2); b^2 = \frac{1}{2}(\lambda \sqrt{1 + \varepsilon^2 \lambda^2} + \varepsilon \lambda^2).$$

$A(\lambda) = a^2(\lambda)$ шамасын бағалайық. Ол үшін

$$A'(\lambda) = 0 \tag{3}$$

теңдеуін қарастырайық
(3)-тен келесі шығады:

$$(\varepsilon \lambda - (\lambda \sqrt{1 + \varepsilon^2 \lambda^2}))^2 = 0. \tag{4}$$

(4) теңдеуі, көрініп тұрғандай, $\lambda \in [0; \infty)$ облысында шешімі жоқ, яғни $A(\lambda)$ функциясының сындарлы нүктесі жоқ. $\lambda \rightarrow \infty$ кезінде $A(\lambda)$ функциясының шегін есептейік:

$$\lim_{\lambda \rightarrow \infty} A(\lambda) = \lim_{\lambda \rightarrow \infty} \frac{1}{2}(\lambda \sqrt{1 + \varepsilon^2 \lambda^2} - \varepsilon \lambda^2) = \frac{1}{4\varepsilon}.$$

Демек, $\lambda \geq 0$ кезінде $a^2(\lambda) \leq \frac{1}{4\varepsilon}$.

$$p(\lambda) = \left| \frac{sh \sqrt{i\lambda - \varepsilon \lambda^2}}{\sqrt{i\lambda - \varepsilon \lambda^2}} \right|$$

функциясын қарастырайық.

$$\lim_{\lambda \rightarrow \infty} p(\lambda) = \lim_{z \rightarrow \infty} \left| \frac{sh z}{z} \right| = |sh'(0)| = |ch(0)| = 1,$$

Барлық $0 \leq \lambda \leq \lambda_0$ үшін $|p(\lambda)| \leq 2$ теңсіздігі орындалатын $\lambda_0 > 0$ саны бар.
Сәйкесінше,

$$\sup_{\lambda \geq 0} |p(\lambda)| \leq \sup_{0 \leq \lambda \leq \lambda_0} |p(\lambda)| + \sup_{\lambda \geq \lambda_0} |p(\lambda)| \leq C e^{\frac{1}{2\sqrt{\varepsilon}}} \quad (5)$$

мұндағы ε тәуелсіз C - тұрақты. (5)-тен келесі есептелінеді:

$$\wedge_2(\varepsilon, \delta) \leq C \delta e^{\frac{1}{2\sqrt{\varepsilon}}}$$

$\wedge_1(\varepsilon)$ шамасын бағалайық. M жиынының анықтамасынан және Фурьенің изометриялық түрленуінен $\nu(t)$ Фурье бейнесі функциясы үшін келесі шарт орындалады деп айтуға болады:

$$\left\| \sqrt{1 + \lambda^2} \tilde{\nu}(\lambda) \right\|_{L_2[0, \infty)} \leq r.$$

Демек,

$$\wedge_1(\varepsilon) = \sup_{\nu \in M} \left\| \left(\frac{\mu_0 \sqrt{\lambda} \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda}}{\sqrt{1 + i\varepsilon\lambda} \mu_0 \sqrt{\lambda}} - 1 \right) \tilde{\nu}(\lambda) \right\| \leq r \sup_{\lambda \geq 0} \frac{1}{\sqrt{1 + \lambda^2}} \left| \frac{\mu_0 \sqrt{\lambda} \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda}}{\sqrt{1 + i\varepsilon\lambda} \mu_0 \sqrt{\lambda}} - 1 \right| \quad (6)$$

(6) теңсіздігінен келесі қорытылады:

$$\wedge_1(\varepsilon) = r \sup_{\lambda \geq 0} \frac{\left| (\mu_0 \sqrt{\lambda} \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda}) - \mu_0 \sqrt{\lambda} \right|}{\sqrt{1 + \lambda^2} \left| \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda} \mu_0 \sqrt{\lambda} \right|} + r \sup_{\lambda \geq 0} \frac{|1 - \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda}|}{\sqrt{1 + \lambda^2} \left| \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda} \right|}. \quad (7)$$

(7)-дегі екінші қосылғышты бағалау үшін, келесі теңдікті қарастырамыз:

$$\frac{|1 - \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda}|}{\sqrt{1 + \lambda^2} \left| \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda} \right|} = \frac{\varepsilon\lambda}{\sqrt{1 + \lambda^2} \left| \sqrt{1 + \varepsilon^2 \lambda^2} |1 + \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda}| \right|}. \quad (8)$$

$$\lambda \geq 0; \left| 1 + \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda} \right| > 1 \quad \text{кезінде} \quad \sqrt{1 + \lambda^2} > \lambda; \sqrt{1 + \varepsilon^2 \lambda^2} > 1$$

теңсіздіктерін пайдалана отырып, (8)-ді есепке алғанда:

$$\frac{|1 - \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda}|}{\sqrt{1 + \lambda^2} \left| \sqrt{1 + i\varepsilon\lambda} \right|} \leq \varepsilon. \quad (9)$$

Келесі теңдіктен (7)-дегі бірінші қосылғышты бағалайық:

$$\operatorname{sh}(\alpha - \beta) = 2 \operatorname{sh}\left(\frac{\alpha - \beta}{2}\right) \operatorname{ch}\left(\frac{\alpha + \beta}{2}\right)$$

(7)-дегі бірінші қосылғыш бөлшегі келесі түрге айналады:

$$\frac{|sh(\mu_0 \sqrt{\lambda} \sqrt{1+i\varepsilon\lambda}) - sh\mu_0 \sqrt{\lambda}|}{\sqrt{1+\lambda^2} |\sqrt{1+i\varepsilon\lambda} \mu_0 \sqrt{\lambda}|} = \frac{2|shz_1| \|chz_2\|}{\sqrt{1+\lambda^2}^4 \sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} |sh\mu_0 \sqrt{\lambda}|},$$

мұндағы

$$z_1 = \frac{1}{2} (\mu_0 \sqrt{\lambda} - \sqrt{i\lambda - \varepsilon\lambda^2}), z_2 = \frac{1}{2} (\mu_0 \sqrt{\lambda} + \sqrt{i\lambda - \varepsilon\lambda^2})$$

$$\lim_{\lambda \rightarrow 0} \frac{2|shz_1| \|chz_2\|}{\sqrt{1+\lambda^2}^4 \sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} |sh\mu_0 \sqrt{\lambda}|} = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \frac{\varepsilon\lambda^2}{\sqrt{\lambda} |\mu_0 \sqrt{\lambda} + \sqrt{i\lambda - \varepsilon\lambda^2}|} = 0$$

екенін ескерсек, $0 \leq \lambda \leq \lambda_1$ кезінде

$$\frac{2|shz_1| \|chz_2\|}{\sqrt{1+\lambda^2}^4 \sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} |sh\mu_0 \sqrt{\lambda}|} < \varepsilon$$

теңсіздігі орындалатын $\lambda_1 > 0$ табылады.

$\lambda \geq \lambda_1$ кезінде бөлшекті қарастырайық.

$$\operatorname{Re} z_1 = \frac{1}{2} \sqrt{\frac{\lambda}{2}} \left(1 - \sqrt{\sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} - \varepsilon\lambda} \right) = \frac{1}{2} \left(\sqrt{\frac{\lambda}{2}} - a \right);$$

$$\operatorname{Re} z_2 = \frac{1}{2} \sqrt{\frac{\lambda}{2}} \left(1 + \sqrt{\sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} - \varepsilon\lambda} \right) = \frac{1}{2} \left(\sqrt{\frac{\lambda}{2}} + a \right)$$

екенін ескерсек, келесі қорытылады:

$$2|shz_1| \|chz_2\| \leq \frac{1}{2} sh \frac{1}{2} \left(\sqrt{\frac{\lambda}{2}} - a \right) ch \frac{1}{2} \left(\sqrt{\frac{\lambda}{2}} + a \right) \leq e^{\sqrt{\frac{\lambda}{2}}} \left(1 - e^{-\left\{ \sqrt{\frac{\lambda}{2}} - a \right\}} \right) \quad (10)$$

$\sqrt{\frac{\lambda}{2}} - a$ шамасын үстінен бағалайық. $\sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} - \varepsilon\lambda \leq 1$ болғандықтан:

$$\sqrt{\frac{\lambda}{2}} - a \leq \sqrt{\frac{\lambda}{2}} \left(1 + \varepsilon\lambda - \sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} \right) = \sqrt{\frac{\lambda}{2}} \frac{2\varepsilon\lambda}{1 + \varepsilon\lambda + \sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2}} \leq \sqrt{2\varepsilon} a^{3/2} \quad (11)$$

$$|\mu_0 \sqrt{\lambda}| \geq \sqrt{\lambda/2} \left(1 - e^{-2\sqrt{2\lambda_1}} \right) \quad (12)$$

$\lambda > \lambda_1$ кезінде (10)-(12)-ден келесі шығады:

$$\frac{2|shz_1| \|chz_2\|}{\sqrt{1+\lambda^2}^4 \sqrt{1+\varepsilon^2 \lambda^2} |sh\mu_0 \sqrt{\lambda}|} < C \frac{1 - e^{-\sqrt{2\varepsilon}\lambda^{3/2}}}{\lambda} \quad (13)$$

$F(\lambda) = \frac{1 - e^{-\sqrt{2}\varepsilon\lambda^{3/2}}}{\lambda}$ функциясын қарастырайық. $\lim_{\lambda \rightarrow 0} F(\lambda) = 0$; $\lim_{\lambda \rightarrow \infty} F(\lambda) = 0$. екенін ескерсек. $F(\lambda)$ функциясының сындарлы нүктелері

$$e^t = 1 + \frac{3}{2}t, \quad (14)$$

шартын қанағаттандырады. Мұндағы $t = \sqrt{2}\varepsilon\lambda^{3/2}$. (14) теңдеуінен $\frac{1}{2} < \lambda_2 < 1$ шарттарын қанағаттандыратын $F(\lambda)$ функциясы λ_2 жалғыз сындарлы нүктесі бар екендігі шығады. Демек,

$$\wedge_1(\varepsilon) \leq CF(\lambda_2) = C \frac{1 - e^{-\sqrt{2}\varepsilon\lambda_2^{3/2}}}{\lambda_2} \leq C_1\varepsilon$$

М.М. Лаврентьев сызбасы бойынша $\varepsilon = \varepsilon(\delta)$ тәуелділігін таңдайық, яғни $\varepsilon = \varepsilon(\delta)$

$$\delta e^{\frac{1}{2\sqrt{\varepsilon}}} = c_0 r \delta$$

шартынан таңдалынады.

$\varepsilon \leq \frac{1}{\ln^2(r/\delta)}$ бар. Демек, барлық $\delta < \delta_1$ үшін

$$\wedge(\varepsilon(\delta), \delta) \leq \frac{C}{\ln^2(r/\delta)} \quad (15)$$

теңсіздігі орындалатын $C > 0, \delta_1 > 0$ сандары бар.

(15)-тен M жиынында кері шекаралық есепті оптималды әдіспен шешудің қателігін бағалауды ескерсек, келесі теорема дәлелденді.

Теорема. M жиынында М.М. Лаврентьев сызбасы бойынша регулярлайтын параметрді таңдауда квазиөңдеу әдісі тиімді.

Әдебиеттер тізімі

1. Алифанов, О.М. Экстремальные методы решения некорректных задач / О.М. Алифанов, Е.А. Артюхин, С.В. Румянцев. – М.: Наука, 1988. – 288 с.
2. Танана, В.П. Об одном подходе к приближению разрывного решения некорректно поставленной задачи / В.П. Танана, Е.В. Табаринцева // Сибирский журнал индустриальной математики. – 2005. – Т. 8, № 1(21). – С. 130–142.
3. Фридман, А. Уравнения с частными производными параболического типа / А. Фридман. – М.: Мир, 1968. – 428 с.
4. Беляев, Н.М. Методы теории теплопроводности: учеб. пособие для вузов: в 2-х ч. / Н.М. Беляев, А.А. Рядно. – М.: Высшая школа, 1982. – Ч. 1. – 327 с.; Ч. 2. – 304 с.
5. Латтес, Р. Метод квазиобращения и его приложения / Р. Латтес, Ж.-Л. Лионс. – М.: Мир, 1970. – 336 с.
6. Самарский, А.А. Вычислительная теплопередача / А.А. Самарский, П.Н. Вабищевич. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 782 с.

7. Табаринцева, Е.В. Один численный метод решения обратной задачи тепловой диагностики / Е.В. Табаринцева, А.С. Кутузов // НаукаЮУрГУ. – 2009. – Т. 2. – С. 161–164.

Аннотация

Параболалық типтегі теңдеудің кері шекаралық есебі қарастырылады. Берілген есептің тұрақты жуықталған шешімін алу үшін квази өңдеу әдісі қолданылады. Кері шекаралық есеп туралығы класстарының біріне жуықталған шешім бойынша құрастырылған нақты қателікті бағалау алынды. Қателік классында қарастырылған регуляризация параметрін таңдауда берілген әдістің тиімділігі дәлелденді.

Аннотация

Рассматривается обратная граничная задача для параболического уравнения. Чтобы построить устойчивых приближенных решений этой задачи используется метод квазиобращения, состоящий в замене исходной задачи задачей для гиперболического уравнения с малым параметром. Получена точная по порядку оценка погрешности данного метода на одном из классов равномерной регуляризации.

Annotation

An inverse boundary problem for a parabolic equation is analyzed in the article. For the stable approximate solutions of the given problem the quasi-reversibility method is used. It consists in changing the original problem with a problem for hyperbolic equation with a small parameter. A sharp order error estimation of the method at one of the uniform regularization set is obtained.

ӘОЖ 510.5:004.421

СЫЗЫҚТЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАУДАҒЫ ІШКІ НҮКТЕЛЕРДІҢ АЛГОРИТМІ

Утемғалиев Д.А.

**М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз қ.**

Ішкі нүктелердің тәсілдері – векторлардан құралған облыс ішіндегі шешімдерді жақсартатын және шектеулердің теңсіздігін қатаң түрде қанағаттандыратын алгоритмдерді оңтайландыру жиыны. Бұл мақалада ішкі нүктелердің алгоритмдерінің ерекше жиыны көрсетілген, шешімдерді іздестіру бағытын жақсартуға және облыстың қозғалысын шекара бойынша жүргізуге ынталандыруға негізделген. 1970 жылдан бастап бұл алгоритмдер қолданбалы үлгіні іске асыруда тиімді пайдаланған. Әсіресе, бұл алгоритмдер оңтайлы шешім жалғыз болмаған жағдайда оңтайлы шешімнің жиынының ішкі нүктелерін қалыптастыру үрдісіне ие.

Сызықтық бағдарламалаудағы өзара-қосарлас есептерін қарастырайық

$$c^T x \rightarrow \min, X = \{x \in R^n : Ax = b, x \geq 0\}, \quad (1)$$

$$b^T u \rightarrow \max, U = \{u \in R^m : g(u) \geq 0\}. \quad (2)$$

Бұл жерде $g(u) = c - A^T u$ сызықтық функция $g_j(u), j = 1, \dots, n$ компоненттерімен берілген. $x \in R^n, u \in R^m$ векторлары (1), (2) есептердің айнымалылары болып табылады.

$c \in R^n, b \in R^m$ және өлшемі $n \times m$ болатын A матрицасы берілген. $x \in X, u \in U$ векторлары (1), (2) есептің мүмкін болатын шешімдері. Бұл есептердің оңтайлы шешімдерінің жиынын былай белгілейміз

$$\bar{X} = \text{Arg min} \{c^T x : x \in X\} \quad \bar{U} = \text{Arg max} \{b^T u : u \in U\}.$$

Егер кез-келген $x \in X$ үшін жалғыз вектор $u \in R^m$ бар болса және мына шарттың қосымша бастығы бар болса :

$$x_j g_j(u), j = 1, \dots, n. \quad (3)$$

(1) есепті өзгешеленбеген деп атаймыз.

Рокафеллар [3] бойынша, $Q \subset R^n$ дөңес жиынының ішкі облысы сызықтық көпбейнеге ең аз қатысты облысын қамтитын аумақты riQ ішкі аумақ деп атаймыз.

$x^0 > 0$ бастапқы жуықтау берілген. Қайталама үрдіс қарастырылған :

$$x^{k+1} = x^k + \lambda_k \Delta x^k, k = 0, 1, 2, \dots \quad (4)$$

Δx^k векторы k итерациясында шешімді түзетуге бағыт береді, λ_k - түзету қадамының оң шамасы. Δx^k векторы көмекші есептің шешімі болып табылады

$$c^T \Delta x + \frac{1}{2} \sum_{j=1}^n \frac{(\Delta x_j)^2}{d_j^k} \longrightarrow \min_{\Delta x \in R^n}, \quad (5)$$

Егер де мына шарттарды қанағаттандырса

$$A \Delta x = r^k, \quad (6)$$

$$r^k = b - Ax^k.$$

(7)

[4] d_j^k коэффициенттерін анықтау үшін интервалдық және аксиоматикалық амалдар енгізілген. Салмақтық коэффициенттер үшін келесі теңсіздік орындалу керек :

$$\underline{\sigma}_j(x_j^k) \leq d_j^k \leq \bar{\sigma}_j(x_j^k), j = 1, \dots, n \quad (8)$$

$\bar{\sigma}, \underline{\sigma}$ - оң аргументтің үзіліссіз кемімейтін функциясы, бұл функция екі шартты қанағаттандырады:

$$0 < \underline{\sigma}(t) \leq \bar{\sigma}(t), \forall t > 0, \quad (9)$$

$$\bar{\sigma}(t) \leq Mt \quad (10)$$

(8)-(10) ережелерін қанағаттандыратын есептер алгоритмдер жиынтығын құрайды. Атап айтқанда, салмақты коэффициенттерді айнымалы векторының құрамдас бөлігін функция түрінде беруге болады

$$d_j^k = (x_j^k)^p, j = 1, \dots, n, \quad (11)$$

Бұл жерде $p \geq 1$. $D_k = \text{diag}(d^k)$ деп белгілеп аламыз, $d^k - d_j^k, j = 1, \dots, n$ құрамдас бөлшектерден тұратын R^n векторы.

Қадамның шамасы мына формуламен есептеледі

$$\lambda_k = \gamma_k \min_{j: \Delta x_j < 0} \frac{-x_j^k}{\Delta x_j^k} \quad (12)$$

Бұл жерде $\gamma_k \in (0,1)$. Бұл параметрдің мәні итерация бойынша кемімейді деп есептеп, $\gamma_k \leq \gamma_{k+1}$ -ді барлық k -ға тиісті деп аламыз. Әсіресе, γ_k параметрін шамасы бірге жуықтағанда яғни есептеу үрдісін жеделдету үшін қолданылады.

(5), (6) есептерін шығару үшін Лагранж көбейткіші әдісін пайдаланып, мынадай нәтижеге қол жеткізіледі

$$\Delta x^k = -D_k g(u^k),$$

u^k векторы сызықтық теңдеу жүйесінің шешімі болып табылады

$$AD_k A^T u = r^k + AD_k c. \quad (13)$$

Әрбір итерацияда Лагранж көбейткіштерінің шектеу векторы анықталады, ал ол бұл кезекте сызықтық бағдарламалаудағы қосарлас есепті шешуге алып келеді.

Есепті жеңілдететін итеративті үрдіс екі кезеңнен тұрады (1). Бірінші кезең – мүмкін болатын шешімдер аумағына ену, бұл кезде біркелкі абсолютті маңызы бар теңдеудің шектеу үйлеспеушілік қасиеті итерациясы бойынша кеми түседі. (4), (6), (7) қорытынды

$$r^{k+1} = (1 - \lambda_k) r^k.$$

Егер $r^k \neq 0$ болған жағдайда

$$\lim_{z \rightarrow a+bi} f(z) = A + Bi, \text{ то } \lim_{x \rightarrow a, y \rightarrow b} u(x, y) = A \text{ у } \lim_{x \rightarrow a, y \rightarrow b} v(x, y) = B. \quad (14)$$

Оң жақтағы (14) λ_k (12) ережемен анықталады.

Итеративті үрдістің екінші кезеңі - мүмкін болатын шешімдер аумағын оңтайландыру, бұл кезде есептің барлық шектеулері сақталады және мақсаттық функцияның мәні біркелкі жақсарады. Бұл ретте $r^k = 0$.

салмақтық коэффициенттердің және өзгешеленбеген есептердің (1) мүмкін болатын аумақта үрдісті оңтайландыруға болатындығы [5] анық дәлелденген.

(8) шарт салмақтық коэффициенттерді есептеудің пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда коэффициенттер вектор айнымалының құрамдас бөлшек функциясы ретінде берілмейді. Сонымен қатар, $\bar{\sigma}, \underline{\sigma}$ функцияларының нақты мәні болуы міндетті емес. Функциялардың бар екендігі дәлелденсе және көрсетілген қасиеттерінің орындалуы жеткілікті. Атап айтқанда, $k \geq 1$ шартында салмақтық коэффициенттерді таңдап алудың мына ережесі тиімді

$$d_j^k = \frac{x_j^k}{\max\{\varepsilon, g_j^{k-1}\}}, \quad j = 1, \dots, n \quad (15)$$

Бұл жерде ε - кіші оң шама. Егер γ_k параметрі $k \rightarrow \infty$ шартында бірге үйлессе және салмақтық коэффициенттер (19) ережемен таңдап алынған жағдайда, ішкі нүктелердің алгоритмі жинақтылықтың сызықтық жылдамдығына ие.

Мақалада ішкі нүктелердің алгоритмін құрастыруда сызықтық бағдарламалаудағы өзара- қосарлас есептері пайдаланылды. Алгоритмді тұрғызуда салмақтық коэффициенттердің маңыздылығы көрсетілген. Мақсатқа жету үшін (8)-(10) ереженің шарттарын қанағаттандыру міндетті.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Зоркальцев В. И. Относительно внутренняя точка оптимальных решений. – Сыктывкар, 1984 – 48 б.

2. Пержабинский С. М. Алгоритм внутренних точек, использующий квадратичные аппроксимации. – Иркутск, 1995 – 95 б.
3. Дикин И. И. Итеративное решение задач линейного и квадратичного программирования // Доклады АН СССР. – 1967. – Т. 174. – С. 747–748.
4. Рокафеллар Р. Выпуклый анализ. – Москва, 1973 – 469 б.
5. Евтушенко Ю. Г. Численные методы решения некоторых задач исследования операций // Журнал вычислительной математики и математической физики. - 1973. - Т. 13. – № 3. – С. 583–597.

Түйіндеме

Бұл мақалада сызықтық және дөңес бағдарламалаудағы ішкі нүктелердің алгоритміне негізделген зерттеме қарастырылған. Есептеуіш алгоритмдердің тиімділігін арттыру тәсілдері талқыланған.

Аннотация

В этой статье рассматривается алгоритм внутренних точек в линейных и выпуклых программирования. Обсуждаются способы повышения эффективности вычислительных алгоритмов.

Annotation

This article discusses the interior point algorithm in linear and convex programming. Discusses ways to improve the efficiency of computational algorithms.

МАЗМҰНЫ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТАРИХ (ОТАН, ЖАЛПЫ), ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ДІНТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ, ЭТНОМӘДЕНИЕТТАНУ, ҚҰҚЫҚТАНУ, ЭКОНОМИКА

Абипова Г.С. Акциядорлик жамиятлари харажатларини бошқариш самарадорлигини бахолаш усуллари.....	3
Алпысбаев Б.Қ., Сүлейменова М.К. Ұлттық-діни сана қалыптаспай рухани жаңғыра алмаймыз.....	7
Утепбергенова А.К. 1917-жылғы Россиядағы февраль революциясы жеңісінен кейінгі Қарақалпақстандағы саясий турмыс.....	12

ПЕДАГОГИКА, ЭТНОПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ, ДЕФЕКТОЛОГИЯ

Vilkeliene A. Some inclusive aspects for changing Educational parameters in Lithuania and Kazakhstan.....	16
Байдаулетова Н.Ж. Психикасының дамуы тежелген балалардың ақыл -ойын дамыту ерекшеліктері.....	19
Ергалиева Г.А., Ешнйзова Н.Ж. Бастауыш сыныптарда «сын тұрғысынан ойлау» технологиясын қолданудың тиімділігі.....	22
Захаров Ю.С., Сейдалиева Г.Ш. Особенности девиантного поведения подростков.....	26
Ибраимова Л.Н., Нұсұпқұл Н. Халық педагогикасын оқыту үрдісінде пайдалану.....	29
Исаева А.Р., Сейдалиева Г.Ш. Воспитание и обучение аутиста в школе.....	33
Көшімбетова С.А., Раимбекова А.А. Мектептегі тәрбие жұмысының нәтижесі мектеп пен отбасының бірлескен әрекеті.....	37
Күмісбекова Ж.Н., Әшірқұл А.Е. Қазақ мақал мәтелдері арқылы тәрбие беру ерекшеліктері.....	39
Махашова П.М., Бауыржанқызы Н. Болашақ маманның кәсіби шеберлігін қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері.....	42
Нұсұпқұл Н. Салауатты өмір салтына тәрбиелеу - қоғам міндеті.....	45
Оралымбетова Г.У., Болусбекова Д. Акмеологиялық білім беруде технологияларды қолдану ерекшеліктері.....	49
Ратаева К.Б. Жеткіншек жастағы балалардың даму ерекшеліктерін айқындаудың жолдары.....	55
Сматова К.Б., Бекмурзаева А.Т. Тұлға дамуында эмоция мен сезімнің алатын орны.....	57
Томина В.Е., Сейдалиева Г.Ш. Особенности профессионального становления студентов-психологов.....	60

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР

Ахимбетова Г. Қарақалпақ дәулетінің томошабинлар театрининг анъанавий ёндашулар.....	63
Векжанова А.М. Notes on some techniques of teaching terms.....	67
Исмаилова М. Ёшларға оид дәулет сиевати.....	70
Кәрібекова А.Ж. Бос уақытты ұйымдастыруда «шешендік өнер» үйірмесінің тиімділігін арттыру.....	73

Уразмбетова Л. Актёрнинг роль устида ишлаши.....	76
Сапарбаева Г.А. Жумабай Базаров-өлмес жырау.....	78
Уразмбетова Л.Т. Спектаклдерде жаслар темасының жарытылыуы дәрежеси (Каракалпак мәмлекетлик жас тамашагөйлер театры мысалында).....	83
Urazmbetova L., Ismailova M. The actor's role in the role.....	88
Ходжаметова Г.И., Қорақалпоқ мусикий фольклор шаклларыда миллий рангдорликни асословчи воситалар.....	91
Ходжаметова Г. Қарақалпак халық қосықлары тәрбияға көрсетилген әхмийети...	93

ФИЛОЛОГИЯ

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ: ҚАЗАҚ, ОРЫС, ШЕТ ТІЛДЕРІ

Байтелиев А.Ә. Графика ұғымы және латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі туралы.....	96
Қожанұлы М. Топонимдердің трансонимдеу процесіндегі деривацияның рөлі (<i>Атырау облысының жер-су атаулары негізінде</i>).....	99
Мырзабаева Н.А. Қазақ тіліндегі етістіктің туынды сөз жасауға қатысы мәселесінің зерттелуіне қысқаша шолу.....	103
Нұрманалиева Ұ.Т., Байбосынова А.С. Сабақта сын тұрғысынан ойлау стратегияларын енгізудің маңызы.....	106

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ГЕОГРАФИЯ, БИОЛОГИЯ, ХИМИЯ, ЭКОЛОГИЯ

Bakytzhan E.E., Koishymanova A.G., Taubaeva R.S. Environmental assessment of chemical pollution waters of the industrial zone of Kazakhstan.....	109
Сарымамедов К.М., Укибаев Р.Ж. Влияние группы лекарственных растений на волосы человека.....	116
Сарымамедов К.М., Казакбаев К.М. Биологические особенности и распространение пиявок вдоль реки Бериккара.....	119
Жарлыкапова Р.Б., Кәдірбай Т.Е. Күріш түйірлерінен белсендірілген көмірді және кремний диоксидін өндіру тәсілі.....	122
Жарылкапова Р.Б., Жақан К.М. Электролиз әдісі арқылы титан алу үшін фторидті тұзды жүйелерді пайдалану.....	125
Керімбекова Н.С., Менлибекова А.Т. Киикоты өсімдігінің тұрмыстағы маңызы	127
Шинышерава Ж.Б., Алтыбаев Ғ.С. ТСР/ІР стегінің заманауи желілік хаттамалары.....	131

МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА, ИНФОРМАТИКА

Бесбаева М. Штурм-Лиувилль шекаралық есебі.....	136
Запарова А.Д. Информатиканы оқытуда интегралданған сабақтарды өткізуде интерактивті әдістерді пайдалану.....	140
Кожалепесов С.С. Ахборот коммуникация технологияларыда ахборот хавфсизлигині бақолаш моделининг тадқиқи.....	144
Мұздыбаева А.Т. Параболалық типтегі теңдеудің кері шекаралық есебін квазиөңдеу әдісімен шешу.....	147
Утемғалиев Д.А. Сызықтық бағдарламалаудағы ішкі нүктелердің алгоритмі..	154

МАҚАЛАЛАРДЫ РӘСІМДЕУ ТӘРТІБІ

Жарияланым төмендегі элементтерден тұрады:

- а) ӘОЖ (әмбебап ондық жіктеу)
- б) мақаланың тақырыбы (барлығы бас әріптермен);
- в) авторлар туралы мәлімет;
- г) мақаланың мәтіні;
- д) әдебиеттер тізімі (5-10);
- е) аннотация.

Мақалаларды жазу мен рәсімдеу тәртібін сақтау үшін журнал редакциясы авторлардың төмендегі ережелерді сақтауын сұрайды.

Мақала материалдары баспадан шығу үшін Microsoft Word 2003, 2007 редакторында немесе соған сәйкес редакторларда терілген 3-10 беттік мақаланың қолжазбасы А4 форматты қағазға 1 дана шығарылып, қазақ, орыс немесе шетел тілдерінде тапсыруға болады. Мақала материалының электронды нұсқасы міндетті түрде болуы қажет. Баспаға ұсынылатын мәтінді рәсімдеу тәртібі: KZ Times New Roman, шрифтті – 12, жоларалық интервал – 1, параметрлері барлық жағынан – 2см.

Мақала төмендегі құжаттармен қоса ұсынылуы қажет:

-Редакцияға келіп түскен материалдарда ғылым докторы немесе ғылым кандидатының ұйымның мөрі басылған пікірі болуы керек. Пікір беруші мақалалардың сапалылығына жауап береді. Ғылыми дәрежесі жоқ авторлар үшін ғылым докторларының немесе ғылым кандидаттарының пікірі болуы тиіс. Мақалаларды жариялау үшін пікір берушілердің ұсынысы жеткіліксіз. Соңғы шешімді редакция ұжымы қабылдайды.

- Аннотация – қазақ, орыс және ағылшын тіліндерінде қажет.

- автордың түйіндемесі: тегі, аты, әкесінің аты, қызметі, жұмыс орны, үй және жұмыс телефондары, мүмкіндігінше – факс және e-mail.

Мақала төмендегі талаптарға сәйкес рәсімделуі қажет:

- сол жақ жоғарғы жағында ӘОЖ индексі, екінші бас әріптермен (қою шрифтпен) – мақаланың тақырыбы, үшінші жолда ортасында автор(лар)дың тегі, аты, әкесінің аты жазылады, екі интервалдан кейін негізгі мәтін жазылады.

- әдебиеттерге жасалған сілтемелер дәйектемеден (цитата) кейін, төрт бұрышты жақшаның ішінде, әдебиеттер тізіміндегі нөмеріне сәйкес нөмермен көрсетіледі. Дәйектемені (цитата) беру үлгісі [10,81б.]. Пайдаланған әдебиеттер тізімі: 10. Бердяев Н.А. Смысл истории. М.: Мысль, 1990. 175 с. мақаланың ең соңында беріледі. Әдебиеттер тізімінен кейін мақаланың қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйіндемесі беріледі.

Кескіндемелер (кестелер, схемалар, диаграммалар) жеке А4 парағында компьютерде немесе анық сызба (тушпен) түрінде орындалуы қажет. Суреттің нөмері қағаздың сырт жағында қойылады және қай бетке және қай жерге орналасатындығы жазылады. Математикалық формулалар Microsoft Equation объектісі ретінде теріліп, беріледі.

Сілтеме жасалатын формулалар ғана нөмірленуі қажет. Графикалық материалдар 5-суреттен аспау керек.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар қабылданбайды.

УСЛОВИЯ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

Публикация состоит из следующих обязательных элементов:

- а) УДК (универсальная десятичная классификация)
- б) заглавие статьи;
- в) об авторе (сведения)
- г) собственно текст статьи;
- д) список литературы (не менее 5 и не более 10 названий);
- е) аннотация.

При написании и оформлении статей для печати редакция журнала просит придерживаться следующих правил для авторов.

Статья может быть представлена на казахском, на русском или иностранном языках в объеме 3-10 страниц формата А4, включая таблицы, иллюстрации, список литературы. Материал статьи обязательно должна быть в электронном варианте. Рукописи большего объема принимаются по специальному решению Редколлегии. Гарнитура для текстов – KZ Times New Roman, размер шрифта – 12, интервал – одинарный, поля с каждой стороны – 2 см. Статья оформляется только в текстовом редакторе Microsoft Office Word 2003 или 2007.

Статья должна сопровождаться следующими документами:

- Материалы, направляемые в редакцию, должны иметь внешнюю (стороннюю) рецензию кандидата или доктора наук (с указанием полных сведений о рецензенте), подписанную и заверенную печатью организации (отделом кадров). Рецензент несет ответственность за содержание статьи, достоверность представленных материалов. Рецензия доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученую степень. Наличие положительной внешней рецензии не является достаточным основанием для публикации статьи. Окончательное решение о целесообразности публикации принимается редколлегией журнала.

- Аннотация для текстов на казахском, русском и английском языках должна.

- резюме автора: Ф.И.О., должность, место работы, домашний и служебный телефоны, по возможности – факс и e-mail.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

- На первой странице вверху по левому краю – индекс УДК, на второй строке – прописными буквами – название статьи, на третьей указываются инициалы и фамилия автора(ов), после которого через двойной интервал печатается текст статьи.

- Список литературы дается в конце статьи. Список литературы для оригинальной статьи – не более 10 источников. Список литературы составляется в алфавитном порядке – сначала отечественные, затем зарубежные авторы. Если ссылку приводят на конкретный фрагмент текста документа, в отсылке указываются порядковый номер и страницы. Сведения разделяются запятой. Например: В тексте: [10, с. 81], В за текстовой ссылке (Список литературы): 10. Бердяев Н.А. Смысл истории. М.: Мысль, 1990. 175 с.

- После списка литературы представляется резюме на казахском, русском и иностранном языках.

Иллюстрации (графики, схемы, диаграммы) должны быть выполнены на компьютере или в виде четких чертежей (тушью) на отдельном листе формата А4. Математические формулы должны быть набраны как объект Microsoft Equation.. Количество графического материала должно быть минимальным (не более 5 рисунков).

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются.

**ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК ТАРАЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN OF THE TARAZ STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY**

№4 (36)

2018

Редактор: Султаналиева А.А.

Техникалық редактор: Абдрасилов А.И.

Мұқаба дизайны: Саменов М.

Баспа кітаптың ішкі мазмұнына жауап бермейді.
Автордың дайын файлынан алынған.

Басуға 14.12.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 210 x 297, 1/16. Офистік қағаз.
Есепті беті 15.04; Шартты беті 9.00
Таралымы 300 дана. Тапсырыс №123

Подписано в печать 14.12.2018 г.
Формат 210 x 297 1/16. Бумага офисная.
Уч. изд.л. 15.04; Усл.п.л.9.00
Тираж 300 экз. Заказ №123

ТарМПУ, Редакциялық баспа бөлімі
080000, Тараз қ, Төле би 62